

HOLMI

XVII. évfolyam 5. szám

2005. május

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Nádas Péter*: Hans von Wolkenstein • 511
Karinthy Frigyes: Nagypénteki kereplő (*Közéleteszi
Fráter Zoltán*) • 534
Térey János: A hetvenévesek szeme • 536
Elias Canetti: Platón sírása (Íróportrék
a „Feljegyzések”-ből)
(*Halasi Zoltán fordítása*) • 539

• Fővárosi térzene •

Bán Zoltán András: Húzd rá, cigány! • 551

- Pósfai György*: Újabb megfigyelések • 553
Somlyó György: Monokróm-Duett • 559
Csehy Zoltán: Egy Horatius-fordító vázlatfüzetéből • 561
Spiegl Máté: Ballada hajdani nickeimről • 562
HUGO&SETI • 563
Az okos 2005-ben • 564
Két hexameter • 565
Tragédiának nézed? Nézd legott /
Komédiának, s mulattatni fog • 565
Garaczi László: Dobok • 565
Voigt Vilmos: A giccs tárgya • 567
Kiss Judit Ágnes: Isten gyomrában • 577
Három népdal • 578
Babiczký Tibor: Matt • 579
Konzerv • 580

- Bíró Ferenc:* Nyelv, „tudományok”, nemzet • 580
Győri László: Spielberg-változat • 594
Domokos Máttyás: „Kinek ön-énje nem hazug” (Sárközi Mártáról, személyes hangon – ahogy éppen eszembe jut) • 595

FIGYELŐ

- Ruttkay Kálmán:* Menedékház (Sárközi Márta-
emlékkönyv) • 618
Radics Viktória: A gyilkos hangsúly (Németh Gábor:
Zsidó vagy?) • 623
Bazsányi Sándor: Az „őszinte vágyódás” betege
(Fehér Ferenc Művei 3. Hazatérni.
Művészetfilozófiai írások) • 628
Gyáni Gábor: Vannak-e még vagy már polgárok
idehaza? (Laki Mihály–Szalai Júlia:
Vállalkozók vagy polgárok?) • 633
Laki Mihály: Sokszínű kapitalizmus (Pályaképek
a magyar tőkés fejlődés
aranykorából) • 637

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADU PRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Nádas Péter

HANS VON WOLKENSTEIN*

Kicsiny pont volt a tájban ő, akiről Freiherr von der Schuer dolgozószobájában így beszéltek. A szembeszökően feketével vegyes szőke fejével.

Hangya, páncélos hátú bogárka, mezítelen féregnél nem több, akit bárki figyelmetlenségéből eltapos.

Ragyogóan kék szemű, túskehajú, kissé lomha mozgású és csaknem lompos járású kisleány, akinek azonban közel sem voltak ilyen végletes gondolatai vagy kellemetlen érzései önmagáról. Most nem vigyorgott ugyan, de semmiféle előérzet nem zavarta meg. Semmi olyasmi, hogy valami ne lenne a legnagyobb rendben a világegyetemben, vagy bármiféle veszély leselkedne rá.

Jóllehet, a fiúk kénytelenek voltak sokat tételődni a rendszeres fajbiológiai mérések miatt, őt ellenben még az sem hozta ki a sodrából, hogy hajnalban egy társuk leugrott az Ochsensprungról, és szörnyethalt. Örökös vigyorgásával gyakran fölbosszantotta a nevelőit. Amit a többiek halálosan élveztek, van mersze hozzá. Amikor a nevelők intették, hogy most aztán igazán nincsen min vigyorgnod, gyermekem, s erre ő még idétlenebbül vigyorgott. Talán a megütközést találta ilyen mulatságosnak, talán annak örült, hogy a szokásosnál nagyobb figyelemre méltatják, aminek az érdekében sok mindent meg is tett, hiszen szívesen színészkedett és bohóckodott. Vakmerőnek tartották a többiek. Bámulták, és tartottak tőle. Nem mertek volna ilyesmiket tenni vagy ilyen ügyeket akár helyeselni.

A nevelők azt hitték, hogy a többiek őt nevetik ki, s akkor a közösség szigorú leckéje majd hatni fog rá.

Ellenkezőleg, a harsány élvezettől nevettek. Önkéntelenül és közösen ők is azon nevettek, amin valójában nem lett volna helyénvaló nevetniük. Óvatos lépésekben haladva, éppen Hans vezette őket rá a lázongásra, helyettük tette, éktelen élvezetet okozott neki ezt helyettük megtenni. Mindig odáig menni, ameddig ők nem merészkednek el, s így vezetni rá őket a lázadásra. A nevelők nem vették észre, hogy a nevetés bizony közös és szervezett renitencia, valóságos rebellió. Illetve akkor vették észre, amikor már késő volt. Holott minden egyes megnyilvánulási formájában és elemében fel kellett volna jegyezniük a történeteket.

A rebellióra való hajlamot genetikus szempontból különösen árulkodó jelnek tekintették.

A bárónő maga is felháborítónak találta, hogy valaki ne tudjon meglenni a vigyora nélkül, ne tudjon úgy ránézni senkire, hogy ne vigyorgjon.

Hans, te lehetetlenül viselkedsz, kisleány, egyszerűen szólva, lehetetlenül, így feddte őt.

Rá azonban a fia kevésbé hallgatott, mint bárki másra.

Minden évben többen megkísérelték eldobni az életet, legfeljebb a gyerekes módszer vagy az eredmény különbözött. Hans azonban semmit nem vett elég komolyan,

* Részlet a PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK című regényből.

a bárónő aggódhatott érte, mondhatott neki, amit akart. Anyai fájdalmát sem vette figyelembe, a feddéseit, a figyelmeztetéseit, mintha a falhoz beszélne.

Tágra nyílt, kissé csodálkozó, hitetlen szemével követte őt, mint aki a másik ember minden gesztusát inkább kíváncsiságtól vezetve rögzíti a tudatában, de érzelmi életét illetően már inkább mindentől jó távol marad. Ebben a bárónő magára ismert, s minden alkalommal elégedetten el is hallgatott. Habár a fiú apja nézett vissza rá óriás, renitens, vakmerő szemmel. Mintha rituális érzélgősségüket földadva, nagy hirtelen mindhárman közel kerültek volna egymáshoz. S a szégyentelen közelséget egyiküknek sem sikerülne megtagadni.

Hans a negyedik esztendő teltételte az internátusban. Ha nem nyitották volna meg, akkor az édesanyjának bizony gondot okozott volna, hogy hol helyezze el. Többször átélte e különös órát vagy napot, de ellentétben a többiekkel, a halálugrásban ő már az első alkalommal sem talált kivételmentet. Legfeljebb a befejezettsége lepte meg, ám inkább jótékonyan. Megmentették a méltóságukat, amit mindenki más óránként többször elveszít, míg fel nem éli minden tartalmát. Becsülte az öngyilkos fiúk tisztánlátását, a következetességüket. Lelke mélyén helyeselte, magasabb rendűnek tekintette őket mindazoknál, akik vele együtt hajlandók az életükben megmaradni. Jó pofát vágott az életéhez, mert sem a saját helyzetét, sem a másokét nem kívánta volna a siránkozásával megnehezíteni, méltóságát veszített cinkosa lett a sorsnak, és egész fizikai létével szenvedett a létezésről.

Állandóan az volt az érzése, hogy testének nyersanyagát, a szerveit és a tagjait rossz bőrbe rakták be, s nem azt a lelket adták hozzá, ami egy ilyen bőrhöz vagy húshoz illelne. Mélyen megvetette mindazokat, akik a szülők iránti balga kötelezettségeik és naiv tiszteletük jegyében töltötték el az életet. Bármilyen történetük. Ezeket mindenki rá tudta szedni és bármire rávehette. Nevetséges kreatúrák voltak a szemében. Megvetésével mégsem sikerült túlbeszélnie a mélyen belegyökeredzett vallásos balsejtelmet, hogy talán mégis az ördög kísérti őket, amikor levetik magukat a mélységbe.

Az idén aztán kitel az egész naptári év. A rövid nyári szünetben itt kellett maradnia, nem mehetett Berlinbe. Munkájára hivatkozva a bárónő sem jött Annabergbe. Míg e három hét alatt egyedül bolyongott a roppant érchegységi tájban, ilyesmiről is sokat gondolkodott. De még utólag sem jutott eszébe együtt szörnyülködni a többiekkel. Legfeljebb azokat a fiúkat találta nevetségesnek, akik eltévesztették, az utolsó pillanatban meggondolták, s ezért az első sziklán fennakadtak, és sérülten megmaradtak. Vagy eleve rossz volt a tervük. Képesek voltak a kisvasút elé vetni magukat, a vadbarmok, holott tudva tudták, hogy a viadukt előtt a szerelvénynek lassítania kell, legfeljebb a karjukat vagy a lábukat vágja le.

A szabadesésre való készítés láza olykor egyenesen felszökött, ragályként látszott terjedni a fiúk között. A viaduktról volt a legbiztonságosabb a mélybe ugrani. Mintha minden naptári évben szükség lenne élő áldozatra, hogy a többiek egy időre elrémüljenek és megfélemedzenek a maguk vonzalmáról. Mintha az öngyilkosok a többieknek kínálnák föl szétroncsolt testüket. S hogy egyszer sikerüljön, ahhoz többeknek meg kell kísérelniük, s még többen készültek rá, hogy megkísérelik. Sem holtan, sem sebesülten, ezek soha nem kerültek többé a szemük elé. Nem volt gyászszertartás vagy emlékóra, a nevelők nem folytattak vizsgálatot, amely kideríthette volna, hogy ki fedezte az öngyilkost az előkészületben.

Egyedül, észrevétlenül igazán nehéz lett volna bármit végrehajtani. Nyilvánvaló, hogy mindenkinek volt cinkosa, s az ilyen léptékű barátság nem jelenthetett kisebb ve-

szélyt a társadalomra, mint a csoportos renitencia. Freiherr von der Schuer maga is bizonyos aggodalommal szemlélte a távolból a ragályos késztetést; de a társintézetekből hívott pedagógiai és pszichológiai konzulens úgy ítélte meg, hogy statisztikai szempontból nem kirívó a jelenség. Ilyen léptékű kísérletben ennyi rizikót vállalni kell.

Valláserkölcsi alapon sem feddték meg az életben maradtakat, ilyenkor úgy ment minden tovább a maga útján, mintha mi sem történt volna. Az élők számára ennyi lenne a biztonságos életvezetéshez szükséges hibaszázalék.

Bizonyos némaság, megnevezetlen szégyen töltötte ki a hiányukat. Már akinek az önpusztító lények egyáltalán hiányoztak. A némaság miatt nehezebb felejteni. A Szent Anna-katedrális valamelyik lelkészének csak meg kellett volna emlékeznie a különleges eseményről. Legalább a szószéken, Annabergben, amikor vasárnap délelőtt a nevelők a jelentkezőket átkísérték a korai istentiszteletre. Minden vasárnap reggel körülményes procedúrát csináltak a jelentkezésből, mert világosan akarták látni, ki a hívó, ki alakoskodik, vagy ki menne pusztá kedvtelésből, hogy aztán az istentisztelet alatt a nevetgélésével az egész várost megbotránkoztassa. Hans sem azért jelentkezett, mint ha hitében követni óhajtotta volna az édesanyját. A lelkészek azonban, akik szemmel láthatóan feszült viszonyban álltak a tüntetően pogány nevelőkkel, a prédikációikban nem szóltak erről. Az nem lehet, hogy ne tudtak volna róla, de még látni sem lehetett rajtuk, hogy tudnák-e. Hansnak az volt a határozott képze, hogy a közös hallgatás úgy viselkedik, mint a vegyületek világában a szabad vegyérték, amely a vegyülés reményében mintegy kilóg az üres világegyetembe.

Végül is a hibás példányok pusztulnak el, ezt egy pillanatra sem volt szabad elfelejteni. Pogány gondolat, s nem értette, miként helyeselhetik a lelkészek.

Úgy képzelte, hogy korábban eltávozott társaik ragadják meg a szabad karjukat.

Amikor megint megtörtént, akkor a fizikatanár, a Gruber, másnap vitte őket a viadukthoz, hogy újból és újból elmagyarázza a szabadesés jelenségét. Néha többször, ahányszor megtörtént, minden alkalommal változatlan kifejezésekkel, mégsem unták meg. Valakinek akár sikerült, akár nem sikerült elintéznie önmagát, hanem csak örökre pórul járt az ostoba, Gruber mintha először magyarázna. Az egyik csoportnak a völgy alján, a viadukt lábánál kellett maradnia, a másik csoport a fiatal és csinos tanár vezetésével felkapaszkodott a fenyők közé a vasúti töltésre, s onnan gyalogoltak ki a viadukt központi pillérjéig. A kísérlet végeztével a csoportok helyet cseréltek. A tanárnak az volt a véleménye, hogy az egyenletesen gyorsuló mozgás káprázatos törvényszerűségeit és az emberi élet szigorúan fizikai jellegét csak úgy tudják megérteni, ha mindkét perspektívából nézve átélik és megméri. A kísérlethez mindössze egy hitelesített mércére, egy hitelesített ólomsúlyra, két hitelesített stopperre volt szükségük. Odáig nem nehéz a dolgot megérteni, hogy az egyenletesen gyorsuló mozgás mértéke kis eltérésekkel ugyan, de minden földrajzi helyszínen különböző. Azon a kiválasztott helyszínen például, ahol mi élünk, a gneisz összefüggő kérge erősen, de egyenletesen módosít. Általános törvény, hogy az adott test sebessége zuhanás közben egyenlő időközökben egyenlően változik. Gruber hitelesített mérési adatai szerint a wiesenbadi völgy szorosban 980,839 centiméter per másodperc. Ha tehát a hitelesített ólomsúly elejtésének pillanatában a sebesség zéró, akkor a második másodpercben 980,839 centiméter per másodperc, a következő másodperc múltán viszont $2 \cdot 980,839$ másodperc per centiméter, s így tovább. T másodperc múltán $t \cdot 980,839$ centiméter per másodperc. Aztán már csak kevesen tudták követni a csinos és fiatal fizikatanár magyarázatát, miszerint a törvény közönséges szavakkal kifejezve azt jelentené, hogy

a sebesség arányos az idővel, s így könnyen kiszámolható, hogy az adott ideig, adott sebességgel zuhanó test a földhöz csapódva milyen mértékű ellenállásba ütközik.

Akik a számítás logikáját nem értették, hanem csak erőlködtek, hogy ne a szétzúzó-dott hullára gondoljanak, ne arra, akit alkalmanként utáltak vagy szerettek, s a műveletet legalább mechanikusan el tudják végezni, ilyenkor azt figyelték, hogy a csinos tanár miként kotorászik mindkét kezével köpenyének zsebében, és közben miként tornázik a fenekével. Miközben fel s alá sétál előttük, vajon mit keres és mit talál. Mert néha annyira elmerült a fizikai világ magyarázatában, hogy önkéntelenül megállt, valamit kiemelt a zsebéből, hosszan nézte ártatlan szemmel, bár bizonyára nem tudta volna megmondani, hogy miért emelte ki, és micsodát is lát. Volt a zsebében kréta, ceruzahegyező, radír, egy gondosan feltekert zsineg, egy inga, s az utóbbi kettő egybe tartozott. Az inga horogjába be lehetett akasztani a zsineg viaszozott vörös fonálból font fülét. Hans ezt az ügyes kis szerszámot valamilyen megmagyarázhatatlan okból különösen irigyelte. Vagy szórakozottságában zsebének mélyére nyúlva, kissé hátramesztette a farát, két lába közé nyúlt be, vakarta. A fiúk tudták jól, hogy mit vakar, mondták is, hogy a tökét vakarja. Tudni vélték, hogy bőrbetegséggel küszködik, ez pedig egy nemi betegség következménye lenne. Olykor köpenyének szárnyát emelte meg, s a nadrág zsebébe nyúlva hozta kedvezőbb helyzetbe a heréit.

Elhallgatott a magyarázatával, miközben szabályos arca a csinos kis bajuszával ábrándos kifejezést öltött.

A széttroncsolt tetemeket nem a közelebbi Chemnitzbe, még csak nem is Drezdába, hanem a távolabbi Lipcsébe szállították, egyenesen az egyetemi klinikára, ahol alapos boncolás után lezárt koporsóban vehette át őket a családjuk. Finom erdei földtől mazsatos kézzel álltak ezen a derült égből rájuk szakadt új napon a botanikus kertben.

Volt egy fiú közöttük, a Kienast, aki tudni vélte, hogy az öngyilkos agyvelejére a lipcsei és berlini kutatók különösen kíváncsiak.

Te fantazialáls, Kienast, vetette közbe egy másik, egy idősebb fiú, s némiképpen tétován. Mondhatni, beszélés ostobaságokat.

Így tiszta a munka, folytatta az előbbi, mintha a közbeszólót nem hallaná. Ha marad belőlük valami, akkor a koponyatetőt körbefűrészelik, mint a fazékról a fedőt, úgy emelik le.

Másoknak sem csinálják másként, mi lenne specifikus ebben, már megbocsáss.

Figyelj már, csak tudom, hogyan jutnak hozzá az értékes agyvelejéhez.

Nem ebben kételkedem.

És hozzá kell jutniuk.

Ugyan, kis barátom, szalmaszálon csak nem tudják kiszívni a fülükön vagy az orrukön.

Csak tudom, ismételte a fiú csökönyösen és sértetten, a tudálékos Kienast, miközben a többiek megint a rovására nevettek.

Lipcséből származott, s ha nem is az egyetemi klinikán, de a városi prospektúra alkalmazásában tényleg boncnok volt az édesapja. Helyesebben igen találékony műszereket készített a boncoláshoz, s Kienast azt állította, hogy ez náluk családi hagyomány, mert ők valamennyien feltalálók. Gyakran túrta az orrát, s ezért a többiek azt mondták, hogy ő a fikat biztos feltalálta már. Annak a nagyobb fiúnak viszont, aki Hans von Wolkenstein legjobb barátjának számított, igen nagy tekintélye volt. Az internátusban a fiúk különben is felette udvarias és tudálékos modorban váltottak szót. A kíméletlenségig mentek, valójában a kegyetlenségüket és a kegyetlenkedéseiket tüntették el az

udvariasságuk vagy a száraz okoskodásaik mögött. Nem terhelhették meg egymást a nyíltságukkal. Néha oly körülményesen és ódivatúan fogalmaztak, mintha minden kívánságukat vagy vágyukat el akarnák a másik elől rejtteni. Még a hangos kételkedésben sem mentek túl messzire. Most is inkább a feszültségtől nevettek fel a hirtelen beállt csöndben, amit a különleges esemény váltott ki belőlük. Ahogy kamaszodó fiúk egymást is serkentve nevetnek. Volt, aki csúszkált a magasabb és mélyebb hangok között, mások egyszerűen nyerítettek. Nehéz volt elképzelni, hogy aki tegnap itt térdelt, hogy a friss trágyából a lótetűket gondosan kihalássza és bedobja egy vízesödörbe, most egy márványasztalon fekszik kiterítve, és tudományos vizsgálódás tárgya lett.

Az agyat az teszi becselessé, hogy készíthetsz belőle hosszmetsetet, keresztmetsetet. Megjegyzem, a te dolgod, ha nem hiszed, erősködött a nevetésen átkiáltva a Kienast nevű.

A nevetési rohamban nem volt rosszmájúság, elnéző szeretettel kezelték a Kienast ostobaságait vagy akár a nyilvánvaló jellemgyengeségét. Egy szar kis alak volt, de szerették, s jó ideje a védelmük alatt állt. Amikor rájött az epilepsziás rohama, akkor a szó szoros értelmében falaztak neki, ügyesen elterelték a nevelők figyelmét. Nem tűrheték, hogy kiderüljön, titkos ellenállásuknak mintegy ő lett a záloga.

A kis szarságait is inkább lenyelték.

Kienast kicsi volt, törekeny, hihetetlenül gonosz és erőszakos. Világos volt, hogy az epilepsziásokat sem távolítják el az internátusból, hiszen a viselkedési mintáira éppen úgy kíváncsiak, mint minden másféle torzulásra, de törvény írta elő a sterilizációjukat. Ez nem volt tréfa, s így lett a közös ellenállás néma tárgya. Valószínűleg a fenyegetettségét igyekezett a buzgóságával egyensúlyba hozni, míg a többiek a saját férfiúságukat.

Az önbecsülését sértette, hogy a ki tudja miből származó fizikai nyomorával rájuk szorul.

Aztán sejtéről sejtire haladnak, utólag ki tudják kutatni az ürge személyes titkait.

Csendes borzongással teljes legendája volt, hogy ki miként csinálta.

A fenyvesen áthaladó vasúti pályát, a wiesenbadi völgy torkolatát áthidaló roppant viaduktot vagy a magasabban fekvő Ochsenprungot, egy vízesés fölé emelkedő, a meredélyen megkapaszkodó tölgyek közül épp csak kibukkanó sziklaszirtet, ahonnan a monda szerint egy ördöggel paktáló pásztor miatt a Wolkenstein uraságok egész ökörcsordája a mélységben keresett menedéket, szigorúan tiltva volt nevelői kíséret nélkül megközelíteniük.

Habár a nevelőknek jobbára minden kihágást szó nélkül tudomásul kellett venniük. Legfeljebb az internátus rendje szerint írásban rögzítették, hogy valaki vagy valakik megszegtek egyes tilalmakat. Hogy aztán reális képet kapjanak a fiúk között tényező különböző renitens hajlamokról és a titkos mozgalmairól. Az is többször megesezt, hogy amikor a Szent Anna-templom előtt Gruber várta a kis csoportot, akkor nem kísérte vissza, hanem a Hauer utcai városi fürdőbe vitte őket, a gőzbe, utána a Johannis utcai sörözőbe, amelyet főleg ünneplőbe öltözött bányászok látogattak, s ahol ettek, a nagyobbak pedig kaptak egy jó pohár sört.

Gruber fizette, mindent fizetett.

Meg azt mondta, hogy most már nincsenek egymás előtt titkaik.

Amit Hans von Wolkenstein, bármiként gondolkodott, nemigen értett. Elvileg tényleg nem történhetett közöttük vagy velük olyasmi, amiről a nevelőknek ne lett volna tudomásuk, és ne rögzítették volna a jegyzőfüzetükben. De nem értette, hogy a Gruber milyen titkot figyelt volna ki a gőzben, amely vasárnap délelőtt telve volt hangos fér-

fiakkal. Merthogy valamilyen fizikai jelenséget megfigyelt, és elvileg ők is megfigyelhették volna, afelől Hansnak nem lehettek kétségei.

S ezt a fizikai megfigyelését a vallásosságukkal vagy a hitükkel hozta volna kapcsolatba. Senkitől nem merete megkérdezni, hogy mire gondol a Gruber. Aki onnan ugrott, annak előbb a vízesés irdatlan lépcsőin zúzódtott szét a teste, de vitte, dobta, sodorta tovább a víz, lefordította a következő sziklaperemre.

A tőlük nyert adatoknak be kellett kerülniük a párhuzamosan futó tudományos vizsgálatok pedánsan dokumentált rendszerébe, minden adatnak meg kellett találnia a maga helyét, mert nem lehetett olyasmi, ami a várható kutatási eredmények szempontjából ne lett volna fontos vagy érdekes. Ezt maguk a növendékek is készséggel belátták, mindenkinél jobban ismerték az általánosan elfogadott örökléstani normákat és szabályokat. Tudták egymásról, hogy egy sincs közöttük, akinek hibátlanul nordikus lenne a származása, a Kienasté a legkevésbé. Hiszen ezért gyűjtötték ide őket, ezért lettek így összeválogatva. A Gruberé igen, büszkélkedett vele, hogy neki minden mérete tisztán nordikus. Amit gyanakvón figyeltek. Erősebben érezzék mellette az alacsonyabbrendűségüket. Különben is túl sok volt körülötte a furcsaság.

Már csak azért is bizalmatlanok maradtak, mert még mindig az anyjával élt, aki finom Streuselkuchennel vendégelte meg őket.

Kísérleti célból kell itt lenniük, ezt Gruber megjegyzéseiből kihámozhatták, ám erről sem beszéltek senkivel, semmi ilyesmiről.

Mert miért épp nekik, miért nem a testvéreiknek, akiket odakinn szintén alaposan megvizsgáltak. Maguk is nyomozták egymás származását vagy fogyatékoságait, holott nem lett volna értelme titkolni. Zsidó nem volt közöttük. Vagy ilyesmiről nem volt tudomásuk. Titkon mindent tudniuk kellett, hogy a saját ügyükben tisztábban lássanak. Vagy miért épp a szüleik szolgáltatták ki őket ennek az állandó vizsgálódásnak, ha egyszer ők tehetnek a kétes származásról. Van a világban egyfajta nemi vagy szerelmi megmondolatlanság, ami később nem korrigálható. Kienast anyja mexikói volt, keresztény, de nem árja. Amit a fián ugyan szabad szemmel nem lehetett látni. De tisztában voltak a dologgal, tudták, hogy az ő fián vagy az unokáján majd kiütözközik, s a rejtőzködő biológiai törvényszerűség különös rémülettel töltötte el őket. Már csak a Kienast igazán látványos epileptikus rohamai miatt is. Azt azonban nehéz volt a Kienastnak elképzelnie, hogy mi lett volna, vajon neki jobb lenne-e, ha nem mesztic anyától születik, hanem árjától. Bizonyos testi hipochondriától nyugözötten figyelték magukat és egymást, akárha bármikor megjelenhetne rajtuk a titkos kór vagy a faji tisztátalanság más jele, amelynek a szüleik párosodása miatt lettek a hordozói.

Szerette az anyját, nem tudta nem szeretni, holott gyűlölni lett volna jobb, mert nem tudta megbocsátani a születését.

De még azt sem, hogy ezeknek átengedte őt.

Vagy legalább egy másik meszticcel nemzette volna, s nem az apjával, vagy maradt volna Veracruzban, neki pedig nem itt kellett volna epilepsziásan megszületnie.

Most a pusztá léte miatt szégyenkezhet.

Vagy a szülők miért tesznek úgy, mintha ez csupán egy előkelő fiúnevelő intézmény lenne, és semmi másról nem lenne sejtelmük.

Hogy mi történik itt.

Nekik pedig más dolguk nem lenne, mint a fiúi kötelességeiket teljesíteni. Minden körülmények között jól tanulni, példás magaviseletet tanúsítani, hogy a szüleik elégedettek legyenek. Hiszen a szülők köztudottan a legjobbat akarják a gyermekeiknek nyújtani.

Örök életre hálásnak kell lenniük.

De minden ápoltsága és kivételessége ellenére volt az internátusban valami baljós és végzetes.

Hans annak örült, hogy legalább az apja végleg eltűnt az életéből, legalább nem alakoskodik többé. Néha úgy vette észre, mintha ebben az ártalmatlanul komor tájban és a rusztikusan megépített, vakolatlan épületben túl sok lenne a sárgásbarna, maga az épület anyaga lenne súlyos a földtől, ez az egész gneisz nevű csillámmal telített kőzet undorítaná. S maga a környezet vagy a családi história azért lenne rá nyomasztó hatással, mert itt minden hidegen kőszagú, nedvedzik és bőrszínű. Olykor hosszú hetekre beborult a tudata. Nem értette, miért itt kellett megszületnie, vagy miért is született meg egyáltalán. A sziklák, a támfalak, az épület északi és nyugati oldala egész nap könynyezett. Holott megint máskor, másféle pillantások hatására, főleg idegenek szemében, mégsem volt más, mint egy minden emberi településtől távoli, nagyszerű és idillikus táj, egy kedves emberi fészek, régi vadászház az ősrétegben, ahol minden jól gondozott és értelmes egységben él a természettel és a saját természetével.

Egy szőke hajú és kék szemű, teljesen nordikus nőt fog feleségül venni, s akkor valamennyire rendbe hozhatja, amit az édesanyja a meggondolatlan lépésével tönkretett.

A többiek nem ismerhették a családi történetét. Azt sem lehetett tudni, hogy ő maga honnan ismeri. Nappal is párákban látszott lebegni a lélekemelően nagyszabású völgy, ahogy az idegenek lelkesedtek érte, a családi birtokuk. Az édesanyjától igen ritkán tudott meg valamit a történetéről, a régi cselédjeik azonban köptek az öröklési jogra, s ezért mégis mindenfélét elmeséltek. Olyan nem volt, hogy a völgyben ne lett volna pára. A reggeli és az estéli ködben szétomlott vagy elveszett minden körvonal. Nem lehetett eldönteni, hogy az ember a hegyek csúcsait látja-e vagy felhőket a Frauenholz felett. Ilyenkor minden csepegett, mintha a növények könnyeznének vagy a tárgyak. Pergett a levelekről, gyöngyként ült meg a tülvelek csúcán.

Lassan, halkán pötyögni kezdtek tőle az ereszcatornák, aztán mintha esne, csurgott a magasan és szélesen épített tetőkről, és egyre hangosabban kotyogott.

Tudományos megalapozott, vitaminokban gazdag étrend fogadta őket, sima, dísztelen, nemes német fából, tölgyből és bükkből készített nyers bútorok, takarékos ízléssel elrendezett berendezési tárgyak, készséges és barátságos kiszolgáló személyzet, meghitt nyugalmat, szinte baráti szellemet árasztó nevelőtestület. A szaktanárokat reggelente társas gépkocsi hozta át Annabergből. Kívánság szerint különórákat vehettek, vagy felügyeletük és vezetésük mellett kedvükre űzhettek különböző sportokat. Sziklát másztak, birkóztak és bokszoltak, míg mások hangszeres zenét vagy különböző élő nyelveket tanultak. Netán a barnászörös kecskebőrrel bevont asztaloknál ültek a földszinti könyvtárszobában. Azzal az ürüggyel, hogy a zöld ernyős lámpák fényénél utána lapoznak a dolgozataikhoz szükséges adatoknak, titkon az örökléstan kérdései vagy a saját lehetséges örökletes betegségeik tünetei után nyomoztak a kézikönyvekben és a lexikonokban.

Valamilyen megfejthetetlen okból idefenn a hegyekben a botanika lett a fiúk között a leghódítóbb szenvedély. A spórák, a bibék, a beporzás, a keresztezés s maguk e ritkán használt kifejezések is erős benyomást gyakoroltak rájuk, a szaporítás, az oltás, a gyökereztetés, a dugványozás és a szemzés, a tankertekben a melegágy, a vetés, a pikírozás, a palántálás és a kiültetés a hidegágyba, maga a szó, hogy hidegágy, az izolálás, a téli és a tavaszi metszés, a csemetekert és az ágyás, a bakhátas és a fészkes ültetés. Mindez szép volt, végtelenül egyszerű és időigényes, olykor tartós fizikai erőki-

fejtést, máskor elmélyülést és komoly figyelmet követelt. Elmélyítette a természet nagy folyamataival szemben a türelmüket és a bizalmukat, valamiként pótolta a vallást, hiszen nemcsak az elkövetkező hétre, hanem a következő évre, akár következő generációk életére kellett ezekből a műveletekből kilátniuk.

Még akkor is, ha egynyári növényekről volt szó.

Egy idő után olyan jártasak lettek a növényi életfeltételek ismeretében, hogy az egyes példányok láttán vissza tudtak nézni az egész tenyészidőre vagy akár a fajta életére.

Tudásuk önsúlyától lett a pillanat gazdagabb. Mégis a gondoktól, a baljós előértektől terhes maradt a legállandóbb érzésük. Úgy ült meg a lelkük mélyén, mint a tőkesúly. Mintha önnön vizsgálódó pillantásuk elől rejtőzködve figyelnék, miként tehetnének eleget olyan faji követelményeknek, amelyeket a születésük véletlene miatt nem állt hatalmukban teljesíteni. S lám, alig néhány napja tértek vissza a szünidőről, még nem is érkeztek vissza valamennyien, amikor valaki már megint bevégezte.

Schultze tanár, a fajbiológiai mérések és mérés technikák messzi földön híres szakembere, egy igen korrekt kinézetű idősebb úr a pelyhessé finomodott galambősz hájjával és a felpattant vérerektől rózsás orcájával, szintén itt időzött már az internátusban. Ő többnyire magában dalolászott, füttyörészett, egy alig megközelíthető, de igen muzikális férfi. Minden hónapban egy egész hetet, olykor két hetet is eltöltött a padlástérben berendezett külön kis rendelőjében, amely telve volt csodálatos, sehol másutt nem látható eszközökkel és műszerekkel.

Név szerint rendelte fel magához a fiúkat, és csak az étkezések idejére jött le onnan.

A végétélet olykor vele állt kapcsolatban, ilyesmiről azonban végképp nem diskuráltak, sem egymással, sem másokkal.

A lehető leglehetőlenebb időpontokban kellett hozzá fölmenniük.

Ez volt az utasítás, menniük kell, bármikor és bárholon hívja el őket. A padlástérben egyébként nem is volt más, mint a két rendelő, a gyengélkedő helyiségei, néhány örökké zárt ajtó mögött a szigorúan rendben tartott lomtárak és raktárak, ahová kizárólag a ház gazdasszonyának volt szabad bejárása.

És a szokatlan csöndnek, ami itt mindenkit meglepett és azonnal megfogott.

Legfeljebb a patak túlsó partjáról, a nagy mezőről vagy a nedves, csigajárásoktól fénylő, magas támfalak közé szorított sportpályákról lehetett hangokat vagy visszhangzó kiáltásokat ide felhallani. Vagy éppen Schultze tanár énekelt a csukott ajtó mögött, gyakran recitativóban beszélt magában, mintha egy ismeretlen, többszereplős operában lépne fel.

Hallgatták a padló vagy a gerendázat reccsenéseit, amíg Schultze tanár rendelője előtt állva várakoztak.

Vizsgálat közben Schultze a mérésre kiszemelt tagot és a jéghideg mérőműszereit figyelte, más nem érdekelte. Néha följegyzett valamit, ritkán szólt, inkább mutogatott, hogy így forduljanak, oda álljanak. Nem nézett egyenesen senki szemébe, valószínűleg nem volt rájuk kíváncsi. Koccantak, csörögtek a műszerek. Ha valami különösen tetszett neki, vagy éppen elégedetlen volt az eredménnyel, akkor csettintett a nyelvével.

Most nézzük hát ezt a nagyszerű távolságot, oh, Tibiale, mi végre távolodtál el Daktyliontól ennyire.

Ezek nem görög istenek voltak, hanem az emberi test mérési pontjai.

Vagy azt énekelte, hogy oh, Symphyse, ne reszkess, ha egyszer a magasból szemmel tart Omphalion. Ami azt jelentette, hogy a térdkalács ízesülése az átlagosnál távolabb esik a kézfej ízesülésétől, illetve a szeméremcsont felett nem kéne a bőrnek oly idegesen reszketnie, hiszen ő nem csinál mást, mint a köldöktől mért távolságot fogja be a

mérésre szerkesztett eszközével. Nem mindenki félt tőle. Mindig hidegek voltak ugyan a műszerek, s ezért az első érintéstől még a legbátrabbak is rettegtek. Közönséges latin szótárakban nem találták ezeket az elnevezéseket. Attól is erősen tartottak, hogy a Schultze a lemeztelenített tagjaikhoz ér. A két életnagyságú csontváz ábrája ott függött előttük a rendelő falán. Számokkal voltak rajta kijelölve a test mérési pontjai. Az egyik ábra huszonhét ponttal, oldalnézetből, a másik ábra huszonnyolc ponttal, előlnézetből ábrázolta az emberi testet, Braus szerint.

Ez a rejtélyes név állt mindkét rajz fölött szépen metszett gót betűkkel, ám a lexikonokban Braus sem szerepelt. Schultze akkor nézett a fiúk szemébe, amikor elővette a nagy bőrkazettát a szem színének meghatározásához szükséges eszközökkel. A bőrkazetta viszont legtöbbjüket olyan rémülettel töltötte el, hogy inkább azonnal lehunyták a szemüket, mert a nagy veszélytől fájni kezdett az üregében. Vagy a tenyerükbe temették gyorsan az arcukat.

Fekete bársonnyal bélelt ágyukból üvegszemek néztek fel a mennyezetre. Öt sorban nyolc-nyolc üvegszem volt elhelyezve, s négy ilyen emeletet lehetett a kazettából egymás után kiemelni. Ami összesen százhatvan különböző színű és mintázatú üvegszemet jelentett. Az egyes szemek alatt fekete bársonyba mélyesztett parányi réztáblákon állt a szemszín száma és betűjelzete. Schultzenak mindezt először is ki kellett pakolnia, hogy a szemszínnek értelmes áttekinthetősége kedvéért egymás mellé helyezze a bársonytáblákat. A kazetta legalsó emeletén, az utolsó kiemelhető táblán, egy cukorcsipeszhez hasonló, ezüsből készített félelmetes eszköz és egy erősen illatozó, hajszálvékony szantálfa legyező hevert a bársonyágyon.

Schultze előbb a legyező segítségével végezte el a meghatározást. A legyező egyes szelvényeit úgyesen el lehetett egymástól választani, a kiválasztott szelvény pedig, végén a kézzel festett, különböző szemeket ábrázoló emaillapocskákkal, a színazonosítás kedvéért a szem elé emelni. Bár biztos kézzel dolgozott, szakmai izgalmában Schultze ezekkel a fiúk halántékához emelt kis pávaszemekkel olykor megérintette a valódi szemgolyót.

Ez persze elegendő volt ahhoz, hogy érzékenyen fölszisszenjenek.

Ő pedig csak énekelhetett, hogy ne légy már olyan kényes, kis bolond.

A durva meghatározás után vette azt a félelmetes ezüstcsipeszét, amivel nemcsak úgyesen ki lehetett emelni ágyából az értékes szemgolyót, hanem teljes biztonsággal a valódi szem mellé emelni. Mert mindeközben két lámpával erősen a szemükbe világított előlről és oldalról. Előzőleg valamit belecseppentett a szemükbe, hogy ne hunyorogjanak. Ha ellenkeztek vagy önkéntelenül hunyorogtak, Schultze azt énekelte, hogy ármány és cselszövés az isteneknek nem tesz keresztbe, és kaptak még egy cseppet.

Vizsgálat után még órákig bénult szemhéjjal és óriásira tágult pupillával bolyongtak, vagy mozdulatlanul ültek egy padon tenyerükbe temetett fejfel.

Fájt a fény.

Vagy azt énekelte Schultze, hogy hallga, hallga, egyetlen secundum, add türelmed, herceg, nyomon vagyok.

A főbenjáró bűn miatt a gazember rögtön meglakol.

De a szemüket már csak azért is dörzsöltették, hogy időt nyerjenek.

Nem piszkálsz, nem dörgölsz, különben a csipesszel veszem ki, kisfiam. Az ördögbe is, hát könnyezik, így énekel Schultze, és akkor megint csak megadóan ki kellett nyitniuk, hogy megkapják az induló csöppjüket vagy éppen a stabilizáló csöppjüket vagy a könnyezés elleni csöppjüket.

Azért is volt ilyen csönd idefenn, mert közvetlenül alattuk, a másodikon voltak a hálótermeik. Két nagyobb, három kisebb hálóterem, ahová nappal nem volt bejárása senkinek. Minden évszakban nyitva kellett tartani minden ablakot. Nagy, párás, téli hidegben is alig fűtöttek, de tekintettel a magas páratartalomra, olykor a nyári hónapokban is temperálták az enyhén dohos illatú hálótermeket.

Az elsők voltak a tantermeik és az úgynevezett nagyterem a két hatalmas, kőből épített kandallójával, a vaskos kéményeivel, a festett fából készült csillárjaival. Az elektromos gyertyák tövében, a színes tányérkák aranyozott szélein még látni lehetett az egykori viaszgyertyák túlcsozásait. Ebben a nagy művészettel, kazettásan gerendázott, festett mennyezetű helyiségben, amelyet a bejárat két oldalán álló teljes lovagi páncélzat miatt olykor lovagteremnek neveztek, láthatóan minden úgy maradt, ahogy a Thum zu Wolkensteinnek évszázadokon át használták és bizonyos költői rendezetlenségben odahagyták, mikor is a bárónő tartós használatra adta át a házat és a hozzá tartozó birtokrészt.

Elsősorban tudománypolitikai megfontolásból tette.

Igaz, a Vilmos Császár Intézetől meglehetősen magas évi bért húzott, de a karrierje szempontjából ennél fontosabb volt, hogy a fiát valahol elhelyezze. A tágas völgy tartozott hozzá a tavasztól őszi virágos mezővel, az egyes szakaszain szabályozott patakmeder, a zajongó vízesés és a meredélyek erdőségei, a fenyvesek és a tölgyesek, egészen föl a gerincig, az Ochsenprungtól a Frauenholzig, ahol a felhők közlekedtek. A tetőn aztán más erdőségekben vagy legelőkön és szántókon folytatódott a bárónő ősi birtoka, ám a telekkönyvben önálló helyrajzi szám alatt. Freiherr von der Schuer most ennek a háznak a tulajdonjogát akarta megszerezni az intézetének, akár a hozzá tartozó birtokrész tulajdonjoga nélkül is.

Habár első lépésben erről nem beszélt.

Attól tartott, ha nem használja ki kellő szigorral és gyorsasággal a helyzeti előnyét, akkor Himmler kíméletlen kegyelje, Wolfram Sievers megelőzi őt ebben a műveletben, már meg is előzte, megszerzi a házat a saját őskutató és utódnemesítő intézményének. Többéves előkészítő munkája omlott volna össze. Egy olyan tudományos terv, amelynek a véghezviteléhez legalább egy évtizednyi vizsgálódásra lett volna még szüksége, ha nem kettőre. Valahogy azt is szerette volna a Führer tudomására hozni, hogy nem szerencsés s nem csak költségessége miatt nincsen értelme a Birodalomban mindent megkettőzniük.

Két tudományos igazság végül is nem létezhet egymás mellett.

E magasabb szintű játszmában nagy erőpróbára kényszerült, ami egyben nagy szaktóprobának ígérkezett a nagy hatalmú Himmlerrel. Aki legfeljebb látszat szerint respektálta az ő tudományos tekintélyét és eredményeit. Freiherr von der Schuer a saját asszisztensétől, Mengelétől tudta, hogy a Wolkenstein-házat Sievers jó éve kiszemelte magának, és a bárónővel azóta többször tárgyalt a megvételéről. Mengele tudományos képességeiről legalább annyira nem volt meggyőződve, mint a hűségéről, de szüksége volt rá. Attól tartott, hogy Sievers átveszi a házat, és a nagy munkával összeválogatott és a vizsgálatokhoz immár hozzáadódott gyerekanyagot egyszerűen kiszórja onnan. Másfelől a bárónő is szorongatta, mert nemcsak a római intézetet kérte cserébe, hanem a ház évi bérét meg kívánta volna emelni. Sievers olyan házakat keresett az utódnemesítő intézményeknek, amelyek távol álltak mindenféle emberi településtől. Hiszen még ki sem építette a hálózatát, amikor ezeknek az intézményeknek a nevét máris szárnyára vette a sötét népi fantázia. Lebensborn, maga a szó szülte az intéz-

mény kétes hírét. Egy olyan hely, ahol megcsinálják a tökéletes életet. A bárónő viszont éppen annyival óhajtotta volna az évi bért megemelni, amennyit a rendelkezésre álló költségvetési pénzből Freiherr von der Schuer már nem tudott kifizetni.

Amiből azonnal kiviláglott, hogy a bárónő felismerte a kedvező üzleti helyzetet, s valójában zsarolja őt.

Amit Mengelének is tudnia kell, hiszen mindez Himmler és Sievers egyetértésével történik.

Egy szellem járta, penészes vadászházból csinált egy jól működő, a legkényesebb higiéniai feltételeknek megfelelő intézetet, ezek pedig ki akarják túrni, és bele akarnak ülni a készbe.

Tekintettel a sok értékes, részben a középkorból származó berendezési tárgyra, a régi családi képekre, a némiképpen megkopott kárpitozású s igen kényes életszakaszba jutott bútorokra, a sokféle törékeny, historikus kacatra, az úgynevezett dísz tárgyra, a kézzel szőtt, velencei nehézselyem függönyökre és terítőkre, a növendékeknek ide a szenteste kivételével nem volt szabad belépniük. A karácsonyi ünnepeket is a földszinti nagy ebédlőben rendezték meg, ahol két, ósrégi csempékből épített cserépkályha állt, és a falakat trófeaák díszítették. Ilyenkor, az ünnepi vacsora végeztével, a zenekedvelő növendékek fölmehtek a lovagterembe, hogy meghallgassanak néhány klaszikus hanglemezt.

Schultze tanár szintén Lipcséből érkezett. Amikor az egyik fiú távozott tőle, akkor jó fél óra, néha negyven perc is eltelt, amíg fölrendelte magához a következőt. Nem tudták, mit csinál a köztes időkbén. Miként értékeli az eredményeket, s vajon ezeknek a mérési eredményeknek milyen közük van ahhoz, hogy ki lesz a következő.

Vajon van-e listája.

Hansnak meg ennek a Hendrik Franke nevű fiúnak, aki a legidősebb volt közöttük, amolyan túlkoros, és valamennyien csodálták a nyugalmaért és a kimért modoráért, s aki a botanikus kertben most épp a Kienastal vitatkozott, sikerült ugyan többször behatolnia a rendelőbe. Választ akartak kapni a nyugtalanító kérdésekre, át is kutatták, néhány iratot elvittek, sőt megsemmisítettek, de listát nem találtak. Schultze mindig nagy kézitáskával érkezett, ebben tarthatta a kényesebb papírjait.

S akkor ehhez kell hozzájutniuk, ezt el is határozták. Ami nem volt lehetetlen, hiszen Schultze gyakran üldögélt az első emeleti teremben, és zenét hallgatott. Napszámra dalolgatott magában, akkor is, amikor a vadonatúj eredményeit bevezette a gondosan előkészített táblázatok rubrikáiba, s egyúttal nemcsak ugyanazoknak a személyeknek a régebbi eredményeivel vetette össze, hanem más személyek különböző időkből és más helyekről származó eredményeivel. Gyakorlott pillantással ellenőrizte vagy éppen módosította a kutatás hipotézisét. A testi fejlődés üteméről grafikonokat készített, ezeket összevetette egymással, ám csak futólag értékelte őket.

Semmiféle definitív döntés ne befolyásolja a később esedékes döntéseit.

Hát akkor legyen ő, így dalolt és így morfondírozott, legyen ez vagy az. Miközben végezte a látszólag mechanikus munkáját, amely a fiúk testi adottságainak ismeretén alapult ugyan, szigorúan fizikai jellegű méréseken, lényege szerint azonban inkább intuitív módszernek bizonyult. A fiúk még csak következtetni sem tudtak rá, hogy a döntéseit mi vezetheti, és mániákus mérícskéléseinek rájuk nézve milyen következménye lesz. Mert minden alkalommal nem kerülhetett mindenki sorra, vagy éppen Schultze tudományos szeszélyei miatt többen jó időre kimaradtak a mérésekből. Voltak fiúk, akiket talán szívesebben méregetett, a kedvencei, míg másokkal egyáltalán nem fog-

lalkozott. Vagy mintha kényszeredetten tenné. Néha ezeknek lett a legszorongatóbb, hogy akkor ők már szóba sem jönnek a Schultzenál. Ezt a tudatot hosszú távon nem lehet elviselni, olyan, mint a szerelmi féltékenység. Míg a többiek féltékenyen vagy megvetően figyeltek. A kivételezettségüket nem lehetett mire vélni. Miért éppen az ő méreteikre nem kíváncsi a Schultze. Miben különböznek ennyre a többiektől, ami szabad szemmel vagy a ruhák miatt nem látható.

S e gonosz indulatoktól megsokszorozódott figyelem miatt olyan lett közöttük a hangulat, oly nyomasztó és baljós, hogy nem is tudták egymásnak megbocsátani.

Ha egyenlőség van, akkor legyen egyenlőség.

Volt azonban egy magasabb szempont, amit sem a kiválasztott személyek, sem a mérésre kiválasztott testrészek vagy tagok tekintetében nem lehetett sem követni, sem megérteni. Minél nagyobb és minél részletesebb lett az adathalmaz, Schultze annál világosabban látta, hogy nemcsak az erő vagy az energia, a szeretet vagy az egyenlőség elve nem működik a szerves természetben, hanem az egyes egyedek megítélését illetően maga az egységesen alkalmazott és hitelesített mértékegység is tévútra visz. Csak a kivételes létezik, magának az egyedinek vannak törvényei, igen bensőséges, kívülről feltárhatatlan törvényei, ám az egyed nem ezekkel van belekötte az egészbe.

Az erő, az energia, a szeretet vagy az egyenlőség végül is olyan politikai fikció, amely az átlagos statisztikai fikcióján van megalapozva, és ennek semmi köze sem a fizikához, sem a biológiához.

Mintha azt mondaná magának, hogy előbb meg kéne tisztítania ezeket a tudományokat, vagy metafizikai kérdésekkel kéne előbb foglalkoznia, csak aztán tudna ezekkel a mechanikus mérési eredményekkel valamit kezdeni.

Vagy akkor sem.

Estéknént Schultze az elsön üldögélt, és ott dalolgatott a nagyterem valamelyik kényelmes karosszékeiben. Akkor is egyedül maradt a gondolataival, ha más nevelők itt olvastak és beszélgettek. Őt az úgynevezett végső kérdések kívánatos metafizikai megalapozása gyötörte. Észre sem vette, amikor egy lemez már lejárt, és üresen katogott és sercegett a tű alatt. Még arról is sikerült önmagát lebeszélnie, hogy az intuitív alapon összehordott adathalmazban összefüggéseket keressen, kapcsolatokat, keresztkapcsolatokat vagy akár párhuzamokat.

Inkább klasszikus melódiákat füttyörészett, mindig ismételtetett, mindig mániákusan ugyanúgy és ugyanazt.

Elég sok vörösbort megivott közben.

Munkájának végeztével minden alkalommal be kellett várnia a Berlinből érkező Geipel tanárt, a tenyér és az ujjak örökléstani megítélésének nagy hírű szakemberét, aki nem is mindig egyedül, hanem többedmagával jött, tudós vendégekkel. Geipel a vizsgálat tudományos szupervizorjaként működött, s tréfás modora miatt a fiúk Schultzéval ellentétben igen gyorsan megkedvelték.

Ennek a kínos és szorongató aktusnak, a szupervízióknak jobban fel tudták fogni a ritmusát és az értelmét, mint az örökös vizsgálódását. Legalább háromszor egy évben elvégezték a szupervíziót. Ezekben a napokban derült ki, hogy ki számít közöttük igazán érdekes vagy kérdéses esetnek. Amit elvileg már korábban is tudniuk kellett volna, hiszen a mérési technikák titkos útmutatását akaratlanul követték, magukévá tették a saját két szemükkel, csak azt nem tudták soha eldönteni, hogy mindez milyen szempontból lenne perdöntő vagy érdekes.

Amit Schultze egyszer megmért, azt éppen úgy megfigyelték magukon, mint egy-

máson, s így közösen valószínűleg sokkal mélyebbre jutottak a megfigyelésben, mint ahová Schultze a maga egzakt mérési eredményeivel bármikor eljuthatott. Tudták, hogy kinek miben mi a mérete, vagy miről hallgat, s az összehasonlítás elkerülése végett mit lenne jobb ki előtt eltitkolnia.

Éberan figyelték egymás vonásait, tagjait és színeit, adottságaik és testi hajlamaik változásait.

Éber megfigyeléseik termése ilyenkor érett be, amikor jött a szupervízió.

Schultze szerzetesi szigorától idegenkedtek és undorodtak.

Hiszen megmondtam, láttam is, ugye, hogy tudtam előre.

Viszont élvezték az egyediben elmélyített szubtilis tudásukat.

Mintegy önkéntelenül hangolódtak rá azokra a tudományos előfeltevésekre, amelyekkel Schultze oly behatóan foglalkozott, de semmiféle tudományosságra nem kellett törekedniük, s így megfigyeléseiket nyugodtan összekapcsolhatták érzelmekkel és indulatokkal, ami nem volt veszélytelen. Hiszen nem tudták kideríteni, hogy a kivételenségnek vagy a kérdésességnek, ennek az egész nagy egyediségüknek, mi lesz a következménye, holott tudásuknak ez lett volna a kútfeje. Merthogy mindennek komor és súlyos következménye lesz, afelől nem lehetek kétségeik. Vagy a kérdésességüknek vannak-e megszabott mértékegységei. Hendrik és Hans erre vonatkozó papírt sem talált, amikor két egymást követő éjszakán behatoltak a rendelőbe. Néha olybá tűnt, mintha a bizottság a kivételt tartaná normának, míg máskor inkább az átlagost vagy éppen a kívánatot, amelyet megint csak egy olyan számnak vagy számsornak kellett volna kijelölnie, amelyet sehol nem találtak.

Még azt is felfogták, hogy a kérdéses szám is szám, ennek jele x, mint ahogy az elemek periódusos rendszerében szintén vannak üres helyek. Az üres helyek azonban a betöltött helyektől válnak láthatóvá, s így az sem indokolatlan, hogy ezeket keressék vagy ezek után kutassanak. A kérdéses esetnek számító fiúkon nemcsak kíméletlenül megismételték a korábbi méréseket, hanem a bizottság tagjainak néma jelenlétében olyan méréseket végeztek el rajtuk, amilyeneket másokon nem. Különben is le kellett vetkőzniük a mérésekhez anyaszült meztelenre, és nemcsak a bizottság előtt, hanem akkor is, ha Schultze csupán az álluk, a Gnathion és a szegycsont felső vége, a Suprasternale közötti távolságot mérte.

Mindenkitől minden alkalommal megkövetelte, ha valaki önkéntesen nem tette volna meg.

Kienast nehéz esetnek számított.

Vessük le a szaros kis gatyácskát, énekelte, a bűdös zoknit dobjuk le már.

Fehérneműt egy héten egyszer cseréltek az internátusban, Schultze pedig erősen idegenkedett a szükségszerűen jelentkező testi kipárolgásoktól. Alig tudta a fiúknak megbocsátani, hogy a testi adataik hozzá vannak tapadva a szervi működéshez. De azért is nehéz volt mindenkinek mások méreteiből megítélni a saját helyzetét, mert nem mindenki számolt be róla szívesen, hogy mi történt vele odafönn, milyen rendellenességét fedezték fel, vagy melyik testrésze volt műsoron. Sokan igyekeztek ártalmatlanítani a beszámolóikat, ez nyilvánvaló, míg mások szégyentelenül tódítottak. Holott azt sem tudhatta senki, hogy akár a tódításból, akár az ártalmatlanításból mi következik, s így az sem volt felbecsülhető, hogy a tudományosság ellen folytatott titkos háborúban melyik a jobb önvédelmi taktika.

Elhallgatni a kínos mérési élményeket avagy hetvenkedni, túlozni, másoknál még nagyobbakat mondani.

Valamennyien basztardok voltak, ez volt az igazság.

Soha nem mondták volna ki róluk hangosan, s ők egymás között még kevésbé. Nem tudtak ugyan nem gondolni rá, hiszen nemcsak a tudomány, hanem az új törvények szerint is basztardnak számítottak. Mindazonáltal a lehető leghaladóbb és legmodernebb pedagógiai szemlélet szerint megszabott nevelésben részesítették ezeket a basztardokat. Amit legtöbbször a megtévesztésükre szánt látszatnak tekintettek, egyébként igen helyesen, ám neveltetésük tudományos szintjét és minőségét nem lehetett nem komolyan venniük.

Mintegy ötvenkilenc fiú, s a létszám évek óta alig változott. Kis csoportokban tanultak, s ezek a csoportok csupán nagyjából voltak életkor szerint elkülönítve. Elsősorban klasszikus tudományokat vettek, matematikát, fizikát, botanikát, kémiát, de tanultak régi nyelveket, latint és görögöt, irodalmat és históriát, főleg őstörténetet, s e témában olyan tárgyakat, archeológiát és etnológiát, amelyek a középfokú tanintézetek tanrendjében nem szerepeltek. Mérték a fizikai teljesítményüket és a szellemi befogadó-képességüket, ezeket az eredményeket pedig kivételesen közzölték is velük, mert teljesítménynövelő gyakorlatokat végeztek, és ehhez az obszervációhoz szükséges volt erősíteni közöttük a versengés szellemét. Próbáknak vetették alá a szellemi kapacitásukat és az intelligenciájukat, s minden körülmények között részletes följegyzéseket készítettek a viselkedésükről.

Nevelőiket el nem tudták volna képzelni a jegyzetfüzeteik nélkül. Megtiszteltetésnek kellett tekinteniük, hogy ilyen körben élhetnek és tanulhatnak, s az így nyert adatokat a legmagasabb szintű német tudomány fogja használni. De mindenáron megerősítették őket abban a tudatban is, hogy hasonzorúek, egyívásúak, és ebből a körből egy életen át nem lehet kilépni. Bármilyen történet, még az életük árán sem, ezt tudták, legalábbis az érettségi vizsgáig itt kell maradniuk. Ez olyan messziségben állt előttük, hogy immár el sem tudták volna képzelni egy olyan világot, ahol másmilyenek lettek volna a feltételek.

Nem tudták eldönteni, hogy milyenek kéne lenniük, ha már ilyenek.

Vagy miként kéne viselkedniük, hogy szerencsétlen születésük ellenére olyanakká látsszanak, mint amilyenek minden valószínűség szerint nem voltak és nem is lehetek. Habár éppen ezzel szolgálták a német tudományosságot, ami nagy elégedettséggel töltötte el őket. Ha Schultzenak egyszer sikerül az adataik alapján a faji kívánatos-ság normáit meghatározni, akkor a faji csökevényességük lesz az érdemük.

Hansot e főként intellektuális jellegű tépelődések mindenestre távolabbról érintették, mint a többieket, és Hendriket is inkább csak praktikus okokból. Legfeljebb úgy, mint mások némán viselt fájdalma és önmagát illető kétsége. Feszültség és szorongás egy olyan hiányosság vagy sérültség miatt, amely elől egyikük sem tudott kitérni. De bármilyen hatással volt is rájuk mindez, különböző okokból és különböző módszerekkel mindketten távolságot tudtak tőle tartani, s ennél a kivételes közösségnél a testi közösség sem lehetett volna szorosabb.

Ám legnagyobb szerencsájukra még ennek az érzésnek az erős testi jeleit is sikerült bizonyos távolságban megtartani. Nem kerülhettek abba a helyzetbe, hogy a többiek előtt magyarázkodniuk kelljen, vagy a nevelők szemében sötét gyanúba keveredjenek.

A nevelők ilyesmire különösen figyeltek, sőt alkalmakat adtak a fiúknak, hogy megfigyelhessék egymáson hajlamaik tisztaságát vagy az eltérések jellegét.

A helyszín kivételes atmoszferikus nyomása és a titkos tudományos szándék felfogásában különösen érzékeny volt hát a két fiú, bár soha nem érzékenykedett egyikük

sem, s ezért tekintélyük biztos lábakon állt. Hans különben is úgy viselkedett, mintha mindannak fölötté állna, ami vele történhet vagy meg is történik. Kivételezettnek is számított az internátusban, ahol egyébként a kivételezettséget a népközösség szellemétől idegennek tekintették, és megvetették. A kiszolgáló személyzet tagjainak ugyanakkor meg volt tiltva, hogy a fiúkkal személyes kapcsolatba kerüljenek. Bármiféle elfogultság vagy elfogódottság veszélyeztethette a megfigyelés egzakt jellegét. A közeli községekből és a középkori városkából átjáró nők és férfiak mégsem tudtak nem úgy bánni vele, mint a környék urával. Zabi vagy nem zabi, ez igen kevésbé érdekelte őket.

Igen kis dolgokban, mintegy észrevétlenül is a kedvében jártak, s ő tisztességesen megosztotta Hendrikkel e familiáris javadalmakat és kedvezményeket. A dolog észrevétlensége erősítette meg a többieket abban a tudatban, hogy Hansnak valóságos történeti előjogai vannak, és ezért indokolt hallgatni rá. Az internátus tudományos felügyelői ellenben tévedtek, amikor azt hitték, hogy minden elemében a kezükben tartják az obszervációt. Ráadásul nemcsak a konyhai személyzet tagjai, a fűtők vagy a takarítólányok, hanem a szaktanárok és természetesen maguk a fiúk is tudták, hogy Hans édesanyja nem csupán birtokolja a két ősi fészket, Thum és Wolkenstein között a hatalmas erdőségeket, a fatelepeket, még a kis erdei vasutat is, amely minden délután nagy sípolások közepette haladt át a wiesenbadi viadukton, hanem a legmagasabb szinten kapcsolatban áll az itt folytatott tudományos kutatással.

Megalázó lett volna arra gondolniuk, hogy egy tudományos kísérlet tárgyai, holott valamennyien e kellemetlen gondolattal aludtak el, és ugyanerre ébredtek.

Nekik a szüleik kifejezett kívánsága szerint kell itt lenniük, s ezzel az ügyet igyekeztek elintéztnek tekinteni. Mégsem hagyta nyugodni őket. Amikor nyáron három hétre hazamehettek, nem merték volna megkérdezni a szülőket, hogy tudnak-e ilyesméről, vagy milyen papírt írtak alá az internátusi elhelyezésükkel és a higiénés obszervációjukkal kapcsolatban. Ez volt a kulcsszó a papírokon. Kutattak, a szülők iratai között ezeket a papírokat többen meg is találták, s bizony aláírtak egy ilyen kötelezvényt, amely a törvény megadott helyére hivatkozva, elég világosan fogalmazott.

Ezen a nyáron Hans sem térhetett haza, a konzulensek ugyanis szükségesnek látták az extrém obszervációt. A betörés miatt mérték rá a súlyos büntetést. Kínos körülménnyességgel leplezték le őket, mivel maga a leleplezés processzusa lett az obszerváció tárgya. A bárónő pedig nemcsak nem tehetett volna semmit a tudományos szempontból indokolt rendelkezés ellen, hanem mintegy föllélegzett a hír hallatán. Hogy akkor a három nyári hetet nem kell a kilátástalan családi együttlétre pazarolnia. Inkább nem vette tudomásul, hogy a fiára milyen veszély leselkedik az extrém obszerváció miatt. Félt is a fiától, a fiú pusztá fizikai léte idegenkedéssel töltötte el.

Amikor ébredés után olykor az eszébe ötlött, érezte, hogy mennyivel boldogabb lenne nélküle. Habár mit sem tudhatna a boldogságáról. Őszintén szólva már a nem kívánt terhesség idejét az ismeretlen állapottal szemben támadt haragban és keserűségben töltötte el. Az elformátlanodott teste, az émelygései és a hányásai igen békétlenné tették. Nem tudta volna letagadni, hogy amit a teherrel szemben érez, gyűlölet. Mint akit önmaga testiségéből forgattak ki, s erről még csak nem is beszélhet senkivel.

Talán ezért történt, hogy Hans a kellenél jóval korábban jött a világra. Ami a bárónőt a tökéletes szerencsétlenség érzésével töltötte el. Van két egymásnak kiszolgáltatott lény a világon, de a kölcsönösség tudata soha nem okozott semmi örömet neki. Néhány nap múltán elapadt a teje. Biztosan nem lett volna szabad ilyen dolgokat gondolnia. Ráhúzni a fejére a kis főköttőjét vagy a világoskék takarót. Ezért is kellett a cse-

csemőt minél előbb szoptatós dadához kiadniuk. Idegen tejen ugyan éhezett, elkékülve ordított minden cumiztatásnál, éjszakákon át ordított, pedig rendes időközökben táplálták az idegen tejjél és a legjobb tápszerekkel.

Karla gyöngé volt, s mielőtt elutazhatott volna vele Auenbergék birtokára, a csecsemő egy délelőtti ordítás után váratlanul el is hallgatott. Jó lett volna, ha nem lélegzik többé. Karlának olyan benyomása támadt, mintha a csecsemő beletörődött volna a halálába. Mintha vele együtt várná, álljon le a légzése. Állt a bölcső fölött némán és mozdulatlanul, és vele együtt kívánta, hogy pusztuljon el. Pusztuljon el. Mégsem pusztult el. Kívánta, pedig úgy kívánta.

Neki aztán senki nem beszélhetett úgy a feltétlen anyai szeretetről, hogy ne kacagott volna akár hangosan.

Pontosan ismerte a tartós érzést, amivel az anya a fiát gyűlöli, s mindent meg is tesz, hogy legalább ezt a neme szerint idegen elemet kiölje belőle.

Vagy pusztuljon el.

Mást ugyan tényleg nem tett, mivel a méltóságát még a saját gyűlöletével szemben is rangon alulnak érezte volna elveszíteni.

Néhány napja, amióta kezdtek visszatérni a többiek, Hans már azt sem várta, hogy a bárónő mégis érte jön, és legalább az annabergi házukba elviszi. Legfeljebb nem az anyjára vágyakozott, hanem a házra vagy a meleg diós béles ízére és az édes illatára, amit egyszer az annabergi hetivásáron vett neki az édesanyja. Ennek a kalácstészának a könnyűségét, a töltelék krémes állagát nem tudta elfelejteni.

Hogy van a világon olyasmi, amit az édesanyja megvásárolt neki egyetlenegyszer.

Ha egyedül maradt, akkor ezzel az érzéssel nézett végig a testén.

Mintegy próbaként még a heréit és a fütykösét is befogta a két combja közé, a zuhanyozóban így mutatta be a többieknek önmagát. Tetszett nekik, a többieknek, nevetek is rajta, Hendriknek pedig különösen tetszett, hogy akkor neki tényleg pinája lenne, de csak a Kienast csinálta utána.

Elégedett lehetett, ahogy a többiek között a dolgok mentek nélküle. Mindenféleképpen megvigasztalta önmagát. Ezt maga is elég gyerekesnek találta, ám nem volt elkerülhető, búvóhelyeket kellett hozzá keresnie. A hallgatás hónapjaiban is kapcsolatot tudott velük tartani, és az irányítást sem kellett a kezéből kiadnia. Úgynevezetten ki volt közösisítve, ami a nyári szünet megvonásával együtt a legszigorúbb büntetésnek számított, de még ennél is szigorúbbá tette a büntetést, hogy Hendriket gyanúba akarják keverni, s el akarják szakítani tőle. Ezért majomkodott neki a pinájával a zuhanyozóban. Ő nem kapott semmiféle büntetést, amivel olyan látszatot kívántak teremteni, mintha ő lenne, aki föladta az összeesküvésüket. Hendrik pedig jól értette a zuhanyozóban, hogy ő nem hitte el.

Ezért nem nevetett a többiekkel, de a szeme villogott az örömtől.

Olyan még soha nem történt, hogy valakinek a kiközösítését ne oldották volna föl, vagy valakit végleg kizártak volna az internátusból. Elvileg ugyan bármit megtehettek volna, amit Hans és Hendrik bizonyos határokon belül felfogott és kihasznált. Még levelet is sikerült váltaniuk, amelyet többszöri olvasás után mindketten elégettek. Ha nem élvezték volna a hősiességüket, nem tudták volna megtenni. De még így is nehezükre esett nézni, miként kunkorodnak és hamvadnak el a láng alatt a levél lapjai, olyan lapok, amelyeken Hendrik drága barátomnak nevezte őt, ő pedig a legkedvesebb testvérének Hendriket. Azt ugyan nem tudhatták, hogy nevelőiknek e titkos mozgások jó részéről mégiscsak van tudomásuk, s így a levelek sem maradnak dokumentálatlanul. Amíg távol voltak a többiek, és a személyzet a minden évben esedékes nagy-

takarítással, mázolással és meszeléssel volt elfoglalva, Hansnak jobbára nem volt szüksége a beszédre. Érdekes is volt beszéd nélkül élnie. Hasonló büntetéssel sújtott társaival együtt jórészt felügyelet nélkül maradt a nyári hetekre. A személyzet reniten-sebb tagjai pedig alaposan megsértették a szigorú előírásokat és rendszabályokat, hogy mások megfigyelhessék és feljegyzéseket készíthessenek ugyanerről. S így az adott pillanatban Von der Schuernek sem lehetett más dolga, mint odasétálni az íróasztalához, s miközben Thum zu Wolkenstein bárónő még a legelső meglepetésével küszködött, egy papírt kiemelni a paksamétából, amelyen tételesen volt felsorolva, hogy Hans von Wolkenstein egy Hendrik Franke nevű növendék társaságában milyen jellegű illegális tevékenységet folytatott, milyen szabályokat sértett meg, és milyen jellegű érzéki kicsapongásoknak engedett. Hányszor törtek be közösen a rendelőbe, milyen papírokat tulajdonítottak el és semmisítettek meg, milyen tartalmú leveleket váltottak, és a személyzet két megbízott tagjával milyen jellegű kapcsolatba bonyolódtak.

Amivel az édesanyját igazán nehéz helyzetbe hozta, a bárónő a harag könnyeivel küszködött. Ez az engedetlen gyermek ugyanekkor a völgykatlant mintegy hetvenméternyi magasságban átfelőlő viadukt központi pillérjének tövében guggolt a szemközti sziklás hegyoldal magasából lezúduló vízesés dübörgő zajában, a társai pedig a botanikus kertben tárgyalták a maguk tolvajnyelvén a helyzetet.

Egy sima, sárgásan barna kövön guggolt, ahol a szeszélyesen zubogó, locsogó és bugyborékoló víz olykor elöntötte a lábfejét. Internátusi egyenruháját viselte, terepszínű, katonás fazonra varrott, vitorlavászon inget, barna kordbársonyból készült térdnadrágot. A magas szárú, gombos cipőjét és a csavart mintás térdzokniját a parton vetette le, és a magas sásban rejtette el. Mert a nevelők is gyakran megtréfálták őket, elvitték a szertehagyott cipőiket vagy ruháikat.

Meztelen talpával biztonságosan megtapadt, de a legkisebb moccanásra ingott alatta az érdes felületű kő.

Nem volt szabad megbillennie.

Ebben a délutáni órában, amikor a frauenholzi meredély magas gerincén az utolsó napsugár is megtört, s vitte magával a melegét, erős éle lett a völgyben a nyár végi levegőnek.

Illatozott a gyanta és a szurokfű.

Amennyire a kő billenékenysége megengedte, előredőlt, egy pálcát emelt a víz fölé, valamit figyelt a kristályosan tiszta, vad áramlásaitól forrongó jeges víz alatt. Egy furcsa, sosem látott élőlényt a kövek között. Netán az élőlény tetemét, esetleg letépett tagját, amint a sodrás belöki egy másik kő alá. Nem hagyja ott, hanem kisvártatva kiragadja, és az áramlás erejére bízva, lassan, ünnepélyesen viszi vissza. Ilyenkor érte el, érintette meg a pálcá hegyével. Annyira éppen elérte, hogy felfordíthassa. Legyen élőlény vagy tetem, a hasát akarta látni. Bár egy kicsit megbillent a talpa alatt a kő, kottyant a víz, és nem lett volna kellemes belefordulnia. Egy halovány húsdarab, amelynek a víz talán a színét vette. Sziklaélen kiszakadt cafat az öngyilkos társuk teteméből. De lehetett vízbe fült meztelen csiga vagy egy feltépett rák húsa. Itt a víznek olyan ereje volt, amivel néhány perc alatt minden árulkodó vérnyomot eltüntetett.

A ruhafoszlányokat azonnal partra vetette vagy egy kőre lökte ki.

Gondolatban még odáig sem jutott el a meghatározásban, hogy önálló élőlénynek tekintse-e, egy élőlény hullájának vagy bármilyen felázott húsdarabnak, amely nem szabadulhat ki a kövek közül, amikor odafönn, valamivel a vízesés fölött, a tölgyekkel benőtt meredély pereméről meghallotta a meginduló kövek ismerős csörgését.

Valaki az ösvényen ereszkedett le az Ochsensprungról. Mi több, a következő pillanatban már láthatta, hogy nőnemű. A bőr színe és a valami piros árulta el. Vagy több piros. De éppen csak elővillant a lombok alól, amint a kövek vidám zajától kísérvé nagy óvatosan ereszkedett alá.

Aki erre a nyaktörő mutatványra vállalkozott, a tekerős és veszélyes ösvényre lépett, amelyen inkább őzek és szarvasok közlekedtek, annak alaposan a lába alá kellett néznie. Meg hová kapaszkodjon a következő lépésénél, ezt figyelni, gyökér, ág, suháng, vajon mi tartja meg avagy megtartja-e, amíg megkapaszkodik.

Súlyos sérülések nélkül aligha úszta meg, aki itt megcsúszott.

Hans föl is emelkedett valamennyire. Hogy jobban lássa, bár tudta, hogy azonnal menekülésre kéne fognia. A pálcáját sajnálta volna egyszerűen elhajítani. A lehető legészrevétlenebbül menekülni, ügyelni rá, hogy a billenékeny kövön ne inogjon, ne zuhanjon a jegesen zubogó vízbe. Még egy utolsó pillantást vetett a furcsa jelenségre, amit nem sikerült sem kihalászni, sem meghatározni. Néhány jól irányzott ugrással kinn volt, visszanézett a sötét hegyoldalra, ahol a lombok között a csörgés biztatóan erősödött. Felkapaszkodott a meredek partra, s a megmenekülés gyermeki örömeivel vetette bele magát a magas fűbe. Ez valóban jótékonyan elnyelte és eltakarta. Onnan figyelt ki, lihegett, fülelt, miközben megkaparintotta a gombos cipőit és a két vastag térdharisnyát. Csatakosak lettek a harmattól, egy pillanat alatt csatakos ő maga, ahogy itt hevert. A közeledő lány karjának és lábszárának bőrszíne, szoknyájának villogó pirosa egy sziklavonulat mögött tűnt el. Azon a szakaszon a szerpentin megennyhítette a lejtőt valamennyire. Amikor kibukkan, úgy fog elibé tárulni a táj, mint egy kényelmes kilátóból. Addig annyi ideje maradt, hogy a harisnyáit beletúrja a cipőkbe és a törzsét meghajtva inaljon. Vissza a vasúti viadukt roppant pillérjének védelmébe.

Köveken kellett lépdelnie. Sárgás, testszínű köveken kapkodta a meztelen talpát.

Minden lépés zajt ütött és fajt.

Az volt a szándéka, hogy a pillér takarásában hátrál be a fák közé. Ahol aztán a töltes oldalában a leleplezés legkisebb veszélye nélkül visszasétálhatott a túlevelektől puha és enyhén szúrós földön a százados fenyők között, hogy valahol távolabb felhúzza a harisnyáját és fölvegye a cipőjét.

Még egyszer visszanézett, látni, mégis ki, vajon mit akar az illető. Maga sem tudta volna megmondani, hogy miféle lelepleződéstől tart, s ennek ellenére mi tartja itt.

Inkább nagylány volt, Hans legalábbis elbizonytalanodott a láttán. Sötét haja copfba fonva, a copfok végén a piros szoknya anyagából készített masnival. Karján kis sarat hozott, akárha szedret szedni indult volna vagy gombászni.

Ehhez túl későre járt a völgyben.

Ahol a szerpentin véget ért, a lehető legveszélyesebb szakasz következett.

Vízmosásoktól elmélyítve, kőomlásokkal elrekesztve ereszkedett tovább az ösvény. Nem tudott nem megcsúszni, nem tudott nem olyan növényekbe, indákba, gyökerekbe vagy száraz szárukba kapaszkodni, hogy ki ne szakadtak volna a földből, kapkodott. Piros masnis copfja hol előrehullt, hol visszacsapódott, csapkodott, rengett a blúzában a melle, kis kézikosara felcsúszott a válláig, vagy csaknem lesodródott a csuklójáról, minden recsegett és ropogott. Amit a völgy és a viadukt többszörösen visszavert. Zúdult a meredélyen, szoknyája minduntalan felcsapódott a nyakába. Hans látta a hoszszú, barna combját, a rózsaszínű bugyiját, és megint.

Félő volt, hogy a tátongó, minden eddiginél meredekebb útszakaszt a mezítelen fenekén csúszva fogja megtenni.

Egy ilyen hülye lány.

Aki nem képes a sarkát és a cipőjének a külső szegélyét lépésenként megakasztani. Hogy ennyire hülye legyen egy ilyen lány.

Közel sem volt ijedt, a sebességtől és a veszélytől inkább elszánt.

Hans ujjongott, vinnyogott. Valósággal rátapadt a pillér kövére, ágaskodott, hogy jobban lássa. Mintha életében először látna egy nőnemű lényt kendőzetlenül és leplezetlenül a körülményekkel és a saját teste nehézkedésével megküzdeni.

El volt ragadtatva tőle, bár nem értette, mit kereshet itt.

Ezt most el fogja kapni.

Ha valakit sürgős üzenettel küldtek át Annabergből, akkor kerékpárral érkezett. Amikor a személyzet tagjait keresték a Wiesából vagy Wiesenbadból gyalogosan átránduló rokonok, akkor szintén az ellenkező irányból, a Bismarck-torony felől jöttek.

Meg fogja lepni.

Ez nem normális, hogy valaki ilyen balfácán legyen.

De baleset nélkül ért le, nekiverődött egy gyökerestül kifordult fának. Megkapaszkodott, megtámaszkodott rajta, hogy megpihenjen, lihegjen, nézze a patakat, amelyen még át kell kelnie, majd eligazítgassa a szoknyáját, a blúzát. Egyetlen mozdulattal a blúzában a mellét, ami Hansot a pillér melegébe tapadva rövid időre elkábította.

Hitetlenkedett, ez nem lehet.

Világos volt, hogy a cipőt azért kell levetnie, hogy átlábaljon a gázlón, ami szintén nem volt veszélytelen. Hansban egy pillanatra még az is felmerült, hogy hiszen hozzá jön át. Őt akarja meglátogatni nagy titokban. Ennek a sejtelemnek azonban nem volt értelme.

Mint akit időközben kicseréltek, alaposan megváltozott. Változása Hansot kellemetlen érzésekkel töltötte el, ami ráadásul készületlenül érte. Honnan tudhatta volna, hogy van ilyen változás a világon. Úgy látta, hogy Ingke Einbock megnőtt, súlyosabb lett. Kis-lányságából nőtt ki, Hans pedig a nyári kalandja ellenére kislány maradt még, ami miatt szegyenkezett. Ezzel fölébe kerekedett a lány, ez volt a határozott érzése.

Ami minden fiút megkínoz.

Nem érezni, amit érez.

Nem gondolni rá, amin örökösen gondolkodik.

Mint ahogy valamiként mindig fölötte állt, ami a legmélyebb közös titokként fűzte össze őket.

Éhesen figyelte, mit hogyan tesz.

Tán készen arra, hogy adott esetben a segítségére siet. Ha megcsúszik a kövek között, amire volt esélye. Beletoccsan a vízbe a hülye bugyijával, és onnan aztán többé föl nem áll. Az ostoba Ingke, de minek jött ide. Megegett velük, amikor próbára tették az ügyességüket, és eljátszottak ezzel a veszéllyel. Az átkelésnek volt egy kézenfekvő alapszabálya, s ezt nem volt tanácsos megsérteni. A gázlón ellenállhatatlan sodrása lett a víztömegnek, s minden felszín alá merült követ színtelen és igen síkos állagú alga lepett be. A víz hidege ugyanakkor azonnal csontig hatolt. Mintha penge akarná az embert a lábáról leszelni. Vészett ügye volt annak, aki mindkét talpával egy algától lepedékes víz alatti kőre merészkedett.

A lélegzete elállt, de már benne volt a vízben, és alaposan összetörte a köveken a tagjait. Csúszott, nem volt miben megkapaszkodnia, mert a víz alatt minden csúszott vele. Mintha a pokol szája nyelte volna be a zubogásba, s rögvest csúszna le a garatján. Valaki egy száraz kőről utána nyúlt és kisegítette, ez is megegett, vagy a sodrás azonnal elragadta. Még érezte, hogy a húsában milyen kellemesen meleg volt élni, de már

fájt a víz hidege. S hogy ne következhessen be, a másik talpával, legalább az egyik talpával száraz kövön kell megtapadnia.

Ha ellenben benne volt már, akkor a menekülésnek nem maradt más módszere, mint engedni az örült sodrásnak, rábízni a tehetetlen testet a víz elemi erejére.

Amit senki nem tesz meg szívesen.

Csupán arra ügyelni, hogy a vízesés örvényei közé ne sodródjon, vagy az alattomos víz alatti sziklatömbökhöz ne ütődjön. Az áramlás ereje miatt ez alig volt elkerülhető. A víz alacsony hőfoka különben is az eszét vette. Két tempónál többet itt úszni nem lehet. Meg értelme sem volt. Legfeljebb kormányozni önmagát, irányt tartani. Örvény ne vigye a vízesés alá, mert akit magával ragadott, azt súlyosabb sérülések nélkül nem köpte ki. De amint túljutott ezen a veszélyen, a megnövekedett mennyiségű víztömeg elmélyítette és kiöblösítette a medret, s itt aztán már sikerült valahogy partra veckőldnie. Vizsgálhatta a testén a kék foltokat és a horzsolódásokat, és még órák múltán is vacogott, didergett, reszketett.

A többiek pedig csak röhögtek a meleg testükben.

Válaszolni sem állt érdekében, mert hang ugyan nem jött ki belőle, de a foga kocogott.

Ingke szemmel láthatóan ismerte a szabályokat, a vízbe merült köveket ügyesen elkerülte. Csak amikor a meder közepére ért, billent meg alatta veszélyesen. A tankertből ekkor hívták el a kis Kienastot, a munka végeztével rakták volna el a szerszámokat, hogy mindent hagyjon, és menjen fel a Schultze rendelőjébe.

Kienast a védelmük alatt állt, de nem volt hatalom, amivel keresztezni lehetett volna Schultze szándékait.

Még volt egy szűk órájuk a vacsoráig.

Ingke Einbock pedig hozzá jött át Annabergből, tényleg őt akarta meglátogatni.

Nevetett, de kérdésre nem válaszolt.

Egy névjegykártya borítékjában levélkét hozott a blúzában. S amint felnyitotta a lesem ragasztott borítékot, azonnal fölismerte az édesapja betűit. Az édesapja nem úgy írt, mint a németek.

Az a fontos, mondta Ingke Einbock, hogy tartani tud a szád.

Szét fogjuk tépni apró darabokra.

Mindössze három rövid mondat állt a kártyán. Hanson különös rémület vett erőt, amikor az édesapja magyar nyelvű leveleit kellett elolvasnia. Ha ellenben németül írt, akkor a nyelvtani hibák miatt alig volt érthető. Hans tudott ugyan magyarul, de a fánti szlovák iskolában tanult meg először olvasni és írni, s ezért a magyar szavak képe számára teljesen idegen maradt. Pedig mennyire örült, hogy az édesapját a nyelvi rettegéssel együtt sikerült egyszer s mindenkorra elfelejteni.

Készüljön fel rá, hogy innen el fogja vinni.

S amint elolvasta az első mondatot, egyszerre telt el soha nem érzett hálával és örömmel, hogy az édesapja mégiscsak szereti, magához veszi, s ugyanakkor elmondhatatlan és lesújtó fájdalommal telt el. Mert akkor nemcsak örökre el kell hagynia Hendriket, tudta, örökre, nemcsak itt kell hagynia Kienastot a kényükre és a kedvükre bízva, hanem a legalattomosabb árulás lesz, amit ember elkövet. Hallgatnia kell, nem mondhatja el nekik.

Az első mondat világossá tette, hogy a titkos kommunista organizáció mozdult meg, amiben ezek szerint az Ingke Einbock anyja benne van.

Még el sem olvasta a következő mondatot, megingott. Ingke Einbockot nem fájt volna ennyire feladnia. Jó lett volna meg nem történné tenni az első mondatot. A levél-

két visszalökni, hogy nem, neki Kienast és Franke fontosabb, mint az édesapja, aki soha életében mást sem csinált, mint elhagyta őt.

Elhagyta.

Szökés lesz, írta a következő mondatban az édesapja. A szükséges időpontot idejében közlik majd veled.

Az édesapjáról azért is jó volt elfeledkeznie, mert attól azért erősen tartott, hogy tényleg az ő vérét örökölte. Ezt senki nem mondta ki, ám a vizsgálatok arra utaltak, hogy ez a feltételezésük, ami a törvény szerint szükségessé tette a sterilizációt.

Apád, ez állt aztán a lapocska alján.

Még nézegette volna, miközben érezte az arcán a lány figyelmes tekintetét, de tudta, hogy gyöngye lesz, és nem fogja földadni őket. Ez az utolsó szó oly erős, hogy nem fog tudni nemet mondani. S hogy a lány szeme láttára ne gyöngüljön el, még soha nem is érzett ilyen gyöngeséget, még soha nem ájult el, a hátával kereste a pillér köveinek melegét.

Ez a kő, a gneisz minden élethelyzetben különösen viselkedik. Az imént még langyos a napmelegtől, most jegesen hideg. Vagy csak ő érezte így. Palás szövete miatt könnyen repeszhető, ám a mederben heverő köveken nem lehetett látni repedés nyomát. Talán most látja a köveket utoljára a patakban. A sok súrolódástól ezek a kövek elveszítették minden élüket, s úgy heverték egymáson, mint a tömött párnák. Barátságos testies színükkel és párnás formáikkal megtévesztették a szemlélődőt. Aki ennek a kőnek nekiütődött, vagy vésővel kívánt beléhatolni, tanúsíthatta, hogy nem kevésbé kemény, mint a gránit. Ásványi összetételében egyébként azonos vele.

Ebből a kőből épültek a környék jellegzetes nemesi fészkei, Freiberg, Wolkenstein, Schwarzenberg, Schlettau, Frauenstein és Hartenstein fellegvárai, az erődítmények és a sziklakastélyok, amelyeket azoknak az utaknak a védelmére emeltek a középkor végén, amelyeken a környék bányáiból nyert ezüstöt, a drágakövet és az értékes ipari érceket elszállították. Nézte, amit itt kell hagynia, és ettől tényleg másmilyen lett. Moszkvába fogják vinni. E hasított kőből épültek még ennél is korábban a védőművekkel elkerített erődtemplomok, az áldozati kápolnák, a hidak, a viaduktok, s emez építmények között a lehető legnagyobb és legpompásabb mű, maga a Szent Anna-templom Annabergben. Ennek bélétes ablakkal tagolt, égbe szökő apszisára nézett a városi házuk valamennyi szobájának ablaka. Ennek a kőnek a testszíne töltötte fel minden napszakban és évszakban a helyiségeket. Valóságos katedrális, amely a hasított kőtől nyert rusztikus küllemével és fénytől árjárt belső terével a gótikus építészet kivételes remekének számított.

S miközben a két gyerek a viadukt központi pillérjének tövében guggolva egyenként engedte útjára a levélke apróra tépdesett darabjait, Kienastnak le kellett vetkőznie és csupaszon felfeküdnie az első pillanatban rémisztően hideg vizsgálóasztalra.

Nem először történt meg vele, amitől a fiúk egyébként olyannyira tartottak, hogy később sem ejtettek szót róla egymás között.

Hans és Hendrik nem véletlenül kereste Schultze titkos feljegyzéseit. Tudták, mit keresnek, s milyen adatokat akarnak mindenáron megsemmisíteni.

Vadonatúj módszer volt, s így nem is tudhatták, hogy valójában mi ez, vagy a speciális eredményekre kíváncsi vizsgálat közben mi történik. Ahhoz, hogy Schultze bizonyos kényes tagjairól gipszmintát vehessen, hibernálnia kellett őket. A gipszmintákat szigorúan lepecsételt kis dobozokban, külön postán szállíttatták Berlinbe, a Kaiser Wilhelm Institut Fajbiológiai és Örökléshigiéniai Intézetébe, az Ihne utcába. Ezeket az exponátokat nem Thum zu Wolkenstein bárónő, hanem a nagy gyűjtemény elkülönít-

tett részlegében Freiherr von der Schuer felügyelte. Más intézmények igazgatóival együtt tervezte meg a vizsgálatot. A Pszichológiai Intézet igazgatója azon a véleményen volt, hogy a mintavétel bármely más legálisabb formája olyan kiszámíthatatlan hatással lenne a növendékek lelki fejlődésére, amivel súlyosan veszélyeztetnék magát a vizsgálatot.

Valójában azonban elégedetlenek voltak az eredményekkel. Nem jutottak adathoz az egyes péniszek erigált állapotát illetően, s igen ritkán, mintegy véletlenszerűen jutottak hozzá a fiúk spermakinetéhez.

Habár biztos forrásból tudomásuk volt róla, hogy amerikai kutatók ilyen jellegű vizsgálatokat végeztek iskolás fiúk körében.

Fektükben kissé oldalt kellett fordulniuk, Schultze adott egy injekciót a fenekükbe, s néhány perc múltán álm és ébrenlét között lebegtek az asztalon. Akkor egy másik injekciót is beléjük döfött, ezt azonban már csak a mozdulatából látták, nem érezték. Mert igen gyorsan elmélyült a különös érzetük, amelyben ébrenlétük és testi éberségük utolsó kapaszkodóit elveszítették. Valami furcsa, émelygésre emlékeztető érzésük maradt magukról a megszokott létérzés helyett. Schultze minduntalan visszatérítette ugyan őket, hogy most erre forduljanak, arra forduljanak. S az is világos volt, hogy az injekció nem altató. Mentális felfogóképességük felébredhet, csak éppen az agytörzs örökre elnyeli az elhangzó mondatokhoz tartozó képeket. Megtették neki, amit kért, bár nem tudták többé, hogy mit kér, ki kéri és mit miként tesznek meg. Olyan volt, mint egy súlyos önkívületi állapot, s így azt sem tudták, hogy milyen kísérleti kérdésekre válaszolnak, amelyeket Schultze az asztalánál ülve gondosan följegyez.

Azt azonban még hetek múltán is tudták, hogy valaki valamiről kikérdezte őket, s e tudat miatt többen meg is zavarodtak valamennyire, mint amikor a realitásérzékből belecúszik a képzelet.

Még arról is maradtak emlékeik, hogy olykor pozíciót kellett változtatniuk. Egyes pozíciókban Schultze vagy valaki más, aki ilyenkor segített neki, talán egy nő, hevederekkel rögzítette a végtagjaikat, hogy amíg a gipsz köt, véletlenül se mozogjanak.

Ez a kedves hangú nő talán gipszet is kevert. Mindezt érzékelték, mindent érzéltek valamilyen émelygés mögül, de nem emlékeztek rá ugyanígy.

Hogy valaki borotvált.

Valami furcsa sejtelemként maradt meg, bizonyára annak a helynek a közelében, ahol az agy a képzelet képeit rögzíti.

Láttak, de nem érezték, illetve a saját gondolataikat sem érték fel ésszel, s mivel nem érezték, minduntalan visszahantak a különös és lázasan mély álomba, amelynek a tudata aztán valamennyiük életét más pályákra lökte, mint ahová szüleik ösztönzésére elindultak, vagy ahová ők maguk tudatosan tartottak volna a szüleik és a feljebbvalóik ellenében.

Annabergben maga a templomhegy sem volt más, mint ennek a kőzetnek egy termőréteggel alig belepert, masszív és igen nagy kiterjedésű tömbje. Az egész kisvárost megtartotta a hátán a gneisz. Néhány lépésnyire a templomtól ugyanebből a kőből épült a Kirchberg 1, a Wolkensteinnek egyébként igen szerény méretű városi háza, ahol Ingkével, a házvezetőnőjük kis unokahúgával Hans a felnőttek legnagyobb öröme mindig oly békésen játszott, miként senki mással. Nyugodtan egyedül hagyták őket hosszú időkre. Nem beszélve arról, hogy ebben a kőzetben ereszkedtek a föld mélyébe az ezüstabányák szűk és nedvességtől cseperésző tárnái, s odalenn a keskeny, vízszintes járatok végeérhetetlen labirintusa, ahonnan újabb sötéten tátongó tárnákon át lehetett lejutni az alsóbb emeletekre. Ingkének ércbányász volt az édesapja, akit mindig

újra elbocsátottak, szervezkedett, de már a nagyapja, az ükapja is bányász volt, csaknem minden férfi bányász volt a családban.

E palás szövetű, származása szerint úgynevezett metamorf, szerkezete szerint összetett és kristályos kőzet, amelynek kvarc, földpát és csillám teszi ki az elegyrészeit, szövetében ugyan nem különbözik a gránittól, de megkapó színeivel alaposan eltér tőle. Uralkodó színét az ortoklász nevű földpáttól nyeri, amely fehér, vörös és szürke, miközben a kvarc víztiszta, illetve szürke szemeket képez benne.

Mindezeket az alkotórészeket azonban csak közelről, jórészt nagyító vagy mikroszkóp alatt látni így.

Kienast helye üresen maradt a vacsoránál, nem is táltak neki, s ezért a többiek pontosan tudták, hogy mi történik vele odafönn. A hibernált fiúk másnap ébredtek föl, délben vagy akár délután, de nem a rendelőben, hanem a gyengélkedő egyik ágyán. Mindenki látta rajtuk, amikor lejöttek onnan, s mindenki néma kímélettel volt irántuk. Még napokig zavarodottan jártak közöttük, mint az alvajárók. Nem annyira az álmoság vagy a tagjaikat nyűgöző ölmos fáradtság miatt, hanem inkább a különleges tudatállapot tartotta őket fogva. Onnan nem szívesen tértek vissza a félelmetes és unalmas köznapi életükbe. Volt, aki arra emlékezett, hogy a Schultze egy lepedőt dobott a vállára, s mintha azt a parancsot adta volna, hogy fogja magán össze, mert az üres folyosón a saját lábukon mentek át. Schultze követte őket, mondta, mit tegyenek, és a folyosón merre menjenek, majd gondosan becsukta a gyöngélkedő magasan nyíló ablakát, be is takargatta őket, nehogy meghűljenek.

Akinek már lett volna az ágyékán szőrzete, a következő napokban meglepetten vette észre, hogy eltűnt. Valószínűleg leborotválták, Schultze vagy a kedves hangú nő, aki néha segédkezett. Erről sem beszélt egyikük sem, még ha a fürdőben látták is egymáson, hogy mi történt. A vizsgálat jellegéről árulkodott a gipsztörmelék. Az ölük vagy a hasuk pihéin, a véletlenül megmaradt szőrszálakon fönnakadtak ilyen fehér morzsák, és a körmükkel kellett lekarniuk.

Távolabbról szemlélve, amikor a gneisz sziklatömegként áll elibénk, inkább borvörös, míg más nézetekből, más napszakokban okkersárga, olykor testszínű. Darabjaira hullva sárgásbarnának tűnik, vagy éppen szürkésbarnának. Ragyognak benne a biotit vagy a muszkovit csillámjai, amelyek mindig párhuzamosan helyezkednek el a kőzetben. Ez az igen elterjedt, habár a felszínen közel sem mindenütt látható kőzet a szerkezetében uralkodó párhuzamosságnak köszönheti építészeti és bányászati karrierjét, hasíthatóságának. Palás szövetének többféle változata ismert, az eres-csíkos gneiszben szalagokban helyezkednek el a csillámok, a réteges gneiszben rétegek szerint váltakoznak egymással az elegy egyes részei, míg a rudas gneiszben függőleges sorokban, nyalábosan.

Ám bármiként legyen, a párhuzamosok mentén a kő szétbontható.

Legkevésbé az ember bontja meg. Hanem a szelek, a fagyok, a vizek, s így aztán azt lehetne mondani, hogy a bányászok legfeljebb a természetes repedéseknek mennek utána, mikor vésőikkel továbbrepesztik, hogy az ereztként elhelyezkedő ezüsthöz hozzájussanak.

A gneisz hatalmasan és vastagon burkolja be a földgolyót. Rajta nyugszik a mindenféle üledék, s amikor a magma megmozdul alatta, és megnyitja a szerkezeti repedéseket, akkor ezen az olykor háromezer méteres kőzetburkolaton törnek át az eruptív kőzetek.

Valószínű, hogy a gneisz alkotja a föld első kihülési kérgét.

Karinthy Frigyes

NAGYPÉNTEKI KEREPLO

Közzéteszi Fráter Zoltán

A *karinthyság* újabb bizonyítéka az a költemény, amely mind a mai napig, első megjelenése után hetvenöt évvel még mindig ismeretlen, a Karinthy-filológiával foglalkozó kutatók, szerkesztők előtt is. Nem található sem a költő által véglegesített kötetekben, sem a halála után összeállított „összes”, illetve „összegyűjtött” címet viselő kötetkiadások egyikében sem. Pedig nem valamely véletlenül előkerült sajtóritkaság hasábjain lappang a vers. Magam sem véletlenül bukkantam rá, hanem a Karinthy lírájával foglalkozó egyetemi szemináriumi munka előkészületei közben, amikor a versek első megjelenésének idejét, helyét igyekeztem meghatározni. A felfedezés olyan hihetetlen volt és annyira Karinthyhoz illő, hogy hosszú ideig nem hittem el: teljesen elfeledett, „új” versről van szó. Karinthy Frigyes NAGYPÉNTEKI KEREPLO című verse először a *Nyugat* 1930. 9. számában jelent meg a 677–678. lapokon. A következő év tavaszán, 1931. április 5-én ismét megjelent a NAGYPÉNTEKI KEREPLO *Az Est* 77. számának 13. oldalán. Karinthy nyilván kétszer is eladta a szöveget – gondoltam, hiszen számos példát ismerünk egy-egy írásának többszöri közlésére. Egyébként is,

mint a megjelenések datálásából kiderült, a Karinthy-költészetnek ünnepi jellege van: legtöbb versét húsvétra, karácsonyra írta, illetve a periodikák húsvéti száma, karácsonyi melléklete hozta. Sokszor publikált verset az új esztendő első napjában vagy a folyóiratok évkezdő számaiban, sőt néhányat saját születésnapja körül jelentetett meg. A NAGYPÉNTEKI KEREPLO-t természetesen húsvétra írta, csak hogy nem kétszer adta el, hanem két különböző verset alkotott. A kötetkiadásokból ismert szöveg *Az Estben* jelent meg, az évtizedek óta mellőzött másik – a *Nyugatban*! Érthetetlen, hogy a *Nyugat*-közlés mindeddig miért maradt felfedezetlen. Karinthy szempontjából még magyarázható valahogy. A *Nyugatban* közölt NAGYPÉNTEKI KEREPLO megjelenése előtt látott napvilágot első verseskönyve, a NEM MONDHATOM EL SENKINEK. Nyolc évvel később, a posztumusz megjelenésű ÜZENET A PALACKBAN anyagának gyűjtése közben valószínűleg megfeledkezett róla. A vers a legerősebb Karinthy-motívumok hálózatába kapcsolódik, de részletes elemzés helyett most csak betűhív átíratát közöljük.

Fráter Zoltán

Poklát az emberkínok
Bozotos erdejének
Immár sok éve járom
Álmélkodó szemekkel
Ki jöttem mondhatatlan
Vizekről és mezőkről
Egy ittasult sikolyban

Fogant részeg csodának
 Hogy tubarózsaillat
 És harsogó rigófütty
 Helyett lehessek ember
 S figyeljem, megbüvölten
 E minden mámoroknál
 S örömnél gazdagabb és
 Rejtelmesebb csodáját
 Halálos gyötremnek
 Amit csak ember ismer
 S keressem szivszorongva
 Száz és száz emberarcon
 Titkát a szenvedésnek
 Melynek őserdejében
 Magam, személyszerint is
 Immár sok éve járok
 Tűnődve és megállva
 Figyelve kósza neszre
 Kézben tartván tulajdon
 Érzékeny és vonagló
 Emberszivem edényét
 Mint finom, régi műszert
 Térképet és iránytűt
 Sötétben, mely világít
 S mutatja, merre járok
 E végtelen bozótban
 Hol tüske tép, tövis szúr
 Vipera marja lábad
 S hajadra Baziliszkuszt
 Hegyes körmét csavarja
 Hogy hangosan kiáltozz –

Én még nem ordítok fel.

Kiváncsi és ravaszdi
 Képével a tudósnak
 Ki uj csapást kutat még
 Mikor más már jajongva
 Vetné magát a földre
 Kiáltván „isten, isten
 Elhagytál a nyomorban
 Minőt ember nem élt meg”
 Én még hetykén megállok
 S világítván a földre
 Ny o m o t találnak ottan
 Térképem és iránytűm
 S mondom, a jelt figyelve

Borzongó áhitattal:
„Itt Dante járt” s megujra
„Itt Tantalusz” s tovább mék
Egy lépéssel „emitt meg
A názáréti” s aztán?
Ezentul semmi sincsen?
Térkép, mutasd az utat!
Tul a szöges kereszten
Van-e még szenvedésed
Ennél különb, te erdő!
Amely mögött bezárulsz
S kitáruj világod –
Ha van, mutasd, ne rejtse el
Járván lelkem legalsó
Tárnáját és sötétjét
Valahol a bajoknak
Ósi forrásvidékén
Találd meg azt az egy hurt
Mely összeköt tevéled
Köldökzsinórja isten
És ördög magzatának
Találd meg és taposs rá
És tépd el, hadd kiáltsak
Én is boldog dühömben:
„Elhagytál, megcsúfoltál
Most hát elhagylak én is
Ó Éli, Éli, Éli!”

Térey János

A HETVENÉVESEK SZEME

Vajon egy hetvenéves nő szeme
Mit lát a harmincéves asszony arcán?
„Magas homlokot, felhőkkel tele;
Hétfőt, a dallamos vasárnap alján.”
S mit mond a férfikor novembere?
„Láttam belépni. Tízpontos mutatvány
Meddig színésznő, honnan divatlány?...
S a meghatott föld mit kezd majd veled?”

A harmincéves mindig tiszta képlet,
 És könnyű, mint egy Paganini-caprice;
 Maga mögött tud néhány ritka vétket,
 De tüstént elsimul a fölkaavart víz...
 Amíg a hűvös dívát alakítja,
 A part minden lakója ráfogad;
 Kiszáll a vízből, és betakarítja
 A fényes pillantásokat.

A hangsúly a szabálytalan vonáson,
 Mely pillantásunkat magára vonzza:
 Az ornyereg szeplői, nagyvilági
 Combján a pengeél ejtette seb;
 A hamvas bőrön itt-ott egy kopásnyom,
 Az érett mellek napsütötte bronza,
 S a porcelán arc véletlen hibái:
 Legizgatóbb a rendhagyó eset.

Istenien szép volt a készülődő,
 És nála is szebb a beérkezett:
 Első szava magától értetődő,
 A második homályból vétetett.
 Becsvágya filmjéből kilép a hősnő,
 A rend körét elhagyja és lebeg.
 „Még nem olyan, mint mi voltunk ilyenkor.
 Még nem tanult meg hasonlítani.”
 „Szeretteti magát, akár mi egykor.
 Ha különbözik, az is valami.”
 „Nem jobb és nem rosszabb: másilyen élet.
 Ha különbözöm, csakis akkor élek.”

Elindult a siker sugallatával,
 S a vének szemmel tartották Zsuzsannát.
 Útját követni fényűző mulatság:
 A sokaság egén suhogva szárnyal;
 Tűsarka délben óriási kört ír
 A sétatérre. Szemben áll a börtön.
 Valami nagy, elragadó örömhír
 Igézetében jár és kel a földön.
 Éjjel bólint, s elhagyja ezt a tájat,
 Autóba ül, s a combok összezárnak.

...A harmincéves, mint egy telt, gyümölcsös,
 És hosszú lecsengésű, szörnyű szép bor:
 Nincs fogható a megkóstolt gyönyörhöz,

Mely áttetsző palackban fénylik és forr.
Ha minden csöppje zamatosra érik,
Egyetlen vágyunk: „Kiinni fenéig!...”

Az új istennő létében lubickol.
Tártása ingerlően fesztelen.
Ha mozdul, szerteszét szitál a hímpor.
A zsúfolt élet lesz a veszte? Nem.
Találka és találka közt az arca bíbor,
S két ajtó közt is majdnem meztelen.
Az esemény, s az esemény utáni
Tabletta súlya, mint a tollpíhéké;
A bűnöket, s a bűntudat parányi
Ráncait púder simítja sekélyé...
Hallgatja, hogy zenél az esti áram,
Hogy épül híre a szájhagyományban.

A bájos benne: ami érthetetlen!
Legjobb nem tudni, mit miért csinál,
És mennyi terve van még lendületben.
Eső után milyen lesz majd a táj? ...
Most harmincéves, és ezerszer áldott:
Élvezi, hogy mindkét keze szabad.
Virágporával még tíz év alatt
Behintené a termékeny világot,
S feslene mindenütt barackvirág...
Este zuhany alá áll, és magában
Annyit suttog: „Bár túl sokat hibáztam,
De porhintéseim *arany hibák.*”

Még nem söpörte el a szembeszél:
Főútra fordul vagy földútra tér...
A tudás terhétől kövérre hízik,
Magában számol szívdobogva tízig,
S ötről a hatra immár félve lép;
S ha egyszer hetvenéves lesz, szemét
Lezárja majd a legszebbik tanítvány.

„Szemem bezárul. Gondolkodj a nyitján!”

Elias Canetti

PLATÓN SÍRÁSA

Íróportrék a „Feljegyzések”-ből

Halasi Zoltán fordítása

(1943) Ha mindenek ellenére mégis életben maradnék, azt *Goethének* köszönhetem, úgy, ahogyan csak egy istennek köszönhet valamit az ember. Nem valamelyik műve, hanem egy csordultig teli élet hangulata és gondossága az, ami ennyire lenyűgözött hirtelen. Goethét bárhol fellapozhatom, akár a verseit olvasom, akár a leveleit vagy pár oldalt az útirajzokból, néhány mondat után magával ragad, és annyi reményt tölt belém, amennyit soha semmilyen vallás nem adhat nekem. Tudom, mi az, ami a legnagyobb erővel hat rám. Sok-sok éven át éltem abban a tévhiedelemben, hogy egy gazdagon alapozott, tágas szellem feszültségének minden pillanatban meg kell nyilvánulnia. Semminek, ami erőtlen vagy közömbös vagy éppenséggel megnyugtató, nem ismerhettem el a létjogosultságát. A megváltást, az örömet megvettem. A forradalom lebegett előttem valamiféle példakép gyanánt, és az én egyéni életem is olyan volt, mint valami szünni nem akaró, örökké telhetetlen, váratlan és kiszámíthatatlan pillanatokkal bevilágított forradalom. Bármim volt is, szégyenkeztem miatta, még arra is mindenféle agyafúrt mentséget meg kibúvót kellett találnom, hogy könyveim vannak. Szégyelltem, ha nem volt elég kemény a karszék, amin munka közben ültem, és mint bútor semmi esetre sem lehetett az enyém. De az, hogy a létezésem ilyen tüzesen kavargó káosz lett volna, inkább csak elméletben volt jellemző. Valójában a tudás és az emberi gondolkodás egyre több területe keltette fel az érdeklődésemet, anélkül, hogy bármelyiket elnyeltem volna azonnal, ezek az ismeretek szép csendben mind gyökeret vertek és évről évre gyarapodtak bennem, úgy, ahogyan az normális emberek esetében is lenni szokott; újonnan szerzett ismereteimet nem hájtottam ki mint idegeneket akkor sem, ha nem kezdtek el hangoskodni azonnal, ha gyümölcsöt csak sokkal-sokkal későbbre ígértek, és azután csakugyan termettek is olykor. Így gyarapodott, szinte észrevétlenül az a valami, amit szellemnek lehet nevezni; de ez a szellem egy szeszélyes zsarnok hatalmát nyögte, aki a nyughatatlanságot és a hevességet mindenek fölé helyezte, aki olyan rossz, rest és kiszámíthatatlan külpolitikát folytatott, hogy mindig minden balul ütött ki, másrészt bármilyen nyomorult féreg hízelgésének bedőlt.

Azt hiszem, Goethe úton van afelé, hogy megszabadítson ettől a zsarnokságtól. Hogy csak az egyik példát említsem: mielőtt újra nekikezdtem Goethe olvasásának, egy kicsit mindig szégyelltem magam az állatok iránti érdeklődésem, az állatokról apránként összegyűjtött ismereteim miatt. Soha senkinek nem mertem bevallani, hogy most, ennek a háborúnak a kellős közepén a rügyek ugyanúgy le tudnak nyűgözni és fel tudnak izgatni, mint az emberek. A modern szerzők bonyolult pszichológiai képleteinél jobban szerettem mítoszokat olvasni, s hogy valamivel igazoljam a mítoszok iránti éhségemet, tudományos ügyet csináltam a dologból, elkezdtem figyelni azt is, hogy milyen nép mítoszáról van szó, és a mítoszokat kapcsolatba hoztam a népek életével. De

igazából csak maguk a mítoszok érdekeltek. Mióta Goethét olvastam, minden vállalkozásomat legitimnek és természetesnek érzem, nem mintha egybevágnának az *övéivel*, más természetű vállalkozások ezek, és fölöttébb kérdéses, hogy bármiféle eredményre vezetnek-e valaha is. De Goethe elismeri, hogy jogom van hozzájuk. Azt mondja: Tedd, amit tenned kell, akkor is, ha nincs benne semmi tombolás; lélegezz, szemlélődj, gondolkozz rajta!

(1946) *Leonardónak* olyan sok célja volt, hogy végül is egyik se kötötte gúzsba. Bármibe belevághatta a fejszóját, mert hiszen egyetlen vállalkozás sem vett el tőle semmit. A világról alkotott víziója nem hasította ketté a szemléletét. A természetes formákat alighanem azért tartotta fontosnak, mert még nem bontakoztak ki teljes elevenségükben. Leonardo nem vett át semmit; vagy ha átvett valamit, hát úgy, hogy azt mindjárt újnak tekintette. Ami a legszembeötlőbb benne, az a szellemisége; Leonardo mutatja meg nekünk azt az utat, amely a pusztulásba visz. A mi különböző területekre szétszórt törekvéseink benne még mind együtt vannak; mindazonáltal semmivel sem kevésbé szétszórtak a mieinknél. Leonardo hite a természetben hideg és rettenetes; egy újfajta uralomba vetett hit. Előre látja, hogy ez milyen következményekkel jár a többiekre nézve, ő maga azonban nem riad vissza semmitől. Pontosan ez a semmitől vissza nem riadó szellemiség szállt meg bennünket is: a technika ennek a produktuma. Az, hogy Leonardo gondolkodásában élő szervezet és gép ilyen szoros közelségbe kerül, a szellem történetének legfélelmetesebb ténye. Igaz, a gépek nála még zömmel nem többek pusztá rajzoknál, Leonardo játéka, féken tartott szeszélyei. Az emberi test anatómiája, amelyet szenvedélyesen tanulmányoz, módot ad neki arra, hogy kisebb gépeket konstruálva játszadozzon. Leonardo ugyanis felfedezi, hogy az egyes testi adottságok mire valók, és kedvet kap ahhoz, hogy ezeknek alapján ötletes berendezéseket szerkesszen. A tudás nála még abban a furcsa, erjedő fázisában van, amelyre az jellemző, hogy nem akar megállapodni, tartósulni, és irtózik mindenfajta rendszertől. Leonardo attól olyan nyughatatlan, hogy a szemlélete nem lel nyugtot; olyan szemlélet ez, amely nem csupán azt akarja látni, amit hisz; ez az a bizonyos *semmitől vissza nem riadó* szemlélet, egyfajta örökké készen álló rettenthetetlenség és egyfajta örökké figyelni kész szem. Az a folyamat, amely a leonardói lélekben végbemegy, éppen az ellenkezője annak, amire a misztikus vallások törekuszenek. Ez utóbbiak számára az első éppen annak a szemléletnek az elérése, amelynek révén a lélek megszabadul a félelemtől, és megtalálja nyugalmát. Leonardo azonban eleve nem ismer félelmet, és ennek révén tesz szert arra a szemléletre, amely az ő szemében törekvése célját és végét is jelentő egyben, bármiféle tárgygal foglalkozik is.

(1947) *Kafkából* tényleg hiányzik mindenfajta írói hiúság, ő soha nem hivalkodik, képtelen hivalkodni. Kicsinek látja magát, és kis léptekkel jár. Bárhová teszi a lábát, mindenütt azt érzi, hogy bizonytalan a talaj. Kafka nem viszi az embert, amíg vele van, az embert semmi sem viszi. Vagyis Kafka lemond az írói ámításról, az írói szemfényvesztésről. Az írói csillogás, amit Kafka természetesen jól érzékelt, saját szavaiban egyáltalán nincs meg. Az ember apró léptekkel kénytelen haladni vele együtt, és ettől szerény lesz. Az újabb irodalomban nincs semmi, ami ennyire szerénnyé teszi az embert. Kafka csökkenti a felfuvalkodottságot, bármiféle életét. Az ember megjavul, amíg őt olvassa, de anélkül, hogy erre büszke lenne. A prédikációk büszkévé teszik azt, akit meg-

ragadtak; Kafka lemond a prédikációról. Nem adja tovább apja parancsait; valami furcsa megátalkodottság, Kafka legnagyobb adománya, lehetővé teszi számára, hogy megszakítsa a parancsok apáról fiúra szálló láncmechanizmusát. Kivonja magát a parancsok erőszaktevékenysége alól; külsőleges energiájuk, az, ami az állati bennük, Kafka esetében semmivé foszlik. Annál inkább foglalkoztatja azonban a tartalmuk. A parancsok Kafka szemében *aggályossá* válnak. Kafka az összes író közül az egyetlen, akit a hatalom semmilyen módon nem fertőzött meg; ő semmilyen hatalmat, bármilyen lett legyen is az, nem gyakorol. Kafka megfosztotta Istent atyai jellegének utolsó maradványaitól is. Nem maradt más, mint az aggályok sűrű és elpusztíthatatlan hálója, amely magának az életnek szól, nem pedig teremtője igényeinek. A többi író Istent utánozza, és az Alkotó szerepében tetszeleg. Kafka ugyan soha nem akar isten lenni, de azért gyereknek sem gyerek soha. Amit egyesek ijesztőnek találnak benne, s ami engem is nyugtalanít, az Kafka állandó felnőtsége. Kafka úgy gondolkodik, hogy nem parancsolgat, de játszani sem játszik.

Nietzsche hangjában van valami a Koránból. Erre álmában sem gondolt volna!

(1957) A *Plutarkhosz*-féle PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK egyik erénye az áttekinthetőségük. Elég hosszúak ahhoz, hogy tartalmazzák egy élet minden különösségét, ugyanakkor elég rövidek is ahhoz, hogy az ember ne vesszen el bennük. Tökéletesebb életrajzok ezek a mi sokkal hosszabb modern biográfiáinknál, mert például álmokat is tartalmaznak, mindig ott, ahol kell. Az álmok révén még világosabban kirajzolódnak Plutarkhosz hőseinek legszembeötlőbb hibái, mindegyik álom összetéveszthetetlen, és mintegy sűrítve mutatja be álmodóját. A mi modern álomfejtésünk mindig szokványosság teszi az embereket. Kiszínezi belső feszültségük képét, ahelyett, hogy megvilágítaná.

Plutarkhosznál még a rómaiak is lebilincselnek, pedig egyébként mindig viszolygok tőlük. Plutarkhosz cseppet sem viszonyul kritikátlanul hőseihez. De olyan szellem, akiben sokféle ember befér. Olyan tágas a lelke, amilyen csak egy drámaíróé lehet, aki sokféle jellemmel és főleg ezek különbözőségével operál. Plutarkhosz ezért kétféleképpen is hatott. Sokan nála keresték ki példaképüket, mint valami jóskönyvben, és ahhoz igazították az életüket. Mások mind az ötven személyt magukba szívták, és ezáltal drámaíró lett belőlük, vagy éppenséggel azok maradtak.

Plutarkhosz cseppet sem finnyás, ez régebben egyáltalán nem tudatosult bennem. Borzalmas dolgok fordulnak elő nála, akárcsak követőjénél, Shakespeare-nél. De Plutarkhosznál minden borzalom megőrzi fájdalmas jellegét. Aki annyira szereti az embereket, mint ő, az mindent láthat és meg is bocsáthat.

(1960) *Montaigne*-ben az a legszebb, hogy nem siet. Még a türelmetlenségtől feszülő indulatokat és gondolatokat is lassan taglalja. Saját maga iránti érdeklődése rendületlen, valójában sohasem szégyenkezik a saját személye miatt, Montaigne nem keresztény. Bármit figyel is meg, az mind fontos neki, de az igazi kimeríthetetlen kincsesbánya ő maga. Azzal, hogy hű marad önmagához, egyfajta szabadságra tesz szert. Saját személye olyan téma, amit nem lehet elveszíteni: ő mindig kéznél van. Ez az egy élet, amelyet soha nem veszít szem elől, ugyanolyan lassan zajlik, mint Montaigne elmélkedése róla.

Joubert-ban¹ van komolyság, van báj és van mélység. E három tulajdonság egyformán része gondolkodásának, és így Joubert valamennyi aforisztikus gondolkodónál közelebb áll az ókoriakhoz. Joubert különleges bája az, hogy hiányzik belőle a súly. Mélabúja nem terheli meg a mondatait, hanem az együttérző jóság fűszerét kölcsönzi nekik. Nyilván támadták, de Joubert senkit sem támad. Szemérmessége nem engedi, hogy harapjon; a hosszú táv iránti érzéke távol tartja minden kisszerűségtől. A szellemi ügy fogja fel, mintha az valami légmozgás volna. A gondolatokat és a szavakat lelegzetnek érzi, vagy madarak fel és alá lebegésének.

A paranoiás mint buddhista: *Schopenhauer* egyedisége.

(1962) Annyiszor egyetértek azzal, amit *Tolsztoj* gondolt: hogy lehet az, hogy akkora csalódással tölt el és annyira taszít mégis az, ahogy ezek a gondolatok kifejeződnek? Roppantul irritál az, hogy Tolsztoj lemond a *meglepetésről*. Mivel közérthető, egyszerű akar lenni, tulajdonképpen azzal kezdi, amivel be is fogja fejezni. Első mindig az erkölcsi tanulság, erről soha nem feledkezik el, és ebben soha nincs semmi új. Pedig úgy kellene mesélnie, mintha elfelejtette vagy elvesztette volna az erkölcsi tanulságot, sőt miközben mesél, csakugyan el kellene felejtenie, el kellene veszítenie. Az volna jó, ha hirtelen találna rá, és az erkölcsi tanulság megvilágosodásként hatna az olvasóra, nem pedig úgy, mint egy olvasókönyvi szentencia.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az orosz emberek Tolsztoj korában zömmel analfabéták voltak. Meglehet, hogy Tolsztoj kissé tágasabban fogta fel a feladatát a kelleténél, vagyis azt gondolta: első dolga az olvasókönyv megírása, hogy az emberek képesek legyenek külső segítség nélkül, maguktól felfogni az erkölcsi tanulságot.

Csúfot űzött Tolsztojból az is, hogy túlértékelte az egyszerűséget az emberi viszonyokban. Tolsztoj egyszerűnek szerette volna látni az embereket, pedig az emberek nem egyszerűek, senki sem az. Tolsztoj, mint minden ember, aki a hazugságot ellenzi, az átváltozást ellenezte valójában. Csakhogy ezzel eltűnik az, ami az emberi lét legfontosabb dimenziója, és ezek után bármit is akar tanácsolni valaki, az csak unalmas lehet, és jó tanácsa úgy hangzik, mintha csupa nem létező teremtménynek címezné: ebben van a görögök óriási előnye, náluk a tanulás az ODÜSSZEIÁ-val kezdődik; a „hazugsággal”, amely itt jól sikerült hazugságnak, azazhogy átváltozásnak látszik.

Tolsztoj nem adhat törvényt az embereknek, mert amit támad bennük, az nem egyéb saját elmúlt életének maradványainál, amely egykor oly gazdag és színes volt. E gazdag és színes élményvilágtól az emberek nem hagyják magukat megfosztani.

(1965) *Stendhal* sokfélesége az útirajzaiban. Apodiktikus kijelentései és ítéletei. Szenvedélyes érdeklődése a teljesen légből kapott nemzeti ismertetőjegyek és a híres emberek iránt. Még szenvedélyesebb érdeklődése az áldozatok és a nők iránt. Naivitása: Stendhal soha nem szégyenkezik az érzései miatt. Nagy kedve telik abban, hogy álruhát, de legalábbis álnevet viseljen. Stendhalt azért szeretem, mert mindent *kimond*. Nem hoz mindent és mindenkit összhangba a saját hiúságával. Tele van emlékekkel, de nem nyomorodik meg tőlük: Stendhal emlékezete azzal a ritka tulajdonsággal bír,

¹ Joseph Joubert (1754–1824) francia filozófus, szubtilis gondolkodó. Életében egyetlen könyvet sem adott ki, de folyamatosan írt: aforizmákat, esszécsírákat, gondolatokat.

hogy nem zárul össze soha. Mivel sok mindent szeret, mindig talál magának újdonságot. Gyakran ejti elragadtatásba valami. Bármi miatt boldog is, soha nem érzi magát bűnösnek. A beszélgetések nem koptatják el soha, mert gyűlöli az elvont fogalmakat. Stendhal élénk gondolkodású, de mindig ahhoz igazodik, amit érzett. Noha vannak istenei, s ezek a legkülönbözőbb körökből valók, eszébe nem jut, hogy atyafiságra vagy sógorságra léptesse őket egymással. A városokat csak akkor látja, ha talál bennük embereket. Egyetlen jó történetet sem mulaszt el. Sok mindent följegyez, de soha nem vág fel a látottakkal. Mivel nem vallásos, meg tudja őrizni könnyedségét.

Stendhal soha nem volt a bibliám, de ő volt az írók közül az, aki valóságos megváltásként hatott rám mindig. Nem mintha állandóan olvastam vagy rendszeresen újraolvastam volna. De nem tudtam úgy fellapozni tőle semmit, hogy ne öntött volna el azonnal a könnyűség és a világosság érzése. Stendhal soha nem volt számomra törvény. De ő jelentette nekem a szabadságot, és valahányszor úgy éreztem, hogy megfulladok, nála mindig megtaláltam a szabadságomat. Stendhalnak sokkal többel tartozom, mint bárki másnak, aki íróként hatott rám. Cervantes nélkül, Gogol nélkül, Dosztojevszkij és Büchner nélkül semmi sem volnék: pallérozatlan szellem csupán, akiben még a tűz sem lobog. De élni csak azért tudtam, mert Stendhal a világon van. Tőle van a létjogosultságom, tőle az életszeretetem.

(1967) *Pascal* felkavar a lelkem mélyéig. A matematika az ártatlanság állapotában. És már bűnbánatot gyakorol.

*Robert Walser*² attól olyan különös író, hogy soha nem mondja ki az indítékait. Nem ismerek még egy olyan író, aki nála jobban elfedné magát. Ő mindig remekül van, őt mindig elragadtatásba ejti minden. Csakhogy a rajongása hűvös, mivel a személyének egy részét kihagyja, ezért aztán kísérteties is. Ónála minden *külső* természetté változik, azt, ami igazi lényege, ami legbelül van – a félelmet Walser folyamatosan letagadja.

Csak később jelentkeznek majd azok a bizonyos hangok, amelyek megbosszulnak benne mindent, amit korábban eltitkolt.

Walser egész írásművészete nem egyéb, mint a félelem palástolására irányuló szakadatlan próbálkozás. Mindig ép bőrrel ússza meg, még mielőtt elhatalmasodna benne a szorongás – élete épp hogy csak súrolja embertársaiét –; hogy egerutat találjon, sokszor ölti magára a szolga és a gyerekeMBER alakját. Ösztönösen mély ellenszenve minden olyasmivel szemben, ami „magas”, főleg minden ilyesféle ranggal és igénnyel szemben, Walsert korunk egyik legfontosabb írójává teszi. Dehogy meri őt az ember nagy írónak nevezni, hiszen mi sem ellenszenvesebb Walsernak, mint éppen a „nagy”. Ő csupán a nagyság csillogása előtt hódolt, az ezzel együtt járó igények előtt nem. Walser gyönyörűséggel veszi szemügyre a nagyvilági csillogást, anélkül, hogy ő maga részt venne benne. Az ember nem tudja úgy olvasni őt, hogy ne szégyenkezne minden olyasmi miatt, ami eddig fontos volt neki a külső életében. Walser tehát a maga módján szent, nem úgy, hogy holmi idejüket múlt, kiüresedett előírások valamelyikét követné.

A „létharc” terén szerzett tapasztalata elvezeti az egyetlen olyan közegbe, ahol nincs többé létharc – az elmegyógyintézetbe, a modern világ kolostorába.

² Robert Walser (1878–1956) német nyelvű svájci író. Őt regényt, sok-sok novellát, több ezer rövid prózát írt.

(1968) *Lichtenberg*³ kíváncsiságát semmi sem köti le, mindenhonnan mindenhova ugrál. Világossága: nincs az a sötét homály, ami ne válna világossá, ha ő gondolja végig. Lichtenberg fényt vet, eltalálni akar, de nem ölni, ő nem gyilkos szellem. Nem töltekezik fel semmivel, nincs benne semmi terjengősség, semmi dagály.

Lichtenberg nem elégedetlen magával, mivel nagyon sok minden jut eszébe. Nyüzsgő szellem, de ebben a nyüzsgésben mindig van hely. Hogy nem lekerekített, nem befejezett nála semmi, ez az ő és a mi nagy szerencsénk: ennek következtében a világirodalom leggazdagabb könyvét írta meg. Az ember szeretné újra és újra megölelni Lichtenberget azért, hogy ilyen önmegtartóztató tudott maradni.

Nincs még egy író, akivel ennyire szerettem volna beszélgetni, de hát ilyesmire semmi szükség.

Lichtenberg nem kerüli meg az elméleteket, de neki mindegyik elmélet arra való, hogy a saját gondolatai megteremjenek. Úgy tud játszani az elméletekkel, hogy közben nem bonyolódik beléjük. A legnehezebb teóriáit úgy söpri le, mintha csak por-szem volna a kabátján. Olyan mozgékony, hogy az ember maga is könnyeddé válik tőle. Mindent komolyan vesz az ember vele együtt, de azért nem nagyon. Olyan tudományosság ez, amely könnyű, akár a fény.

Lichtenberg egyedülállóbb jelenség annál, semhogy az ember irigyelhetné. Minden körülményeskedés, pedig ez a legnagyobb szellemeknek is sajátja, annyira távol áll tőle, hogy hajlamosak volnánk azt gondolni, nem is ember már ő.

Tény és való, Lichtenberg ugrásokra csábítja az embert. De ki képes ekkora ugrásokra? Lichtenberg olyan bolha, akibe egy ember szelleme szorult. Páratlan ez a képessége, hogy ilyen messzire szökkenjen önmagától – ki tudja, hová ugrik legközelebb?

Változó kedélye az összes olyan könyvet megtalálja, amelyik ugrásokra ingerli. Míg másokat ördöggé változtat a könyvek súlya, Lichtenberg a maga csípős gyöngédségét táplálja velük.

Még *Pascal* sem volt elég komoly.

(1969) Ha az ember *Musil* lényének alapjai után kutat, a higiénianak kellene lennie a központi fogalomnak.

Nála nem olyasféle higiéniaról van szó, mint Kafka esetében: az a veszélyeztetett és az egészségét szektás túlzással féltő ember higiénája. Kafka úgy érezte, bárhol fordult is meg, ha *hamisítatlanul* természeti volt a környezet, az valósággal megifjító forrásként hatott rá. Ebből a fajta higiénából, ebből a szektás egészségféltésből az égadta világon semmi sem volt Musilban.

Musil higiénája egy olyan emberé, aki szereti a testét, elégedett vele, és szépnek találja. Musil a saját testén keresztül érti meg azokat a nőket, akik főleg a testükkel foglalkoznak.

Musil a szellemével is úgy bánik, mint egy végső soron megbízható testtel.

(1971) Azon tűnődöm, vajon mit mondott volna Isten, ha odafigyelt volna *Tolsztojra*.⁴ Imádság is elhangzott ott bőven, ám Isten érdeklődését ez aligha kelti fel.

³ Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) német természettudós, aforizmáiról híres író.

⁴ Canetti itt az idős Tolsztoj megigazolási törekvéseire gondol, vallási életreformjaira, közeledésére a néphez és a kétkezi munkához, konfliktusaira feleségével, drámái „futására” Jasznyaja Poljanából, magára maradására, halálára.

Az események, azok már bizonyára foglalkoztatták volna Istent. Lehet, hogy Tolsztoj felébresztette volna Isten féltékenységét. Lehet, hogy Isten fivérévé fogadta volna Tolsztojt.

Istent még leginkább *Tolsztoj* alakjában szeretem.

Úgy olvasom *Ovidius ÁTVÁLTOZÁSOK*-ját, mintha most olvasnám először. Nem a szereplők szavai és érzései nyűgöznek le: ez a nagyon is mesterkélrt retorika már a kezdet kezdetén beépült az európai irodalomba, a későbbi költők aztán megtisztították ettől, hihetőbbé, igazabbá tették. Engem az nyűgöz le, hogy a verset az átváltozások inspirálják, hogy ez a vers témája, ebben Ovidius megelölegezte azt, ami a legszenvedélyesebben érdekli az írókat mind a mai napig. Ovidius nem éri be annyival, hogy *megnevezzon* átváltozásokat, beléjük is éli magát, leírja, érzékletes folyamatként ábrázolja őket. Ezzel kiszakítja szokásos szövegkörnyezetéből azt, ami a mítosz velejét alkotja, különös jelleget kölcsönözve így a mítosznak, amelyet az nem vesztett el azóta sem. Ovidiusnak *valamennyi* átváltozás fontos, nem csak az egyik vagy a másik, ezért összegyűjti, sorba rendezi őket, ha a történetnek további elágazásai vannak, azokat is követi minden esetben, és ha egy-egy történetnek saját természetéből következően közös vonásai vannak, az átváltozás még ilyenkor is csodának hat, mindannyiszor friss, hihetően megragadott csodának.

Sokszor meneküléssel összefüggő átváltozások ezek, de minden esetben egyszerűek, sokszor a fájdalommal kapcsolatosak. Az adja komolyságukat, hogy végérvényesek. Ha valaki megmenekül is az átlényegüléssel, akkor is nagy árat fizet érte, az átváltozott örökre elveszíti szabadságát. Mindazonáltal az egymás után sorjázó történetekből olyan változatos gazdagság bontakozik ki, amely összességében híven őrtzi a mítosz képlény-cseppfolyós jellegét.

Szinte felbecsülhetetlen, mit mentett meg ezzel Ovidius a keresztény világ számára: éppen azt, ami a leginkább kiveszett a keresztény világ tudatából. A hierarchikus-merevedő keresztény tanításba, erények és bűnök e nehézkes rendszerébe ő a metamorfózis régebbi keletű, de felszabadító erejű lehetét lehelte bele. Ovidius egy olyasfajta modernség atyja, amely azóta minden korszakban fellelhető volt, nyomait ma is könnyűszerrel ki lehetne mutatni.

(1972) *Tasso felkínálkodik az üldöztetésre*, annyira fél tőle. Elébe vágva az üldöztetésnek, az üldöztetés szigorát követeli. Az üldöztetés nem hajlandó vele foglalkozni, Tasso szemberohan az üldöztetéssel. Esdekelve kéri az üldöztetés, méltassa figyelmére, az üldöztetés kitér előle. Tasso bevádolja magát, az üldöztetés csillapítja. Te nem kellesz nekem, mondja az üldöztetés, Tasso az üldöztetés lábához veti magát.

Tasso a világi nagyurak és az egyházi üldöztetés között ingadozik. Valahányszor a nagyurak elől fut, az üldöztetéshez menekül. De csak az egyházi üldöztetés ismeri el, a nagyuraké jogosságát tagadja, és ha világi üldöztetés szorongatja, az egyházi üldöztetéshez menekül előle.

Senki sem tudja felmérni, milyen mértékű a költő megaláztatása a nagyurak között. Tasso olyan hatalmakat keres, akik erősebbek a nagyuraknál, és nekik kínálkodik fel zsákmányul. A költőn, aki tudatában van önnön nagyságának, óhatatlanul elhatalmasodik a téboly a világi nagyságok között. Minthogy kora ifjúságától fogva fejedelmi udvarokban élt, egy kiút van csak számára: hogy a nagyurak magukkal egyenrangúnak ismerik el.

Tasso pénzzavarai a *Baudelaire*-éire emlékeztetnek. Baudelaire satanizmusa Tassóban is megvolt. Tasso azonban korábban Franciaországban végignézte az egyházi üldöztetést; nem sokkal a Szent Bertalan-éjszaka előtt – ami a légkört illeti, közvetlenül előtte – Párizsban volt, és értesült róla, hogy más városokban mérsárlások folynak. Így még jobban rettegett az effajta üldöztetéstől; és ami egy tizenkilencedik századi embernek már csak frivol játék volt félig-meddig, azt Tasso halálosan komolyan vette. Korábban időnként kételkedett a pokolban, most azonban megint hinni kezdett benne: elkárhozását akut veszélynek érezte. Azt akarta, hogy az egyházi büntetés mentse meg a pokoltól csakúgy, mint a hatalmasok üldözésétől.

Talán az egész reneszánszban nem volt még egy ilyen „modern” ember, mint Tasso. A kollektív hatalmak ugyanis megint nyomatékosan jelen vannak életünkben, elképzelhetetlen, hogy egy szellemi embernek manapság ne legyen köze hozzájuk. Bármennyire igyekszik is kitérni előlük, a hatalmukat valami akkor is jogosnak ismeri el benne. Bűnösnek érzi magát, amiért ellenáll nekik, ugyanolyan bűnösnek, mint hajdanában az egyház hű fia.

Az írók közül azok számára, akiknek nem alszik el a félelmük, azok számára, akik hűek önmagukhoz, nincs kiút. Odaadó hívévé szegődhetnek egy időre a kollektív egységek valamelyikének, de ha ezeknek a területén belül élnek, odaadó hűségüket nem tarthatják fenn hosszú távon lelkiismereti gyötrelmek nélkül.

(1974) Azok után, hogy tegnap olyan szomorú állapotba kerültem, megint *Karl Kraus* olvastam. Elolvastam a Gáncsoskodó monológját az Ötödik felvonásból, beleolvastam az Epilógusba, hosszan – és most először minden előítélet nélkül – hagytam, hogy a „tankszerű nyelv” hasson rám.

Megragadott és megerősített ez az írói nyelv, csontot adott belém megint, annyira holtta dermedtem, hogy el is feledkeztem róla, hogy vannak csontjaim, végre újra átéltem azt, ami ötven-negyenöt évvel ezelőtt rendre megtörtént velem: Karl Kraus hatására tagolttá vált és megkeményedett a belső világom.

Ehhez az kell, hogy ezek a mondatok is ilyen tagoltak legyenek, ilyen végtelen sok legyen belőlük, beláthatatlanok legyenek, összességükben ne legyen bennük semmilyen cél, hiszen itt minden egyes mondat önmaga célja, és csak az a fontos, hogy ezt a sok egyforma mondatot annyi ideig hagyja magára hatni az ember, ameddig érezni tudja a bennük vibráló izgalmat. Úgy látszik, hogy erre jobban képes az ember, ha eleve van benne valamilyen saját izgalom, bármilyen természetű legyen is az. Karl Kraus tankokként dübörgő mondatait lehetetlenség érzéketlenül olvasni. Mint ahogy méricskélő intellektussal sem lehet. A kíváncsi szellem könnyű, valódi tudásra csak úgy tesz szert, ha szárnyal; Karl Kraus révén tudáshoz nem juthat az ember. Karl Krausnak közömbös a tudás, mivel az nem kárhoztatható. Karl Kraus kiismerésekkel ajándékozta meg az embert, és amikor valaki az ő izgatottságával éli meg ezeket, akkor Karl Kraus éppen annak a súlyát növeli, amit *az ember nem akar*. Az embernek fontos tudnia, hogy mit ne *akarjon*, de azt az undor útján és erősen kell tudnia. Hígtott formában az ilyesmit „erkölcsi törvényeknek” lehetne nevezni. Ha így nevezem, így használom őket, akkor valahogy unalmasak lesznek, és hatástalanná válnak. K. K. tankmondataiban, ha az ember kétségbeesett, feldúlt vagy gyenge állapotában közelít hozzájuk, úgy kapja meg „az erkölcsi törvényeket”, mintha az égő csipkebokorból vagy a Sínai-hegyen kapná.

Ebben az az érdekes, hogy Karl Krausban nincs semmi olyan, ami Istenhez hasonlítana, annál inkább abban, hogy abszolút követelést támaszt, hiszen ez régebben valószínűbb volt. Az abszolútum időközben világi jelleget öltött, átvéve az isteni fenyegetés szerepkörét, anélkül, hogy végiggondolta volna, mit cselekszik: fenyeget, büntet, kérlelhetetlen.

Ez a satirikusokra általában is jellemző aspektus senkinél sem tanulmányozható olyan jól, mint Karl Krausnál. Ez azzal függ össze, hogy a krausi büntetés voltaképpen és legfőbb tárgya éppen a világháború volt, hogy nála tökéletesebben, nála árnyaltabb részletességgel senki sem ismerte fel, hogy a modern háború alapvetően technikai jellegű, hogy Karl Kraus kezdettől fogva ugyanolyan erővel küzdött a háború ellen, és nem csak akkor állt át az ellenzők oldalára, ahogy kortársai többsége tette, amikor bekövetkezett a vereség. Karl Kraus annyira gyűlölte a háborút, hogy – bizonyos prófétákhoz hasonlóan – kezdettől fogva azt kívánta, hogy a saját oldala (már ha az ő esetében ilyesméről egyáltalán beszélni lehet) szenvedjen vereséget; Karl Kraus valójában az *áldozatok* oldalához tartozónak érezte magát, és ebbe embereket és állatokat egyaránt beleértett.

Gyerekes dolog volna azt várni, hogy ha valaki ilyesféle aktivitást fejt ki, akkor azt megtehetné pátosz nélkül is. Bármilyen jó okunk van is ma már mindenfajta pátoszra gyanakodni, nem tehetjük meg, hogy visszamenőleg rossz néven vesszük, kifejezetten Karl Kraustól, a pátoszát, vagy éppenséggel ki akarjuk űzni belőle. Ha egyáltalán létezik legitim pátosz, akkor az övé az. Karl Kraus pátosza semmi esetre sem érződik üresnek, még ha olyan tárgyakra irányul is, amelyek a mi szemünkben kevésbé meggyőzőek. Ezt a pátoszt páratlan szenvedély fűti, és csak az érezheti színpadiasnak, aki nem hallhatta őt személyesen.

(1975) *Robert Walser* egyre jobban megindít, főleg az életével. Ő mindaz, ami én nem vagyok: kiszolgáltatott, büntetlen és valami megejtően időtlen módon igazmondó.

Igazmondó, anélkül, hogy igazmondásra törekedne, igazmondóvá válik, pusztán azzal, ahogy kerülgeti az igazságot.

Ezek nem a *Thomas Mann*-i okosság győzedelmes arabeszkjei, hiszen Thomas Mann mindig pontosan tudja, mit gondol, és csupán a látszat kedvéért rója a köröket az igazság körül. Walser csak *szeretné*, ha ez az okosság a sajátja volna, de nem lehet az.

Walser kicsi akar lenni, de azt, hogy kicsiséggel vádolják, nem viseli el.

(1977) *Goethében* az az óriási, ahogyan *szétoosztja* magát. Goethe rendre kibújik életének különböző időszakából, és érti a módját nemcsak annak, hogy idejében életbe léptesse átváltozásait, hanem hogy alkalmazza is őket. Goethe egyszerűen él új énjével, és csak azok ellen fordítja régi énjét, akik túlságos hűséggel ragaszkodnak hozzá.

Goethe lényében van valami rendkívül gyakorlatias, ő ugyanis semmit sem hagy figyelmen kívül vagy kihasználatlanul. Ez már csak azért is bámulatra méltó, mert Goethe világéletében költő marad, és ezt rejtegeti. Nem volt még egy költő, aki ennyire kevésbé pazarló lett volna, és éppen ez a takarékoskodó gesztus az, ami az idős Goethében leginkább bosszantja az embert.

Az önpusztítást Goethe úgy gyűlöli, ahogyan csak a pazarlást.

(1978) *John Aubrey*⁵ gyerekkorától fogva nagy érdeklődéssel tanulmányozza mindenféle mesterség munkafolyamatait, ugyanakkor a szájhagyomány is érdekli, egy olyan világban, amelyik még nem szokott hozzá a könyvekhez.

Aubrey nem utasít el semmit abból, amit mesélnek neki, mindent meghallgat, kisértetekről és szellemekről szóló históriákat is, nem tud betelni mások történeteivel. Mindent másoknak köszönhet, apjának és anyjának semmit, odaadóan ragaszkodik a tanáraihoz, ha azok eleget tudnak, mindene a tanulás és az értesülés. Ez az angliai valásszakadás kora (a XVII. században), az országban polgárháború dúl. Aubrey nem sokra tartja azokat, akik valamelyik könyvért rajonganak, mivel ő minden könyvet szeret. A múlt olyasvalami az ő számára, amivel érintkezésbe lehet kerülni, vadászat közben bukkan rá, közben fölfedezi az őskori szentélyt Avebury mellett.

Aubrey kíváncsisága a modern emberé, tudniillik a modern világ abban az időben találta ki magát, és még nem fajult önnön karikatúrájává. Ez a kíváncsiság mindennek szól, nem tesz különbséget, leginkább azonban mégis az emberekre irányul – hogy mi-
ben áll a különbözőségük, ez a fontos Aubreynak, a ránk maradt szereplőknek se szeri, se száma.

Bármit jegyzett is fel emberekről, azt kezdetnek gondolta, mindig hagyott helyet annak, ami esetleg hozzájöhet még. Megesett, hogy mindössze egyetlen mondatnyi lett a közlés, máskor meg éppenséggel százmondatnyi, mindenki valami konkrétat és érdekeset adott tovább neki. Aubrey világa attól ilyen gazdag, amit ma minden tökfey megvetendő műfajjá változtat, amikor elkezd anekdotázni. Képzelnék csak el ezt az – úgy százötven emberről szóló tudósítást tartalmazó – egyetlen kötetet, amelyben legalább húsz regényre való anyag van.

Aubrey képtelen volt bármit is befejezni, ez volt az ő igazi tehetsége. Azt kívánom, bárcsak jutna belőle egy rész azoknak, akik megszokták már, hogy minden munkájukat befejezik.

Aubrey esetében a be nem fejezés odáig ment, hogy életében tulajdonképpen egyetlen könyve sem jelent meg. De ettől csak még izgalmasabb lett az, amit feljegyzett. Ami könyvvé kerekedik, az avul a leggyorsabban. Aubreynál friss maradt minden. Minden hír helytáll magáért. Érződik rajta az a kíváncsiság, amivel egykor magába fogadta valaki. Még olvasva is kíváncsiságot gerjeszt.

Izgatott tudósításról van szó, azért, mert a tudósításnak nincs más célja a tudósításon kívül, nincs is célja; az, ami. Aubrey, aki számtalan értesülést hord össze és jegyez fel mindenhol, éppen a gyűjtő ellentéte: antigyűjtő. Nem sorolja be, amit összeszed, nem rendezi. Meg akar lepni vele, ez a célja, nem a besorolás. Talán emlékeztet valamelyest arra, amit manapság újsággként ismerünk, de lényegében mégis más. Mert Aubrey maga az, ő az egyetlen, aki összeszedi a híreket, és nem irányozza őket elő valamelyik napra. Éppen ellenkezőleg, meg akarja őrizni őket. Ami feldühíti Aubreyt, az az, hogy a dolgokat elpusztítják és elfelejtik. Így aztán lankadatlanul izgatja magát, és végül is eléri azt, hogy az újdonság értéke és az örök érték egybeessen.

(1981) Nagyon nehezemre esik, hogy *Tolsztoj* elégedetlenségét az istenhitével kapcsoljam össze.

Néha azt gondolom, Tolsztoj azért ragaszkodik Istenhez, hogy ne kelljen beismer-

⁵ John Aubrey (1626–1697) angol író, történész. Canetti által forgatott és kedvelt könyve (angol címe: LIVES OF EMINENT MEN) németül is megjelent, Hobbes-portréja ugyancsak.

nie azt, hogy *saját magában* hisz, hogy tehát el ne bízza magát. Igencsak kérdéses, az-az roppant komolyan felvetődik a kérdés, vajon mi lép Isten helyébe akkor, ha valakinek az emberek fontosak, nem pedig ő maga. Vajon azért van szükség Istenre, hogy az ember ne legyen túlságosan fontos magának? Kell, hogy legyen egy végső és legmagasabb instancia, akire rábízunk a döntéseket? Hogyha az ember megengedné magának, hogy ő döntsön, akkor vajon mi gyakorolná az ellenőrzést fölötte? Ha az ember egyetért azzal, hogy ő a legfelsőbb instancia, akkor ez bizony egy jó adag korrumpálható hatalmat jelent. Hogyan lehet ennek gátat vetni az Istenbe vetett hit nélkül?

(1981) *Csuang-cét* olvastam megint. Ha Csuang-ce nem volna, csak gyökerekből állnék. Ő az, aki kiemel a gyökereimből, de úgy, hogy közben *egyetlenegy* sem sért meg közülük. Ahogy a Föld egyre jobban elsivárosodik, úgy nő Csuang-ce szabadsága. *Egy* korlátot ő is állított magának, a halált, de ő az egyetlen, akire nem haragszom ezért az elhatárolódásért.

Amikor ellenfeleivel hadakozik, nagyon hasonlít hozzánk. *Beszél* ugyan a szofistával, de milyen keményen utasítja vissza! Rendíthetetlenül állítja, hogy a szavak valamik, megbecsüli és tiszteli a szavakat, és nem hajlandó bűvészkedni velük. Engem nagyon meghat az, hogy így megveti a hasznot.

Csuang-ce tud valamit arról, hogy mi a tágasság, nála a külső tágasság is részt vesz a belső tágasságában. Azt lehetne mondani rá: ő az, akit a tágasság betölt. Eközben továbbra is olyan könnyű marad, mintha üres volna, ha ugyan Csuang-ce képes volna rá, hogy valaha is üres legyen.

Ismét *Pascal*.

Aki az embert sohasem irritálta, az soha nem okoz csalódást. Pascal gondolatai seholy sem kölcsönöztek. Következetessége nyitva hagyja az ajtókat. Még ha egyetlen szavával sem értene egyet az ember, akkor is szeretne velük megint találkozni, szeretné újra és újra meggondolni őket. Nincs egyetlen olyan természettudományos felfedezés sem, amely Pascalnak útjában volna. A hit és a gondolkodás önála – az ember úgy érzi – egyenrangúak egymással.

A GONDOLATOK-ban Pascalnak javára válik, hogy mindig mindent *félbeszakít*. Mindenki másképpen rakhatja össze az egyes darabokat. A legjobb, ha össze sem rakja őket az ember.

Az ő igazi műfaja a kezdemény, és Pascal tisztasága minden egyes kezdeményben kifejezésre jut.

„A sokféleség, ha nem zárul össze egységgé, zűrzavar, az egység, ha nem függ a sokféleségtől, zsarnokság.”

A *kibomló szél Büchnernél*, minden mondatban. Ezt a szelet csak tőle ismerem. Nem lélegzet ez – szél, vagy: szél lélegzet helyett. Az embernek eszébe sem jut, hogy fúj, de ez kifúj az emberből mindenfajta gyöngeséget, mindenfajta önteltséget.

Hasonló szél van a Bibliában, csak az nehezebb, attól nem egykönnyen szabadul meg az ember; ott az embernek küzdenie kell a szabadságáért. Büchnernél a szél *magá* a szabadság, mindenki számára.

(1985) *Platón* iszlám életrajzának végén a következő váratlan szövegrész található Platón hangos sírásáról: „*Szeretett egyedül lenni, magányos falusi helyeken. Hogy hol van, azt*

többször abból lehetett tudni, hogy hallották a sírását. Amikor Platón sírt, azt azokon a sivár falusi vidékeken kétföldnyire is lehetett hallani. Megállás nélkül sírt.”

(1992) Proust nagyon közel került hozzám, azokban az emberekben, akiknek leveleket írt, és akik a regénye hősei lettek.

A hízétség révén ragadja meg az embereket, és többé nem tágit tőlük. A *részleteik*, nem mond le egyetlenegről sem. Megőrzi az érintkezési formákat, mindenfajta erkölcsi ítélet ellenére. A betegség révén kivonja magát az emberek köréből, miközben azok egy történet szereplőivé válnak.

Ez a folyamat az udvari hízéssel kezdődik, Saint-Simon központi jelentősége.

Proust nem tudott lemondani a legapróbb részletről sem, ha az hiteles volt.

Egy olyan világ, amelyben minden van, és nem nagyon keveredik semmi. Óvatosság az eltorzításokban. Proust a megkétszerezést részesíti előnyben. Egy ilyen világ feltetele egy olyan társaság, amelyben beszélnek, és értik is, hogy miről van szó, ha nem így volna, nem lenne hízétség. Ez az egyik oka az udvari társaság vonzerejének.

A beszélgetések iránti fogékonyság mint a század két nagy regényének – Proustnak és Musilnak – az alapja. A beszélés szenvedélye számtalan alakba elágtatva.

Aki nem feledkezik meg az olvasóról, ne kezdjen nagy könyv írásába. Milyen gyorsan szabad kiismernie egy írónak a figuráit? Ha ezzel kezd, nem születik meg egyetlen figura sem. (A pszichoanalízis kárhóztos hatása.)

Proust még udvarol a hőseinek (nem csak azoknak az embereknek, akikről mintázta őket), az olvasónak nem udvarol.

(1993) Egyetlen névtől sem megkeseredve, abban bízva, aki angyalokkal társalgott, akinek Gábiel arkangyal volt a barátja, mondom a te nevedet, csak a tiédet: *Blake*. A tiéd az egyetlen, az egyedüli, ami megmaradt nekem Anglia lakosságából, amely annyira szorongatja most az emlékezetemet, mert egy pillanatig sem élhetek úgy, hogy ne szeressek és ne bálványozzak valakit. Blake fényessége ragyogjon rám, miközben a sötétség terjeszkedik. Blake azt mondta, amit látott, soha nem mondott mást, de azt nagy fáradtsággal rézlemezbe véste, ezzel a nehéz munkával tartotta el feleségét és magát.

Minduntalan Blake jut az eszembe. Már hónapok óta félresöpörte bennem Angliát. Még mindig szeretem az ottani temetőket az ódon templomok körül, ott nyugszik ő is, ott nyugszik Blake. A többiek, a nevük, és hogy hány évet éltek, kiment a fejemből, az ő sírja mindig előttem van, mindenhol ő tekint rám.

Szárnyalhat-e az én képzeletem is úgy, mint az övé? Lehet-e olyan hitem, mint neki? Angolul szól-e hozzám a Biblia? Ez a szó, hogy „Jerusalem”! Melyik város olyan, mintha ő emelte volna?

Két embert láttam az ő szemével, mellettem ültek, hallottam őket, anélkül, hogy hallottam volna, felálltak, szálegyenesen állt előttem a fehér hajú asszony, a szemébe néztem, habozott, a kis termetű, hajlott hátú férfi elvonult előttem az asszony nyomában, és biccentett.

Megmondtam a nevét. Nincs több mondanivalóm.

Micsoda szellemidéző erő szunnyad bármelyikünkben! Én csupán elvétve engedtem ennek a képességemnek. A világ minden elmességét és fele okosságát odaadom annak a költőnek egyetlen verssoráért, aki angyalokat látott, és úgy kárhóztatta a kitalált történeteket.

• Fővárosi térzene •

Bán Zoltán András

HÚZD RÁ, CIGÁNY!

Bartók Béla és Márai Sándor kapcsolatáról alig akad dokumentum; a Mészáros Tibor által szerkesztett Márai-bibliográfia 11 880 (!) tételéből egyetlenegy vonatkozik közvetlenül Bartókra, ám ezt az emlékező újságcikket sem Márai írta. Az író olykor persze megemlékezik a zeneszerzőről naplóiban, különösen amerikai emigrációjában lesz számára eleven az alakja. De Márai nem volt vérbeli zenebarát, Bartókban nem is annyira a muzsikust, mint a magyar szellem követét látta: „ő az első magyar szellemi alkotó, akinek művét s azon keresztül a magyar szellemet a világ igazi jelentőségében megismerte és elfogadta”, írta egy 1952-es rádió-előadásában. Pályájukat és részben mentalitásukat mégis ugyanaz a magyar világ határozta meg és befolyásolta döntően: a két világháború közti országban mindketten zsigerből gyűlölték a nácizmust és a bolsevizmust, mindkettejük sorsa az emigráció, és mindkettejük élete a számukra szellemi sivatagot jelentő Egyesült Államokban ért véget.

Itt írta Bartók 1943-ban az öttételes zenekari CONCERTÓ-t, benne a negyedik rész az INTERMEZZO INTERROTTO (MEGSZAKÍTOTT KÖZJÁTÉK) címet viseli. A „cselekmény” közismert, a leírás magától Bartóktól származik: „A költő szerelmet vall hazájának, de a nyers erőszak hirtelen félbeszakítja a szerenádot, durva csizmás emberek rárontanak, még hangszerét is összetörik.” A szerenád dallama Vincze Zsigmond (1874–1935) Kulinyi Ernő szövegére írt dala: SZÉP VAGY, GYÖNYÖRŰ VAGY, MAGYARORSZÁG, mely eredetileg az 1922-ben bemutatott A HAMBURGI MENYASSZONY című operett áriája volt. Ám hamar önállósodott, és a Horthy-világ egyik emblematikus száma lett. A dal némileg irredenta mellékjelentése, mondhatni, szociológiai helye nyilván Bartók számára sem volt rejtett, s hogy miért ezzel az érzelmes, már-már csöpögős és az ő mély patriotizmusától oly távol eső melódiával vallott szerelmet hazájának, az mély titok. Hacsaknem valami kétségbeesett irónia rejlik a konfesszió mögött, és talán nem véletlen, hogy a dallamot mivel állítja szembe Bartók, hiszen ekkor banális feszül itt banálisnak, útszéli nóta a még útszélibbnek. Kroó György így írja le a zenei folyamatot: „Az INTERMEZZO középhérszéből gyors, heves, agresszív scherzo alakul. Melodikus anyaga akár a VIG ÖZVEGY-et, akár Sosztakovics VII. SZIMFÓNIA-jának – egy valószínűleg ott is programatikusan banális – részét idézi, persziflálja azt. A katonabanda, a cirkusz atmoszférája ez, brutális röhögés, csizma-zene, rettenetesen kegyetlen tréfa. Nem kell találgatnunk, hogy mit jelent, hiszen elsöpri az idillt, és megsemmisíti a honvágy dallamot.” De meglehet, itt csak egyszerű zeneszerzés-technikai ötlet kivitelezéséről van szó. Mivel – amint azt Ujfalussy József is megjegyezte – a két dallam minimális szerzői beavatkozással egymás megfordításává alakítható; ez kapóra jöhetett Bartóknak, hogy ezúttal is éljen több évtizede kidolgozott zenedramaturgiai eljárásával, mely az „ideális” és a „torz” kép szembeállításával kíván szintézist teremteni.

„A legtanulságosabb mégis az, ahogyan a CONCERTO szerzője a népszerű dallamokat önmaguknál jóval súlyosabb jelentés hordozójává karakterizálja”, kommentál Ujfalussy. Legyen bár-hogy is, Bartók Béla az európai zenei progresszió egyik vezére egy közismert operett-melódiaiáival vallott szerelmet hazájának.

És ezzel a szívszorító emigrációs vallomással majdnem egy időben akadt más is, aki ugyanebbe a dallamba csomagolta olthatatlan, bár kissé helyke, mondhatni pimasz hazaszeretetét. FÖLD, FÖLD!... című, 1972-ben megjelentetett, de sokkal régebben elkezdett memoárjában, az „ostrom utáni” magyar világ legmélyebb és legokosabb elemzésében Márai megrajzolja az új rendszerben rendőr ezredessé előlépett egykori kis zsidó bankhivatalnok alakját. 1945 decemberében vagyunk, a színhely egy tipikus pesti kávéház. „Ez a kávéház abban a történelmi váltópillanatban olyan volt, mint egy hideglelősen, fogvacogva sínylődő lázbeteg nosztalgikus víziója: a fütetlen, fagyos Budapesten, a körúton, ahol sok háznak kilógott a bele, a sötét utcákon ténfergő orosz martalócok, pesti jasszok és rendfenntartást mímelő szovjet gyalogság őrzárai között, néhány hónappal az ostrom után megnyílt egy békebeli pesti kávéház minden talmi és pakfon pompájával, az Emke.” A pincérek sűrögnek, a cigány hangászkar a mulatós-húzatós vendégre vár, „az éhező városban mindent lehetett itt kapni, mindent, amiről akkor már hónapok óta csak suttogó emlékezéssel beszéltek a lakosok: rengő húsokat, ízes mártásokat, ezüstözött vödörben fajborok hűlték”. És a régi törzsközönség is nagyjából összeállt. „Az asztaloknál, az ételszagú langyosságban a környékbeli kávéházi törzspublikumnak azok a mutatóba megmaradt mohikánjai ültek, akik valahogyan átvészelték az irtózatokat, megmenekültek és visszatértek a raboskodásból és a bujdosásból: kereskedők, ügyvédek, orvosok, úgynevezett körüti kispolgári értelmiség.” De helyet foglaltak mások is, csuvasok, kirgizek, a megszállók jampecei, akik a sarkon felszedett magyar kurváikkal és az asztalra kivágott géppisztolyaikkal peckeskedtek a kiglancolt fényben.

„Ebbe a félig történelmi, félig konjunkturális szituációba nyitott be a zsidó rendőrtiszt. Szegről-végről ismertem ezt az embert: bankhivatalnok volt, a hulléri, nyilas idők előtt itt feketézett és alsózott az Emkében minden délután, más zsidó kispolgárokkal. Tudtam, hogy családja elpusztult a tömeggyilkosságban: anyja és húga Auschwitzban, öccse nem került vissza a munkatáborból.” A jelenet dermesztő; mindenki, még az ázsiai katonák is, lélegzet-visszafojtva várják, mi fog történni. Ám egyelőre semmi érdemleges, a remek új bőrkabátban feszítő tiszt ínycenc ízléssel vacsorát rendel, hozzá tüzes bort, végül pedig rágyújt egy pompás szivarra. Hátradől, kifújja az emésztést remekül segítő füstöt, aztán odainti a cigányt, és a fülébe dörmög valamit. „A vendégek aggodalmas kíváncsisággal várták, hogy megszólaljon a zenekar. Mit rendelt a zsidó rendőrtiszt? Az Internacionálét vagy egy Zerkovitz-dalt?...

A primás a hegedű fölé hajolt, ujjheggyel pengetett egyet a húrokon, a banda pianissimo követte a hangadást. És a templomi csendben, Budapesten 1945 decemberében, a körüti Emke kávéházban, a zsidó rendőrtiszt parancsára felhangzott a »Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország / Szébb talán, mint a nagyvilág« című és kezdetű irredenta álműdal – amely már régebben, a két világháború közötti Magyarországon is műdalnak számított –, és most, ebben a környezetben olyan fülhasogatóan hamis, krajcárosan üzleties műhazafiság volt, hogy émelygést kellett a hallgatóban.” Márai mesteri, lefegyverzően empatikus elemzésében a gesztus messze túlmutat a visszatetsző műhazafiaszkodáson. Valamiféle dafke patriotizmus, mégis-hazafiság ez: egy ember, akinek minden oka megvan, hogy gyűlölje az országot, melyben minden rokonát meggyilkolták, most mindennek ellenére szerelmet vall hazájának; gúnyosan, pimaszul persze, új helyzetéből adódó pökhendiséggel, ám vallomása őszinteségében nincs okunk kétkedni. „De ő nem hazafiaskodni akart, hanem – egy-

szer életében – el akarta húzatni az Emkében a nótát, ami arról szólt, hogy Magyarország az ő számára is haza: akkor is az, ha őt, a zsidót – aki itt született, akinek magyar az anyanyelve, akinek legközelebbijeit megölték, akít megaláztak és halálra kergettek – kisémmizték ebből a társadalomból.”

(Nota bene: A jelenetnek megvan a naivabb előképe Márainál. 1944-es NAPLÓ-jában ezt olvashatjuk: „Egy sárga csillagos gyerek, kinek szüleit és nagyszüleit vagonban elhurcolták a lengyel deportációs telepekre – a gyerek megmenekült, és egy intézetben él –, a vasárnapi ünnepségen verset szaval. Nyolcéves. A verset maga választotta. Ezt szavalja: »Magyar vagyok, magyarnak születtem, / Magyar nótát dalolt a dajka felettem, / Magyarul tanított imádkozni anyám / És szeretni téged, gyönyörű szép hazám.«”)

Két megrázó vallomás, két szellemileg (és minden más értelemben is) összemérhetetlen helyről, két egymást kiegészítő kép, az egyik talán az „ideális”, a másik a „torz” – ám a keret azonos, egy ócska dalocska, mely ekként mégis emberi, túlságosan is emberi. Bele kell törődnünk, hogy a hazaszeretet olykor egészen útszéli formában akarja kidalolni önmagát.

• • •

Pósfai György

ÚJABB MEGFIGYELÉSEK

Kitömött emberek

Ha az ember figyelmesen körülnéz, és nem csak fut a dolga után, sok minden furcsaságot felfedezhet. Amit megszokásból, felületesen elkönyvelünk magunkban, az valójában lehet, hogy egészen mást takar.

A minap egy szürke, novemberi reggelen, amint épp a szokásos buszomat vártam, szórakozottan figyelni kezdtem az egymás után tovagördülő autókat. Gyorsítás, lassítás, felzúgás, elhalkulás, állandó, monoton háttérzaj, a hajnali félsötétben jövő-menő lámpák – mintha minden normális lenne. Mégis, ahogy jobban figyelni kezdtem, észrevettem, hogy az autókban kitömött emberek ülnek. Merev tartásuk, előreszegezett tekintetük, fókuszálatlan műszemük egyértelműen elárulta őket. Azok sem tudtak megteveszteni, akik úgy tettek, mintha telefonáltak volna, vagy a piros lámpánál a tükörbe bámulva látszólag a hajukat igazgatták.

Felszálltam a buszra, odaálltam a végébe, és elkezdődött a szokásos húszperces zötyögés. Megállás, ajtócsapódás, légfékkifújás, az ajtóban a felszálló emberek párás lehelete, újabb nekiindulás – én meg bambán rázkódtattam magam az ablaknál. Egyszer csak észrevettem, hogy az egyik felszálló utas kabátujjából szalmacsomó esik ki. Lopva körülnéztem, hát itt is, ott is szalmacsomók az ülések alatt, a kabátok deformálódva, a kalapok, sapkák félrecsúszva, a zilált haj között szénaszálak: a busz tele volt kitömött

emberrel! Úgy tettem, mintha semmit sem vettem volna észre, különben is, közben megérkeztem, úgyhogy leszálltam, és fejemet csóválva a dolgom után mentem.

Ettől kezdve egyre-másra fedeztem fel a furcsaságokat. Meghívtam például barátomat vendégségbe. El is jött feleségemmel, megbontottam egy üveg portóit, poharazgatunk, és egyre jobban belemelegedtünk a sztorizásba, amikor hirtelen belém nyilalt az érzés, hogy valami nincs rendjén. Diszkrétén, de alaposan megvizsgáltam barátomat, ahogy ott gesztikulált a kanapén, és észrevettem, hogy egy nagy darab ragasztót küldött maga helyett! A felesége igazi volt, de ő maga egy nagy, összeállt ragasztócsozó képében üldögélt ott, és itta a boromat! Mondanom sem kell, ettől kezdve alig tudtam figyelni a társalgásra, poénjaim szárazak voltak, történeteimet expresszivitás nélkül, mélyen saját színvonalam alatt adtam elő. Mert közben csak arra tudtam figyelni, mint mocorog barátom a kanapén; amikor előredől és félig felemelkedik, hallom-e azt a bizonyos kellemetlen, surcogó hangot, amit a bolyhos kárpittól elváló, félig száraz ragasztódarab ad! Nemrég húzattunk új kárpitot az ülögarnitúrára!

És ez így ment tovább. Jól megnézve látszott, hogy a könyvtárban könyvek helyett száraz haltetek sorakoznak a polcokon, a konyhában a csótányok valójában elektromos alkatrészek, egy teljes lakótelepet behálózó áramkör részecskéi, az ablakok a semmibe néznek, a külvilág képét csak vetítik rájuk, a reggel vásárolt friss kenyérről délutánra kiderül, hogy igazából egy felpuffedt, dögölt kutya...

Gondoltam, ha így állunk, én se strapálom magam. Tulajdonképpen a barátomnak is igaza volt a ragasztóval. Bár egy darabig haragudtam rá, fel kellett ismernem, hogy nem is választott rossz megoldást. Én is szeretnék sok mindent csinálni, máshol lenni, a kötöttségektől szabadulni. Amúgy is kezdett az alsótestemmel meglazulni a kapcsolat, elválasztottam hát középen magamat, és az alsó feletem beküldtem a munkahelyemre dolgozni. Simán ment minden, a lábam tudta az utat, bent meg persze senki nem vett észre semmit. Felsőtestemet ókori torzóként a múzeumban alkalmas talpazatra helyeztettem, onnan mustrálgatnom most a bámécs turistákat, a kisgyerekeknek lopva barackot nyomok a fejére, a csinos nőknek meg pajkosan belecsípek a fenekébe. Úgy vélem, ennyit megengedhet magának egy nyilvánvalóan értelmetlen felsőtest, és ahogy észreveszem, ők sem bánják különösebben...

De a legjobb az egészben, ami a fejemmel történt. Nem tudtam, mihez kezdjek vele, és a kanálisba dobattam. Jött egy nagy zivatar, hirtelen áradat, és kimosott a patakba, onnan a folyóba, és hamarosan ott bukdácsoltam az óceánon. Hahó! Hát éppen ez az, amire mindig vágytam! Utazgatni, világot látni, a szelek szárnyán vándorolni... Jó nagy fülem van, kicsit mozgatni is tudom, a vitorlázás elméletével tisztában vagyok, a gyakorlatot hamar megszerzem. Alkalmas szélben csak úgy röpülök a habokon, mint valami szárnyas kókuszdió, fel a hullámhegyre, le a völgybe, sístergő tajtékon... Még azt sem bánom, hogy sokat kell pislognom a sós víz miatt, meg hogy néha sirályok telepednek a fejbűbomra, és kíváncsiságból rojtosra csipkedik a fületem.

Szeretném először bejárni a nevezetesebb helyeket, fokokat és tengerszorosokat, forgalmas kikötőket, aztán majd idővel lenyugszom, megtelepedem egy kristálytisza vizű lagúnában, s le-lebukva ijesztgetem a fürdőző, virágfüzérés bennszülött lányokat... Talán nem ér baj addig. Múltkor egy cápa eredt a nyomomba, el akart nyelni, de úgy beleharaptam, hogy visítva elszaladt. Éles a fogam, és igen nagyra tudom tátani a szájamat.

Az utazó reggelije

Leszeltem egy szelet szalámikarikát, és lassan, élvezettel rágcsálni kezdtem. Csak úgy magában, kenyér nélkül. Ekkor haladt el előttem harmadszor az aktatáskás úr. Megszólítottam.

– Ne haragudjon, uram, de ön háromszor jött elő ebből a bódéból, és egyszer sem láttam bemenni. Tudom, hogy semmi közöm hozzá, ráadásul ennek a bódének a funkciója is arra késztet, hogy illendőségből csöndben maradjak, de hát megöl a kíváncsiság, hogyan csinálja.

– Utazó vagyok – válaszolta reflexszerűen az úr, ahogy kérdéseimre lépteiben pillanatra megakadt. Tétován elnézett fölöttem, és bizonytalanul meglendítette régimódi, disznóbőr aktatáskáját; a mozdulat kétféle késztetésre utalt: egyszerre akart továbbhaladni, és leülni mellém a padra beszélgetni.

Levágtam egy újabb szalámikarikát, hüvelykujjal a bicskapengén tartva, kicsit feléje emeltem, s közben valami ilyesmi hangot hallattam: hm? Ez a kis gesztus elbillentette a habozás mérlegét. Az utazó mellém telepedett, elvette a szeletet, és szórakozottan rágcsálni kezdte.

Az igazat megvallva egyáltalán nem készült megölni a kíváncsiság, abban sem voltam biztos, hogy valóban jól figyeltem-e, és tényleg folyton csak egy irányban közlekedett-e a bódé viszonylatában. Egyszerűen sok az időm, szeretek itt a parkban üldögelni és mindenféle fura emberrel szóba elegyedni.

Ez az ember pedig kellően furának nézett ki. Nemcsak aktatáskája, hanem ballonkabátja és vastag keretű szemüvege is ódivatú volt. Valahogy az egész emberből időszag áradt.

– Hová utazik? – kérdeztem, hogy kérdezzek valamit.

– Hol a múltba, hol a jövőbe – válaszolta az úr.

– Á, szóval időutazó! – jegyeztem meg könnyedén, mintha nap mint nap találkoznék ilyenekkel. De most már mindegy, járjunk a végére a dolognak, gondoltam. – Na és hogyan csinálja? Talán abban a bódében van valami szerkezet?

Az utazó elmosolyodott.

– Szó sincs róla, semmiféle szerkezet nem igényeltetik. – Kicsit elgondolkodott, aztán rám nézett.

– Komolyan érdekli a dolog? Mert éppen elmesélhetem.

Biztatóan bólintottam – miért ne hallgatnám meg? Az idővel én is meghitt viszonyban vagyok, bőséggel rendelkezem vele, ha utazgatni nem tudok is benne.

– Kezdjük a múlttal – fogott bele az utazó. – A trükk egyszerű, de a kivitelezés sok gyakorlatot kíván. Fel kell idézni a múltbeli életéből egy pillanatot, elképzelni az egyszer már megélt helyzetet. Ez persze még nem időutazás, csak szimpla emlékfelidézés. Ahhoz kell a gyakorlat, hogy minden apró részletre kiterjedően fel tudja idézni az adott szituációt. Láss a képet a legteljesebb felbontásban, érezze az illatokat, hallja a háttérhangokat. Tökéletesen élje bele magát az akkori helyzetbe, élményszerű valósággá váljon a képzelet teremtette világ.

– De hát ez nem az igazi! – tiltakoztam. – Hiszen nincs ott a régmúltban a maga testi-lelki valóságában, és változtatni sem tud semmin, csak az emlékei között bolyong!

– Mi az idő, hogy abban testi-lelki valóságban meg lehessen jelenni? – kérdezett vissza az utazó. – És honnan veszi, hogy valamit a világban meg lehet változtatni? Min-

den úgy van, ahogy van; ez nem egy gépezet, amibe bele lehetne piszkálni. Különben ha közben olyasmin gondolkodik, hogyan változtasson meg valamit a jövőjére nézve, akkor az azt mutatja, hogy nem sikerült beleélnie magát az elmúlt helyzetbe, nem utazik, csak emlékezik. Utazáskor fel sem merül az ilyen visszamenőleges okoskodás, csak az akkori pillanatot létezik, akkor pedig nem ismert semmit a majdan bekövetkező eseményekből.

– Hohó! Ha ennyire azonosan éli újra a korábbi helyzetet, akkor arra sem gondol, hogy a jövőből jött, következésképp elfelejt oda visszatérni! – vágtam közbe, és úgy éreztem, most megfogtam a fickót, de az csak a fejét ingatta.

– Tulajdonképpen igaza is lehetne – válaszolta –, nem is alkalmas bárki az időutazásra. Ahhoz eredendő beállítottság kell. Folytonos vágyakozás, kielégítetlen sóvárgás. Az utazó mindig idegennek, sutának érzi magát a saját bőrében, úgy érzi, nem oda tartozik, ahol éppen van, benne motoszkál, hogy létezik számára valahol egy másik, bizonyára harmonikusabb világ.

Látva fájdalmas grimaszát, szinte megsajnáltam az utazót. Megkínáltam még egy szalámikarikával. Valami azért még furdulta az oldalam.

– És mi van a jövővel? Oda hogyan képzeli magát?

Az utazó fújtatott egyet, aztán belekezdett:

– Talán volt már úgy, hogy tudta, valami esemény be fog következni az életében, el is képzelte, hogyan, aztán egyszer csak azt vette észre, hogy el is jött az a pillanat. Mondjuk előadást kellett tartania nagy hallgatóság előtt egy hét múlva, izgult is előre, elképzelte, hogy ott fog állni a pódiumon, hölgyeim és uraim, mondja a mikrofonba, és aztán egyszer csak tényleg ott áll a pódiumon, és azt mondja: hölgyeim és uraim. Közben persze eltelt egy hét, de ott a pódiumon úgy érzi, a korábbi elképzelt pillanat azonnal valósággá vált. Tulajdonképpen időgyorsításnak is nevezhetném ezt a trükköt. Kezden el ilyen, a jövőben bekövetkező eseményeket elképzelné, és meglátja, egyre gyorsabban tud a jövőbe ugrani.

– Álljunk csak meg egy pillanatra! – tiltakoztam. – Hiszen így csak olyan eseményekre tud előreugrani, amelyekről tudja, hogy biztosan bekövetkeznek! De még így is, pontosan nem tudhatja, hogyan fog lezajlani például az előadás, hogyan tudja így beleélni magát a pillanatba.

– Csak részben van igaza – ingatta megint fejét az utazó. – Miért ne képzelhetne el bizonytalan vagy éppen valószínűtlen eseményeket is? Ha nem következnek be, nem sikerül az időugrás, de ezzel semmi kár nem érte, ezt észre sem veszi. Végtelen sok szituációt elképzélhet, azokból végtelen sok be is következhet. Száguulldhat az időben, ahogy csak akar! Szemben a múlttal, itt nem kell pontosan ismerni a bekövetkező helyzet részleteit, az időgyorsításnál elég néhány kapaszkodó pont, hogy ráismerjünk a megérkezésre. Vegyük megint az előadást! Elég, hogy ott állok az akármilyen pódiumon, kezemben a mikrofon, azt mondom, hölgyeim és uraim, és rajtam van ez a kabát meg szemüveg. Apró trükk, de mindig ezeket hordom, ez is segít a ráébredésben.

Az idegen némileg fáradtan elhallgatott, talán úgy érezte, hiába beszél, nem tudja pontosan átadni nekem, amit gondol, érez és művel, és ebben volt is némi igazság. Azért még egy ellenvetést megkockáztattam:

– Próbálom megérteni, amit mond. De mindebből arra jutok, hogy csak a saját életének eseményei között tud ugrálni. Esmélése előtti időkről nem lehet olyan pontos képe, hogy igazán bele tudja élni magát, a távoli jövőbe pedig hiába próbál ugrani, ha oda soha nem érkezik meg.

Az utazó ezúttal egyetértően bólintott:

– Ebben teljesen igaza van. De ne higgye, hogy ez bármi korlátozást jelentene. Bár-mikor bárhová ki-be lépkedhet a saját életében, akárhányszor, ez végtelen hosszúsá-gúvá teheti az életét. Gyakorlatilag örökké él. És biztos-e benne, hogy létezik a világ a saját tapasztalásán, a saját életén túl? Mert én egyáltalán nem tudom, de nincs is je-lentősége.

Ezzel az idegen hóna alá vette aktatáskáját, és fel akart állni, hogy elmenjen. Meg-ragadtam a kabátujját:

– Csak még egy kérdés. Miért használja annyiszor ezt a bódét? Van valami különös jelentősége?

Az utazó ismét bólintott:

– Tudja, annyit utazgattam már, fogalmam sincs, hol is járok. Nem tudom, mikor indultam, hányszor és hová léptem, bevallom, kicsit elvesztettem a talajt a lábam alól. Ebben az örökös utazásban kell egy biztos pont. Nekem ez a fix bódé a biztos pont, ne-kem ez egy nyugodt – utazáskor amúgy is kardinális funkciójú – hely. Mondhatnám, az otthonom – hajolt felém búcsúzóul az utazó, majd felállt, és eltávozott a bódéval el-lenkező irányban.

Csak aztán nehogy valami baj érje, és én megszűnjek – néztem utána. Mert amit mondott, abból az következik, hogy engem is csak az ő képzelete teremtett, különben nem láthatnám egymás után háromszor valóságosan megjelenni. De túl sokat nem ér-demes ezen gondolkozni, mert még megfájdul a fejem. Legfeljebb annyit teszek, hogy most próbaképp elképzelem, hogy holnap reggel ott ülök a bódében, és azt fogom gondolni, hogy ezt tegnap elgondoltam, és lám, már ide is ugrottam az időben... Majd meglátjuk.

Egyébként valószínűnek tartom, hogy csak én nem figyeltem jól, és az utazó – kö-zönséges, locsogó, parki léhűtő, mint én magam – valójában egyszerűen mindannyi-szor visszasétált a bódéba, mert hasmenése volt.

Visszagondolva: elfelejtettem megkérdezni, mire lenne jó ez a nagy utazgatás. Ke-resni a valódi nyugalmat? Nekem éppen elég nyugalmas itt a padon, üldögelni a nap-sugárban, szunyókálni, eszegetni... Tényleg! A szalámi! De nem, az megvan, itt van mel-lettem a padon az alig megkezdett rúd.

Többszörös keringő

A hídon három kötényruhás, főkötős kislány áll. A karfára hajolnak, nevetgélnek, néz-nek lefelé a csillogó, tiszta vízbe. Az egyik karja nyújtva, követ készül elengedni, a ha-lakat megriasztani.

Mögöttük a parkban farácsos, hatszögű pavilon áll, padokkal, tucatnyi zenésszel. Fúvósok és ütősök, előttük kék egyenruhás karmester, fehér kesztyűs kezét magasra emeli.

A pavilon előtt füves tér táncoló párokkal. Könnyű, nyári, elegáns öltözékben, a nők hosszú, világos ruhában, a férfiak kalaposan forgolódnak a gyepen. Középen alacsony, idős pár, egészen megöszültek, most egymás karjára támaszkodnak, lassú, de biztos mozdulatokkal lépkednek. Mellettük mohó férfi gyöngé nőre hajol, a nő elutasítóan hátradől, karjával próbálja távol tartani partnerét. Amott ifjú pár, egymásba feledkez-nek, összefonódva keringenek. Délceg úriember elegáns hölgygel a karján a táncolók

közé tart, egyszerre lépnek. Egy kövér férfi jókedvűen kurjant, egyik karja a magasban, másikkal mosolygós párját forgatja. Fiatal, suttyó gyerek szalad át a táncoló kör szélén, társát kergeti, aki már a fák között jár, és vigyorogva visszales.

Jobboldalt csillogó tó széle, gyöngén fodrozódik a víz a csónak körül, hárman ülnek benne, a fiatalember megmeríti az evezőket, a két hasonló korú hölgy gondtalanul hátradől, arcát a nap felé fordítja.

A táj jobb felső sarkában madárcsapat húz az égen.

A kislányok a híd karfájára dőlnek, a követ tartó kéz most kinyílik, a kő esni kezd, a lányok felkacagnak, egyikük fejét hátraveti, a karmester feléjük pillant, a fúvósok szemükkel követik a karmester tekintetét, közben fújják tovább, a pavilonra árnyék vetül, forgósél repít egy papirost, a táncosok forognak, a mohó férfi arcára kiül a vágy, szeme kidülled, még erősebben karolja az egészen hátrahajló nő derekát, a kő a vízbe csapódik, szétriadnak a halak, a kislányok felkacagnak, a karmester még mindig feléjük néz, a fiatal pár egybefonódik, az úriember leveszi a kalapját, és az elegáns hölgy felé fordul, a kövér férfi elengedi párja kezét, és megfordul a sarka körül, a kamasz gyerek a fák között szalad, karját nyújtja félreugró társa felé, a kiemelkedő evezőkről visszacsorog a víz, árnyék vetül a fiatal nők arcára a csónakban, a táj jobb felső sarkában madárcsapat húz.

Nem, a kő visszaemelkedik a kislány kezébe, a karmester el sem fordult a zenekartól, az öreg pár elfárad, a mohó férfi kiegyenesedik, a fiatal pár zavartan szétbontakozik, a délceg úr mond valamit partnerének, a kövér megáll, és homlokát törli, a suttyó gyerek nem szalad tovább, leül a földre, a csónakos fiatalember játékosan meghimbálja a csónakot, a hölgyek finoman felsikoltanak, a madárcsapat szétrebben.

Nem, a főkötős lány egyik társához vágja a követ, és elszalad, forgósél támad, hajtja a port, a karmester az égre néz, a fúvósok hangja megbicsaklik, a mohó férfi ingerülten ellöki a nőt, a hosszú ruha elszakad, a kövér a szívéhez kap, az öregek eltűnnek, az elegáns nő pofon vágja az úriembert, kalap röpül, a suttyó gyerek a földön hengeg, társa családottan les a fák mögül, a csónak egyre jobban billeg, a madarak eltűnnek, nagyot dördül az ég, a kislány fejéből folyik a vér, a harmadik lány csak áll, leszakad az eső, bever a pavilonba, szaladnak a zenészek, a karmester felbukik a keresztbe futó gyerekekben, az öregek egy fa alatt lapulnak, a kövér férfi a földre rogy, párja a karját rángatja, a csónak felborul, elhal a sikoly, ömlik az eső, a villám belevág a fába, kirepül mögüle a leselkedő gyerek, a vérző kislány a földre ül, már egyedül van a hídon, a karmester csupa sár, a kövérré ráborul a párja, az úriember visszaüt, két nő a vízbe fullad, a szélroham szétszórja a madárcsapatot.

Nem, a kislányok még mindig a hídon állnak, egyikük kinyújtja karját, a nap szépen süt, a fiatal pár egybefonódik, a zenekar kitartóan játszik. Tovább lépünk, asztal gyümölcsökkel és lelőtt vadmadarakkal, mellette a székhez támasztott vadászfegyver, tovább lépünk, vándor kel át a folyón bottal a kezében, verőfény körülötte, tovább, téli tájban repülő lovas szán, kipirult arcú, pokrócba bugyolált társaság ül rajta, megint tovább, különös profilú püspökféle, aztán a három főkötős kislány a hídon, tovább lépünk, nem, visszalépünk, a lányok mögött farácsozatú pavilon, a fűvön folyik a tánc, tovább, gyümölcsök és vadmadarak, folyón átgázoló vándor, verőfényes téli tájban száguldó lovas szán, merész profil, ismét a három főkötős kislány, tovább.

Nem, vissza, ott állunk a hídon, kinyújtjuk karunkat, követ hajtunk a vízbe, mohón a nőre hajolunk, ellökjük, megint ráhajolunk, öregesen csoszogva forgunk, átszaladunk a táncosok között, belefűjünk a hangszerbe, fehér kesztyűs kezünk rebben, na-

gyot kurjantunk, a követ levágjuk a halak közé, nem, a kő vissza a kezünkbe, a rejtőző fiú felé hajítjuk, a csónakot meghimbáljuk, az evezőt meghúzzuk, a nap kisüt, a villám lecsap, elázunk és gőzölögve száradunk, futtunkban felbukunk, a tiltakozó nőt ellökjük és magunkhoz húzzuk, a sikoly felcsap és elhal, összefonódunk, nyugodtan forogunk, vérzünk, kurjantunk és szétrebbenünk, a kő elröpi, nem, tovább és vissza, nem és tovább.

Somlyó György

MONOKRÓM-DUETT

felébredek
 cicát etetek
 cicát kergetek
 kádba ereszkedek
 kutatok keresek
 kulcsot szemüveget
 az eszemet
 megint álomba esek
 aztán feljvedek
 elő a gyógyszereket
 meg a narancslevet
 ágyat bevetek
 asztalt teritek
 megreggelizek
 sanyarú diéta-izek
 s vele a lelkiismeret
 hátha mégis sokat eszek
 s az is hogy minek
 azt enni amit nem szeretek
 szedek teszek veszek
 teszek-veszek-szedek
 kiszellőztetek
 rendet teszek
 jegyzetelek
 tervezetek
 hirtelen elrémülök
 hogy folyton *e*-vel rímelek
 hiszen ez őrület
 mint a kecskebak mekegek
 mint a levelibéka brekegek
 vagy mint a súlyos betegek
 he-be-he-be hebegek

sürgök elernyedek
 idemegek odamegek
 hiába úgy is *itt* leszek
 mindent elveszitek
 mindent összeszedek
 mindent szétszedek
 mindenre emlékezek
 mindent észreveszek
 mindent elfeledek
 (tudják ezt jól az öregek)
 ez nem vers csak versezet
 (jól tudják ezt a gyerekek)
 egész nap egy sötét üreg
 betömik csip-csup ügyek
 lassan be is sötétedett
 tél van a nap a hegy megett
 a nap előtt meg a hegyek
 ami kerek volt nem kerek
 egymásba dől Nyugat Kelet
 megroppan rajtuk a keret
 egy szót egy szót keresek egy
 szót amitől ez a versezet
 ez a nem-vers még vers lehet
 (ha még egyszer felébredek)

*

ültömben elalszom
 megkövül az arcom
 nincs körülöm asszony
 mivel összetartson
 kivel (mivel?) basznom
*(fenti szó csak rímkényszer a kurva
 Múza nyelve néha durva
 metrumomat is összevissza dúlja)*
 ideje hogy visszahozzon
 az itthon nem otthon
 inkább járvány-kordon
 hol hátamon hordom
 díjul hullafoltom
 minek rontom-bontom
 bárha ez a *bonton*
 kár volt (lesz) loholnom
 „Kossuth”- vagy még *nemesb* díjért
 mind érdemes rá aki *élt*.

Csehy Zoltán

EGY HORATIUS-FORDÍTÓ VÁZLATFÜZETÉBŐL

Kőríz Imrénék

(3, 26)

Rég nagykanállal faltam a nőket én!
Harcom sosem volt nyámnyila csüggedés!
Tusában elnyútt dárda és lant
lógjon e falra akasztva balról

hab szülte Venus temploma oldalán!
Itt csüngjön íj, itt égjen a fáklyacsonk!
Dacos kaput feszítő vasrúd,
erre a szögre akasszanak föl!

Úrnő, ki Ciprust óvod, a boldogot,
s Memphist, ahol trák hó sose hull, te szent,
suhintsa ostorod meg egyszer
végre Chloét is, az engedetlent!

(1, 33)

Hagyd már, Albiusom, hagyd a sopánkodást!
Hálátlan Glycerát már ne is emlegesd!
Többé már ne szavalj gyászos elégiát!
Ifjabb, szebb szeretőt akart!

Szép arcú, csupa báj, zsenge Lycoris és
Cyrus bűvöli meg, s Cyrus utálja őt,
mert jégcsap Pholoét vágyja csupán, előbb
hág kecskéket a farkas is,

mint Cyrus Pholoé ágya ölén vigad,
Venus nyers humorát jelzi szeszélye, mely
egymástól idegen lelkeket egybefog
s ércjárumba szorítva tart.

Engem, bár kegyesebb Venus is invitált,
volt rabnóm kötözött láncra, az oly pazar
Myrtalé, hevesebb, mint buja Adria
partját dúlni serény habok.

(1, 5)

Melyik parfümözött, nyurga, kikent-kifent
fickó dönt le ma épp, Pyrrha, a hús lugas
rózsás árnya alá, mondd?
Szökés fürtjeidet kinek

fogtad kontyba hamis-könnyeden? Esküdet
még megsínyli s az ég visszavetett kegyét!
Kormos tengeri szélvész
táncoltatja a zöldfülűt!

Most még elhiszi, mert, mert, gyönyörűm, naiv,
hogy más szóba se jön, s rendre babusgatod.
Még nem sejti, az álnok
szél mit hoz. Nyomorult, akit

friss fényed megigéz! Templomi szent falon
függ táblám, csupa víz göncöm is ott csöpög
néked áldozatomként,
bósz tengerhabok istene!

Spiegl Máté

BALLADA HAJDANI NICKEIMRŐL*

Voltam *Aczel* és *muanyag*,
voltam *sas*, voltam *foldidiszno*,
neveztek idegen agyak
Einstein2-nek – ez se kis szó;
voltam a legjobb cyberdiszkó
UeberDf-je pár napig –
hírem elolvadt, mint a friss hó.
Hol van már a tegnapi nick!

* Az internet világában járatlanoknak: a *nick* az a fantázianév, amellyel a világhálón társalogni kívánó bejelentkezik. (*A szerk.*)

Csábítottam, mint *Szivilovag*,
 puhán gépelve mindegyik szót,
 s nem vártam meg a szitkokat,
 ha kiderült, hogy másnak is szólt...
James Bond lettem, míg ménem iszkolt,
 új kód, új hölgyek és tinik;
 később a nevem néha *Miss* volt –
 Hol van már a tegnapi nick!

Veereb-ből *Vereeb* egy hanyag
 elütéssel lettem – így is jó,
 hisz nem kell szalma, se agyag,
 szilícium a fészkem-viskóm;
 ha megéhezem, leszek *rizskok*,
 s nyam-nyam az utolsó bitig,
 a #Fogyi szobának pedig csók...
 Hol van már a tegnapi nick!

Ajánlás

Herceg nem lesz nevem, nem is volt,
 nem török talmi trónokig.
 Hisz bezár egyszer minden kis port,
 és hol lesz már a mai nick!

HUGO¹&SETI²

HUGO&SETI jó barátok
 két nagyralátó kis tudós
 az egyik mikroszkópi látnok
 a másik teleszkópi jós

HUGO eléggé introvertált
 naphosszat csak magába néz
 sejtjeivel tölt kémcsövet, tált
 s azt súgja: nemsokára kész

¹ HUGO (Human Genome Organization): az emberi génállomány kutatásában részt vevő tudósok nemzetközi szervezete.

² SETI (Search for Extraterrestrial Intelligence): Földön kívüli civilizációk utáni kutatás.

SETI viszont egy extroverti
éjhosszat hegytetőkön ül
térdén úrból jött ritmust ver ki
amit nem hall, csak SETI-fül

azt mondják, mindkettő veszélyes
HUGO-ban túlteng már az ész
SETI meg hóbortos, szeszélyes
kalandra szórja el a pénzt

de mivel egyikük se gyáva
s a szóbeszéd mit sem jelent
kitartón kémlelik tovább a
belső és külső végtelent

HUGO&SETI jó barátok
a válluk egyaránt csapott
a rés, hol nem ér össze hátuk
kiad egy emberalakot

AZ OKOS 2005-BEN

Az okos 2005-ben húsz-egynéhány éves,
Legorombítja a hívót, hogyha a hívás téves,
Informatikus-közgáz-jogi érdeklődésű,
Vész esetére zsebében meglapul egy kicsi fésű.

Az okos 2005-ben számlát nyitattat a bankban,
Nézi precíz mutatóján, mennyi a benzin a tankban,
Hallja, ha ördögi szándék rejlik a főnöki hangban:
Fokról fokra haladván lépked előre a rangban.

Az okos 2005-ben monitort néz vagy a tévét,
Szempillája se rebben, várja a reklám végét,
Néha szorít a gonosznak, máskor a jónak drukkol,
Aztán szép szerető párjával az ágyba berukkol.

Az okos 2005-ben vár, mert tudja a módszert,
 Hogy legalább egy órát mindig késik a koncert,
 De mikor minden adott már, láncza szakítván tombol,
 Lelke a jóba fejest így ugrik a köznapi gondból,
 Érzy a testet, a húst, az erőt, a valódit, a nyersét,
 Az okos 2005-ben, ki nem olvassa e verset

KÉT HEXAMETER

77 520×3=
 6×10+232 500

TRAGÉDIÁNAK NÉZED? NÉZD LEGOTT KOMÉDIÁNAK, S MÚLATTATNI FOG

:(:

Garaczi László

DOBOK

Kikapcsolom a cédét, pattog fülemben a szárazság. A motorra gyanakszom, a futóműre, a sztrádára. Hogy repedezett a beton, hogy ma van a tavaszi nagy csigavonulás. A meszes héj finom roppanásai. Leállok egy pihenőnél, az ég lüktető, rózsaszín baldachinja a város fölött: ez az első kép. Azért jövök erre a távoli, huzatos helyre, hogy örök hűséget fogadjak, hogy kimondjam a boldogító igent. Pulzál a levegő, a házak reszketnek, hullámszik a járda. A hegy a folyó túlszertől öblöset dobant, a hidak feljajdulnak, mindent befon és átítat ez a lázas ritmus, az atomok mélyéből felszakadó ontológiai remegés. Az első felismerhető dobpergés a régi árvaház macskaköves udvaráról hallatszik. A kapura azt írták: Ha szolgálni akarod a hazát, otthon csapj az asztalra. A

ház üres, az ablak vakon hunyorog, magvuk szakadt volna az árváknak? A téren ovális teknőben suhanc csattog gördeszkaival. Belesek, tucatnyian állnak némán a terem közepén, a dobverők végén pici lámpák. Akkor hát mégis; anyai simogatások, apai ütlegek híján dobszóval készülnek a lelencek az élet nagy munkájára, hisz szokások, jog, erkölcs, e készségek elsajátítása, használatára végső soron ritmusérzék kérdése. Az élet tempó, a nevelés, hogy megfelelő pillanatban tapsolsz, csettintesz, cöcögsz.

A folyóparton hátizsákos fiatalok sörösdobozok nyitóit pattintgatják a dobolni tilos táblák alatt. Piros körben áthúzott kisdobos; a másikon halálfej, keresztben dobverők. A komp drótkötele gitárhúrként zeng a magasban. Rendőrségi szalagokkal leplom-bált bolt kirakatában különböző fajtájú, méretű, alakú, színű dobok várják ájult halomban a feltámadást. A kávéház teraszán turisták verik lábukkal a taktust, és az utcai zenészek csak álcaként gitároznak vagy furulyáznak, szabályos időnként váltják egymást a dobnál, a többi hangszerrel csak mintegy sorban állnak a dobhoz. Szabadidő-ruhás emberek sietnek az utcán, gumihegyű pálcákkal verve ki lépteik ritmusát. Bár botfülem van, az énektanárom annak idején ritmusbénának és dallamanalfabétának nevezett, nem tudtam kivonni magam e mindent elborító mámor hatása alól. Ugyanakkor azt sem feledhettem, hogy feladatom van, egybekelésem napja ez, a szertartásmester már vár rám a dóm alatti téren. E keszhajú férfi megerősítette benyomásomat, hogy a város, mely boldogságomra hamarosan a hűség örök pecsétjét üti, a dobolás és dobolástiltás kettős ígézetében él. A szárazon síelőkre is magyarázattal szolgált: a kocogás elnyúvi az ízületeket, az emberek manapság inkább „északi sétálnak”, ez a legújabb módi, a „nordic walk”, ráadásul ilyenkor a tiltott zónákat kijátszva nyíltan élhetnek kopogási szenvedélyüknek.

Egész kis tömeg verődött össze, hordszékemet vállukra emelték, és elindultunk föl, a dómhoz. A várost északról ölelő dombok a vihar csapásai alatt nyögtek. Hordszékem karfáján színes luftballon felirattal: just married. Néhány éve terjedtek el a világon az extrém esküvők: víz alatti, ejtőernyős, kripta- és odűeszkűvő, esküvő mamutcsontvázbán, jégtablán, interneten, alvás közben, esküvő kisorsolt élettárrsal, történelmi személlyel, esküvő állattal, növényvel, fétistárggyal, esküvő zenével, esküvő a hét egy napjával, matematikai képlettel, esküvő egy álommal, és ahogy az várható volt, az egyszemélyes vagy öneszkűvő sem késett sokáig. A szingli kifejezést felváltotta az *önlegény* és a *szelfmari*.

Fekete emberek ültek a mellvéden himbálózó felsőtesttel; egy sárga lepedőn virágföld gőzölgött a termékenységestenek kiengesztelésére. Hamarosan eljön a pillanat, igent mondok a reményre, hűség és gondviselés lesznek vezérlő elveim, révbe érek, egybekelek, megállapodom, összeforrok. A dobpergés felgyorsul, crescendo, lélegzetvételnyi csönd, majd őrjöngő tapsvihar. Aztán némán elvonulnak, egyedül maradok. Lenézek a városra, ezüsthasábok fekszenek a tetőkön. Átölelem magam, elforgok, lehunyom a szemem, alsó ajkam puhán megérinti felső ajkamat. Elragadtatottság, szemérmes zavar, kíváncsi tartózkodás, a gyönyör halálos ígérete. Ó, éj, üsd meg a harci dobokat bennem! Valami puhán tarkón legyint, könnyű fejfájás, talpamból remegés indul, reszket a fejbőröm, kezdek hatalmasan önmagamra izmosodni; kitörni készülő vulkán, lángoló torony, százmillió éve hegyesedő cseppkő. Odalent, a hidak kapcsa alatt nyálkás óriáskígyó csúszik. Az ég mozdulatlan fekete baldachinja fölöttem, ez az utolsó kép, mielőtt zuhanásom íve újjászervezi a kozmoszt.

Voigt Vilmos

A GICCS TÁRGYA

Mínt hogy nálunk is voltaképpen mindenki használja a „giccs” szót, ennek közismerten nehezen meghatározható volta ellenére azt legalábbis sejthetjük, milyen fogalmi-értékelő rendszerben helyezhetjük el az ide sorolható tárgyakat vagy jelenségeket. Úgy látjuk, az ilyen közismert meghatározások-elhatárolások jószerivel indokolhatók is. A következőkben a giccs tárgyával kívánunk foglalkozni, mégpedig a szó szoros értelmében: giccsnek nevezhető tárgyakkal. Mínt hogy ez még így is igen nagy terület volna, elsősorban a művészet szempontjából teszünk néhány megjegyzést, persze ezeket is csak igen elnagyoltan. Ám, azt hiszem, az említendő példák számát könnyen meg lehetne sokszorozni...

Először határoljuk el: mi is a giccs? Igaz, itt is csak praktikus, egyszersmind igen sokféle választ adhatunk.

A *művészet*hez képest kevésbé esztétikus, kevésbé artistikus alkotásokat szokás így (=giccsnek) nevezni. Az *ízlés* vizsgálatának szempontjából ugyanilyen módon valamely „csökkent” ízlés, „egyszerűbb” befogadás jellemzi a giccs fogyasztását. És itt már el is érkeztünk egy harmadik körülhatárolási szemponthoz. Noha a „legmagasabb” művészet is előbb-utóbb vagy voltaképpen a *piac* kategóriáival írható le – a giccs esetében ez a kapcsolat ennél is sokkal egyértelműbb: a giccs azért olyan, hogy megvegyék. (Ez a szempont akkor is érvényes, ha – és erre még kitérünk – személyes fogyasztású vagy készítésű, azaz az árucserébe be sem kerülő tárgyak esetében is találunk nyilvánvalóan giccsceket.)

Noha önmagában még nem kellene, hogy értékítélet legyen minden (mondjuk esztétikai) értékelés, a giccsel kapcsolatos rangsort akkor is jól érzékelhetjük, ha magukat a tárgyakat helyezzük el egyfajta klasszifikációs skálán. Szinte mindegy, hogy „jobbról balra” vagy „balról jobbra” csoportosítjuk a tárgyakat, mostani vizsgálatunk szempontjából itt a következő nagy tömböket különböztethetjük meg: műalkotás – műtárgy – „giccs tárgy” – mindennapi tárgy.

A „*műalkotás*”-nak is van anyagszerűsége, tárgyi valósága, helyszíne, állagmegóvása, nyilvánvaló értéke, sőt használata is – ám itt ez a tárgyszerűség háttérbe szorul egyéb szempontokhoz képest.

Leonardo UTOLSÓ VACSORÁ-ja nem csak azért elsősorban nem tárgy, mivel nem mozgatható el, a rácsodálkozáson és a gigantikus állagvédelmi költségeken kívül nincs más teendőnk vele kapcsolatban, mint hogy nézzük, vagy akár a távolból is legalább tudomást vegyünk róla: egyszóval ez a mű mint tárgy „használhatatlan”. Amikor II. János Pál pápa nemrég visszaadta az oroszoknak a KAZÁNI SZENT SZÜZ nevezetes és nagy tiszteletben álló ikonfestményét, erről megtudtuk, hogy hosszú ideig a Szentatya magánkápolnijában volt, előtte imádkozott. Putyin orosz államelnökkel találkozáskor, tárgyalásuk alkalmával kettejük közé volt kitéve. Van tehát nem esztétikai értéke. Mindez azonban nem vonja kétségbe az ikon műalkotás voltát, és ezen az a körülmény sem változtat, hogy vajon csakugyan több mint négyszáz éves és eredeti-e a kép, vagy csak ennek két-három generációval későbbi másolata, avagy hogy a XX. század elején biz-

tosan meglevő négy „eredeti” orosz ikonpéldány melyike is ez a kalandos és tisztázatlan utakon, meglepő módon éppen a Vatikánba került pravoszláv szentkép? Nem a tárgyszerűség, hanem egy ennél fontosabb, „magasabb” szempont miatt értékeljük a műalkotásokat.

Ezzel szemben a „*műtárgy*” minden szépsége ellenére is használható tárgyként is. Benvenuto Cellini ötvösremekműví arany sótartója és más díszműalkotásai, a nyírbátori stallumok, Makovecz Imre templomai, akár egy Barabás Miklós-portré, valamely síremlék mind-mind ilyen jellegűek. Ezeknél az „esztétikai érték” mellett határozott módon megjelenik a „használati érték” is.

Most a sorozat másik végére ugorva, a „*mindennapi tárgy*” jellemző vonásait ezekhez képest abban látjuk, hogy e tárgyakat „mindennap”, „mindig” és „mindenki” használja. Ma már a régiségkereskedésben sokat ér egy „eredeti” szódavizes üveg, elküldött képes levelezőlap, ácsolt láda vagy százötven éves fénykép. Ám egykor ezeknek csak használati értékük volt (olykor nem is csekély, vagy legalábbis megszerzőik számára anyagi megterhelést jelentettek – mondjuk egy lószerszám, tajtékpipa vagy éppen kézítűkör esetében). A néprajztudomány ezerszer bizonyította, olyannyira, hogy ma már gyakran szükségét sem érzi annak, hogy külön is és újból meg újból hangsúlyozza: az ilyen „mindennapi tárgyakat” még a parasztok sem mind maguk állítottak elő. Már mondjuk 1848-ban sem minden magyar paraszt volt bútorasztalos, szövőgéppel dolgozó takács, tálkészítő gelencsér, üvegfúvó és kártyafestő mester – akiknek a termékei viszont mind ott voltak vagy ott lehettek a magyarországi jobbágyfelszabadítás korának falusi házaiban is.

Nálunk már ekkor is a „mindennapi tárgyak” többsége sorozattermék volt, és ha megszorító névvel „kézműipari” terméknek nevezzük is ezeket, azért itt az „ipar” megnevezés mind az előállítás módjára, mind a díszítés milyenségére, főként pedig a piaci forgalomban betöltött szerepre nézvést egyaránt a döntő hatást emeli ki.

A „*giccs tárgy*” e kategóriák közötti elmozdulással jellemezhető. A „műalkotás” itt ezerszeres másolatban terjed. Az UTOLSÓ VACSORA falvédők formájában kerül a konyhába, ahol szomszédja, a LÉDA A HATTYÚVAL témájú falvédő is hasonló mozgást képvisel.

A „*műtárgy*” ugyanígy (ám két irányban is) elmozdulhat. „Felfelé”, amikor akár a leg-egyszerűbb asztalból, feszületből, sírjelből egyszer művészi remekmű is keletkezhet. (Van is erre példánk, Michelangelo PIETÀ-ja vagy az egzaltált német festő, Grünewald ISENHEIMI OLTÁRKÉP-e egy-egy vallási-művészeti közhelyet fogalmaz meg: vagy egyszerűen és letisztultan, vagy éppen egzaltáltan és gátlástalanul. Ettől válnak korszakos remekművekké.) Gyakoribb azonban, hogy „lefelé” indulnak e tárgyak: a trónszékből karosszék, a királyi koronából a szépségkirálynő koronája vagy éppen a McDonald’s boltokban reklámként adott papír aranykoronák keletkeznek. Ha ezek elég messze jutnak el eredetijüktől, egyszerűen mindennapi tárgyakká válnak: mint mondjuk a fésű vagy az evővilla vagy éppen a szemüveg. Ezeket ma már senki sem tartja exkluzív terméknek, és ami még ennél is fontosabb, senki sem tartja giccsnek, még akkor sem, ha tudjuk, Nero császár még drágaköből csiszolt látólencsés lornyonszerűséget használt, a mai nyugdíjas pedig valószínűleg még mindig az SZTK-szemüvegtokban tartja hagyományos pápaszemét. Ha azonban valamilyen látványos összetevő még akkor is megmarad e tárgyakon, amikor ennek már nincs használati értéke, csupán arra utal, hogy ez a tárgy egykor „fentebb” volt megtalálható – a giccs példáival találkozunk. Ha a sèvres-i porcelánok akár hatvannégy személyes étkezésletének táljain és tányérjain ott

van hol a gyümölcsök, hol a „tenger gyümölcseinek” színes, plasztikus ábrázolása – ez még nem giccs. Amikor azonban a mezőcsáti miskakancsó huszárcsákós és huszár-egyenruhás figurájának a hasán tekereg a kígyó – ez bizony giccs. (Sőt olykor „tulipános láda”-díszek jelennek meg egyes példányokon. Ez még inkább giccs.) És azt, hogy egymással végül is össze nem illeszthető elemek zavaros egyvelege kerül itt elénk, még a mindezt indokolni szándékozó „magyarázkodás” is csak megerősíti; miszerint a boroscancsón azért van kígyó, mivel a hideg vízben lakik a kígyó. (Egyéb, szórakoztató magyarázatokat most nem is idéznék.) Persze a magyar népi kerámián a kígyó vagy vízisikló körülbelül éppúgy került a borral szorosabb kapcsolatba, mint a dohánytartó kerámiaedényeken a rücskös felületkidolgozású medve... ez a közismerten nikotinkedvelő falusi állat...

A *mindennapi tárgy* gögijében válik giccsé. A ceruzaheggyező maga nem az. Ám ha a párizsi Notre-Dame templomot ábrázolja (meg gőzmozdonyt, pénztárgépet stb.) – az. A fakanál nem giccs. Ám ha „anyósszelídítő” vagy „pénc olvasva, asszony verve jó” felirat van rajta – az. A tenger és a hal nem giccs. Ám a színes üvegben „úszkáló”, többdimenziós képeslapon „mozogni látszó” halacska – az. A meztelen nő vagy sok róluk készített festmény, szobor, majd fénykép önmagában még nem giccs. Ám a vetkőzős golyóstoll, amelyen „leúszik” a ruha a 22x3 milliméteres szépségről – az.

Nem hiszem, hogy túloznék, ha azt állítom, hogy a mindennapi tárgyak szinte egyike sem védtelen a giccsé válás ellen. Olykor egész tárgycsoportok válnak olyan „dísz-tárgyakká”, melyeknek a giccsből való elválasztása szinte lehetetlen feladat. Lakószobai vitrinjeink csecsebecségei, a legtöbb esküvői ruhaköltemény vagy akár az utóbbi generációk fürdőruháit szinte kivétel nélkül ilyenek.

Mínhogy közismerten szinte megkülönböztethetetlen, hogy egy-egy giccs tárgy annak születik-e (pontosabban: annak készül-e) vagy csak ilyené válik – még néhány további szempontot is érdemes felvetni a giccsé válás vagy giccsként szereplés folyamatának leírásakor. A hegymászóbot, a vadászkalap, talán még az ördögéből készült tiroli nadrág sem volt eredetileg giccs. Csak azzá vált. A díszletszerű, festett háttér előtt készített portréfényképek, operettek, revük vagy folklórfesztiválok kosztümjei viszont sosem voltak valódi tárgyak. Itt mind a háttér, mind az ennek előterében látható jelenet bizony legtöbbször telivér giccs. És nem csak a gémeskutas-pittypalattys falusi idill vagy Glavari Hanna budoárjának bemutatása vált az operettben giccsé: a munkásosztály, a partizánharc bemutatása is ugyanilyen volt, lásd mondjuk a SZABAD SZÉL vagy az ÁLLAMI ÁRUHÁZ operettekét, amelyek ugyanolyan klasszikus példányai a giccs ábrázolásának, mint mondjuk a meggyilkolt leányát a hátán krumpliszákban cipelő Rigoletto. (Vigyázat: itt nem a zene, hanem a szcenika a giccs!)

Evszázada foglalkozik az általános jelentéstan a *forme* – *contenu* viszony vizsgálatával. (A két francia szót könnyen le tudjuk fordítani „forma” és „tartalom” szavainkkal – csak ekkor épp a két megnevezés esztétikai, logikai, művészetelméleti értelme tűnik el.) A műalkotás esetében természetesen sajátos a viszony a kettő között. Dürer, Courbet, Kandinszkij vagy Mondrian, Jackson Pollock vagy Vasarely festményei esetében, ha nem ismerjük, mi is ez a „forma”, fel sem tudjuk fogni, mi is ezekben a „tartalom”. A művész igen szigorú, öntörvényű formavilágot alakít ki, és a tartalom csak ezen belül, ehhez képest jelenik meg. Ha nem tudjuk, miért van csak egyetlen fekete négyzet vagy fehér alapon fehér minta egy képen, miért festékszóró pisztollyal spriccel a művész (ez a *forme*), nem is sejtjük, miért éppen erre vagy arra a képre írta rá azt, mint Vasarely tette, a franciáknak nyilván teljesen érthetetlen blablaszóként, hogy *alom*.

(Ami nem más, mint egy ékezet nélküli közhasznú magyar szó, és rögtön más dimenzióba helyezi a nagy „francia művésztől” az adott *op-art*-mintát.) A giccs esetében a *forme* és *contenu* viszonya viszont úgy változik meg, hogy az „egyik” a „másik” helyébe lép. A *forme* lesz a *contenu* – vagy éppen megfordítva.

Amikor a Fonyód–Bélatelep-alsóról vagy a szoláriumból hazatérő gépírókissasszony (mára már inkább programozó vagy „PR-menedzser”) olyannak öltözik és úgy viselkedik, mint a „riói karnevál szépe” – giccs: a forma itt nem felel meg a valódi tartalomnak. A BIBLIÁ-t vagy Lenin műveinek valamely kötetét utánzó pálinkásbutella, a hatlövetű forgópisztolyt utánzó öngyújtó vagy cigarettaadagoló, a „*Harap-lak*” feliratú kutyaól – giccs. Ezeknél a forma és a tartalom viszonya változott meg. (Amin még az sem változtat, ha valakinek ehhez képest még további, csavaros, jópofa, ironikus ötlete támad, és például azt írja ki egy építményre: „*Utál-lak*” vagy éppen „*Szeret-lak*” – nyilván a „szeretlek” szóból facsarva.)

A *forme* és a *contenu* viszonyának bemutatását azért tartjuk olyan fontosnak, mivel ilyen módon tudjuk értelmezni a tárgyak esetében a giccshez vezető utat. A *forme/contenu* megjelenhet fent (a „magas művészetben”) és „középen”, valamint lent (ez a „mindennapi élet” tárgyi világa). A giccs valahol középen van, azaz fentről is, letről is vezet oda út.

	magas művészet, hivatásos művészet, esztétikai érték
forme/contenu	a giccs világa
	mindennapi élet, tömegművészet, használati érték

A tárgy milyenségének ilyen megváltozása igazán sokféle módon mehet végbe. Itt csupán három ilyen jellemző változást említünk.

1. A méret megváltozása.

Ennek egyik legismertebb formája a vad *kicsinyítés*. Gyufaszálakból épül meg a Parlament mása. A kiskertekben miniatűr várak létesülnek. Maga a „japánkert” is ilyen. Egész várost próbál utánózni Madurodam. Itt sem maga a miniatürizálás a giccses. Csodálatos kámeákat, nyakba akasztható ékszereket, illuminált kéziratokat ismerünk. A művészet a kicsiny méretben is tud jelentőset alkotni. És ha bélyegre vagy pénzre kerül egy-egy ábrázolás, vagyis a kicsinyítés valódi funkcióval függ össze – e művek önmagukban még nem giccsesek. Ám a ceruzaheggyező méretű földgömb, a meggymagra faragott honfoglalási körkép – giccs. Az, hogy a „minikönyvek” bibliográfiája maga is minikönyv – még jó poén (körülbelül a „*Megkoplalta-lak*” építményfelirat szellemi szintjén). Ám a KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY vagy a MIATYÁNK számtalan nyelvű szövegének minikönyvbe nyomtatása – bizony hogy giccs. Egyébként a giccsalkotó vágy és tehetőség nem ismer határokat. Üzletben magam is láttam olyan csecsemőknek szánt zenélő bilit, amely a megfelelő tevékenység elvégezte után Wolfgang Amadeus Mozart zenéjére fakadt. (Persze hogy az EINE KLEINE NACHTMUSIK szólalhatott meg. Nem próbáltam ki, de – német termékről lévén szó – persze hogy elhiszem.)

A giccsben megvan ennek a szöges ellentéte is: a nagyzó *nagyítás*. Itt megint abból kell kiindulnunk, hogy létezik hasznos, célszerű nagyítás is. Öreg betűs könyvek, távolról is olvasható feliratok, igazán nagy sportstadionok önmagukban még nem giccsesek. Sőt talán még az elefánt, a Szahara vagy a *Concorde* repülőgép sem (amelyek a maguk nemében a legnagyobbak). Még az atlétikai világrekordok sem, noha mondjuk a mai kalapácsvetésnek, maratoni futásnak és az ilyen rekordoknak persze hogy

„semmi értelmük sincs”. Nem is kalapácsot, hanem valami acélparittyába fogott acélgolyóbist hajigálnak, a Brooklyn hídon, az *Arc de Triomphe* alatt, sőt akár a lepusztult Margitszigeten futkosnak – ahol azért a legyőzött perzsákról szóló híradásra kevés az esély... Manapság viszont naponként értesülünk a „Guinness-rekordok könyvébe” szánt megalomániáról: a leghosszabb kolbász, a világ legmagasabb épülete (víztornya, televíziós adója, temploma, szobra) ilyen. (Érdekes, a „legkisebb” nem ennyire [Guinness-]rekordvonzó, noha „a világ legkisebb omlettje”, az egyfogú vagy a lehető legkisebb fésű elkészítése is csakugyan teljesítmény lenne.) Persze a Mount Everest lehet felséges, a kaliforniai mamutfenyő impozáns. Jókai vagy Moldova műveinek száma tiszteletre méltó. Ám már az ókori rodoszi kolosszus, amelynek terpeszállásban lévő lába között úgy közlekedtek a hajók, mint a GULLIVER közismert illusztrációján – giccs. Tudta ezt már a „gulliveri áradást” leíró Swift csakúgy, mint az egykori éles elméjű *bon mot*: a világ legnagyobb szovjet kerti törpéjéről.

Ha valaki Kajászószentpéteren a Fehér Ház másába költözik, kertje végébe a Niagara mását szerkeszti, 3568 százalékra teljesíti tervét, mint a magyar sztahanovisták, sőt akár olyan magasra repül, mint Leiter Jakab – bizony az ilyen mértéktesztés eredménye a giccs. Amikor még a televíziós vetélkedők kevésbé voltak bornírtak, mint ma, ha csapatok vetélkedtek egymással, legtöbbször emberméretű pillangóknak, katicabogaraknak kellett öltözniük. Magam is láttam a különben bámulatos ügyességet tanúsító szereplőket felvonultató moszkvai nagycirkuszi előadást, amelyet a növényvédelem (!) témájának szenteltek. Ebben gigantikus méretű kártevő rovarok és gyomok bukfenceztek, ugráltak, légtornáztak – ám csak addig, amíg meg nem jelentek a még nagyobb méretű permetezőkészülékek, a gyomirtó szerek, sőt a növényvédelem fontosságáról szóló párthatározatok, akik/amelyek még jobb akrobatikával, még jobban idomított cirkuszi állatfalkákkal nem úzték el őket. Minthogy a műsor két részből állt: szárazföldi és vízcirkusz-előadásból, ugyanaz a mérettévesztéses giccs „szárazon és vízzen” egyaránt megcsodálható volt.

2. *A valláshoz hasonlítás vágya.* Minthogy a művészethez képest más a vallásban „tartalom” és „forma” viszonya, a giccs a nem vallásos tárgyi világban is ezt a viszonyt igyekszik meghonosítani. A szovjet, a fasiszta, a nemzetiszocialista (és velük egy időben sok-sok amerikai, angol, francia) reprezentatív épületek az 1930-as években kifejezetten ezzel a megoldással készültek. A megalománia, az „anyagyszerűség” fitogtatása, a végtelenségig feszített technikai lehetőségek öncélú bemutatása mind a nem szakrális tárgyv világ szakralizálásának igényét tükrözik. A Londoni Egyetem már első pillanatra is Albert Speer-stílusban épített központi épületének legfelső emeleit tudtommal máig sem használták, statikai okokból, csakúgy, mint a pécsi kísértetház-felhőkarcoló. Hosszú ideig nálunk a legmagasabb „új templomtorony” a gyöngyösi OTP-ház volt. És noha megúsztuk, hogy fővárosunkba sztálini felhőkarcolókat kapjunk ajándékba a szovjet párttól és néptől, mint lengyel, cseh és román sorstársaink, azért a gondolat tőlünk sem volt idegen. A békásmegyeri egymérföldes szalagház ugyan mégsem épült meg. (Eredetijét lásd Hitler „*Kraft durch Freude*” üdülőépítményében.) Ám azért nálunk is már több mint egy évszázada a Gellérthegy tetejére terveztek kivihetetlen méretű üdvölkedket, magyar Valhallákat (!), azaz nemzeti panteonokat. (Csak a tűzijáték maradt meg e megalomániás színtéren.) És ha arra gondolunk, hogy Mussolini római „forum”, Ceaușescu „a Holdról is látható” bukaresti új főútvonala (27 kilométer) csak a közelmúlt félművelt zsarnokainak aberrációja volt – tévedünk. A *gigantogiccs* nem a piramisokkal kezdődik, és nem is ér velük véget. Mindez egyáltalán nem új vívmány a művelődéstörté-

netben. Ritkán szoktuk említeni, noha tény, hányszor dőltek össze, szakadtak be a nagy középkori katedrálisok már az építkezés közben, vagy egyszerűen technikailag lehetetlenné vált a további építkezés, minthogy az ehhez használt legjobb kő vagy téglát sem bírta el a rá kirótt ideológiai terhet (lásd például Beauvais, Tournai, Strassburg, Ulm stb. templomait) – mivel túlméretezték a tárgyakat, és mivel túlméretezték a vágyakat. „Az égig érő torony” giccсötlete egyébként még ennél is régiebb, sőt a BIBLIA szerint Babel tornyának esetében nem is a felkészületlen épületstatikusokban, hanem a munkásokat ostorral irányító hajcsárok kommunikációs rendszerében volt a hiba...

Sőt, ha olvasóm nem szolgáltat ki az érintetteknek, elárulhatom, a szíami őserdőök ötvenméteres Buddha-szobráról, sőt mi több, a dél-franciaországi Lascaux prehisztórikus barlangjáról (ahol még az ősemberek számára is nehezen megközelíthető, vaksötét járatok mélyén ott van a gellérthegyi sziklatemplomot meghaladó méretű „Dóm”, no meg az aggteleki barlangét meghaladó mélységű „Kút”) sem más a véleményem. Már az ősember is tenyérszerű termékenységvarázsló szobrocskákat és akkor „gigantikus” méretű szentélyeket alkotott. Azaz: a természetes méretektől eltérő mini- és makrogiccсeket.

Hogy a giccсek milyen nagy hányada egyenesen ilyen „vallásutánzás”, rögtön látjuk, ha a közmondásos sublótok vagy vitrinek tárgyvilágára akár csak egy pillantást is vetünk. Az én generációmnak „megadatott”, hogy e tárgyvilág változásait is figyelemmel kísérje: a szentképek és első világháborús emléktárgyak helyébe oda kerültek a sztahanovistaoklevelek, az elsőáldozók fényképeit a kisdobosoké váltotta fel – majd azután megint visszatért a múlt is. A szoba „szent sarkába” a televízió jutott, ahol már a vizuális élmény a sok-sok reklám, vetélkedő, „show”, időnként a díjátadások, legtöbbször a „való világok” számára berendezett házak és berendezéseik bámulása. Ezek ugyan a tárgyi világ számára éppen a legaktuálisabbnak szánt „minták”, szakítás a régebbi vallásos mintakövetés státusával rendelkeznek. A reklámokhoz a meghatározatlan magashegy-i tájakon, sivatagokban száguldó autósodák ugyanolyan módon adnak „tárgyi mintát”, mint régebben Xavier Szent Ferenc és a kínai jezsuita missziók, Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vagy a sárkányölő Szent György. A vizuális minta itt egyértelmű – ám követhetetlen és illuzórikus. A mai giccсtárgyak világa ilyen szempontból követi ezt a régen kipróbált mintát, hasonlítani is kíván a vallásos tárgy- és látványfelfogásra, annak transzcendenciáját utánozza. A gyermekét ölében tartó édesanya, egy labdaszerű gömböt kezében tartó kisgyermek – a mi kultúránkban ez megjelenhet vallási ábrázolásként: Madonna és a világmindenség kék gömbjét kezében tartó Jézus alakjában. Sőt, majd az ilyen ikonográfiát utánozza azután a fiait nyalogató vagy éppen pamutgombolyaggal játszó cicus is – immár vitathatatlanul a vallási formákat utánzó giccскént. Majdnem mindegyikünk otthonában megtalálható az oltárok elhelyezési mintáját követő emléktárgyegyüttes. Temetőink síremlékei ugyanerre a kompozíciós és ideológiai törekvésre idézhetnek egyenesen világiszerte megtalálható és milliószerű (!) példát.

3. *Más kultúramintákhoz hasonlítás vágya.* Már az előző jelenség bemutatásakor is feltűnt, hogy a giccсtárgyak mennyire szívesen próbálnak megjeleníteni egy távoli, egészen más világot. Az egyik matyó falu házaiban a dísztárgyak nem a másik matyó falu életét tükrözik. A kispesti otthonokban nem az újpesti tárgyak a giccсtárgyak. Ma a húszévesek „tárgyegyütteseiben” nem a (hazai) három-négy-öt-hat puttonyos tokaji aszús üvegek, hanem a tequila és a bourbon üvegei sorakoznak: minthogy más konti-

nenst idéznek. Az utazók a helyszínről (vagy az itthoni üzletekből) texasi bőrkalapot, velencei gondola alakú lámpát, „inka” vagy „aszték” ékszert szereznek be. Természetesen mindezek megint csak megvan a régés-régi előzménye is. Nemcsak Krzysztof Pomian múzeum- és gyűjteménytörténeti kutatásaiból, hanem Magyary Kossa István hazai orvostörténeti adattárából is tudjuk, hogy a valódi vagy álkrokodilok, a mitológiai állat egyszarvúénak tekintett narvalagyarak nemcsak a XVI–XVII. századi európai főúri „Kunst- und Wunderkabinet”-jeinek ékességei voltak, hanem ott függtek a patikákban (később középiskolai szertárakban, manapság akár diákkocsmában is). Régés-régen „hamisítják”, külön műhelyekben készítik az ilyen egzotikus tárgyakat – mivel ezek a giccspiacon jól eladhatók. Ám a dél-amerikai indiánok zsugorított emberfejtróféái (*Tsantsa* – innét a ma nálunk is használt „zanza” szó) a legtöbb európai néprajzi múzeumban legtöbbször ugyanúgy kései hamisítványok, mint a japán szamurájpáncélok. Tudtommal az utóbbiakból a legtöbb Berlinben készült, az utolsó Hohenzollern uralkodók idején...

Persze mindez nem modern találmány. Már az ókorban is ezerszámra készültek a „hamisítvány” vagy legalábbis „utánezat” egyiptomi üvegcsék és más csecsebecsék. A zord éghajlattól meggyötört népvándorlás kori germán törzsfők előszeretettel használtak „római” háromlábú kézmelegítő tálutánezatokat. Amikor a XIX. század végén a görög Tanagra városában folytatott ásásokból sok ezer kis kerámiaszobor került elő, ezek utánezatai csakhamar behatoltak a világ legtöbb múzeumába, sőt az is kiderült, hogy ilyen, gyakran kétes és legtöbbször sorozatban előállított utánezatok már az ókorban is forgalomban voltak.

A múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben, amikor már lehetett külföldre utazni, ám nem akárhová és igazán kevés pénzzel – a pesti Belvárosban egyszer csak ugrászerűen megnőtt a legkülönbözőbb görög szigetek nevét feltüntető, vállra akasztható gyapjútáskák, valamint a világ számos egyetemét feltüntető *T-shirt*ök használata. Arab tevenyergek, finn rénszarvasbőrök keresték kétségbeesetten helyüket a magyar panellakásokban. Értelmiségi körök lakásaiban ennél valamivel később jelentek meg a romániai (erdélyi) üvegfestmény-szentképek, még ennél is később az orosz fém „úti ikonok”. Kezdetben szép és eredeti darabok még nálunk is viszonylag olcsón megszereshetők voltak – sajnálom, hogy e felismerés most jutott eszembe. Ám annál jobb példák arra, hogy itt a giccs valamely más kultúramintához hasonlítani akarását figyelhetjük meg. Nem görög szigetlakó vagy ájtatos muzsik akarok lenni. Még a nikulai üvegfestmények kulturális-etnikai-technikai háttere is túl komplikált ahhoz, hogy nálunk valaki „azonosuljon” ezzel. Nem vagyok az oklahomai egyetemi *baseball*csapat tagja, éppen szépségkirálynő, IQ- vagy szexbajnok: noha a pólóm ezt jól olvashatóan hirdeti. Ám a cél, a szándék világos; egy MÁSIK kultúraminta tárgyai jelenjenek így meg, és ezek segítségével én is (egy vagy akár több) MÁSIK kultúra tagjának adhatom ki (vagy legalábbis érezhetem) magam! Vagy ha még ez sem valósul meg, legalább jelezhetem, nekem vannak még más ambícióim és lehetőségeim is. Egyébként a magyar kultúra tárgyai is kaphatnak ilyen szerepet. Aki járatos a budapesti ócskapiacokon, mindenkor észreveheti, hogy a külföldiek mi mindent vásárolnak fel nálunk, mint „Echte ungarische souvenir”-t: régi, alig rozsdás sollingeni ollókat, Singer varrógépeket, második világháborús rohamsisakokat stb. Mindebben nem az a giccs, hogy egy alaszkaei egyetem jelvénye vagy egy magyar falikút darabja kerül elő. A giccs az, hogy mindez egy olyan MÁSIK kultúra jelzése, amelyhez én nem tartozom. A távoli iránti beteljesületlen vágy maga a giccs szülőágya.

Persze, mint mindennek, ennek is megvan az igazán szigorúan megvonható határa. Nálunk nemcsak hogy az afrikai maszkoknak nem volt soha igazán bolhapiacuk, hanem a magyar népművészeti alkotások itthoni piaca sem nőtt meg az idők során: inkább csak a díszlettáruk, a ma is működő népi együttesek gardróbja ilyen. És még így is mára mintha csökkent volna a szuszékok, kékfestők, bokályok iránti érdeklődése a magyar értelmiségnek. Bartók Bélának még volt valódi asztalosok által, ám már pesti felhasználásra készített kalotaszegi előszobája. A majdnem száz évet élt Kun Zsigmondnak ilyen, sokirányú népművészeti gyűjteménye ma is megcsodálható a régi Óbuda főterén egy külön kis múzeumban. Viszont pályatársaim, sőt akár folklórkutató kollégáim közül senkiről sem tudom, hogy éppen magyar népművészeti tárgyakból szereztek volna össze számottevő gyűjteményt.

A giccsnek mind a három, mást utánzó, fentebb bemutatott vonása voltaképpen *kulturármorfológiai* összefüggésekre utal, és nem csupán a tárgyak világában figyelhető meg, hanem a zene, a tánc, kisebb mértékig az irodalom, bizonyos fokig a vallás, elsősorban pedig a személyiség kialakításával függ össze. Ezekhez képest a tárgyak világában még további érdekes jelenségek is megfigyelhetők.

Most ezek közül mégis csak néhányat említenék.

A mai tárgyi világban a korábbi korokhoz képest is dominál a tárgyak *sorozatszerűségének* ténye. Szinte mindenből számtalan példány létezhet. Ehhez képest mind az alkotó, mind a befogadó az „egyediségre” áhítozik. Noha mintákhoz kíván igazodni, ezen belül privát tárgyakat kíván felmutatni. A giccspár természetesen kiszolgálja ezt a törekvést.

A giccstárgyak egyszerre látványosak, tarkabarkák, túl nagyok, túl kicsik, archaikusak és a legmodernebbek. Egyre vadabban különösek és meglepőek. A mai giccstárgykultúra jellemző vonása a *dinamizmus*: mindig harsányak, csillognak, mozognak. Különösen amióta a nemzetközi kommunikációs és szórakoztatóipar versenyébe kerültek, egyre inkább „teljesítési kényszer” jellemzi e tárgyakat. Komoly módon ezt látjuk a mobiltelefonok állandó újításpropagandájában. Látványosabban és elszomorítóbban a tömegközlés „cápa-show” vagy „mérgeškígyó-show” műsoraiban: egyre vérengzőbb cápák és gyilkosabb kígyók kerülhetnek csak a képernyőre. Televízióműsoraink főként a díszletek, a látványeffektusok egyre harsányabbá válása révén jelzik ezt a folyamatot.

A sorozatszerűség és a harsány dinamizmus össze is kapcsolódik. Előszobánkban nem egy festett tányér, hanem ezek sorozata látható. A szekrény tetején egyre több, egyre furcsább alakú italosüveg sorakozik: háromszögletes, csavarodott, bugyborékos formák, üveg az üvegben, kétféle üveg egymásban és még ki tudja hányféle harsány megoldás. E fejlődésnek sem látjuk a végét.

Természetesnek tartom, hogy sokféle giccstárgy van, és nem csupán néhány tárgyat minősíthetünk így (mondjuk csak a feliratos mézeskalács szíveket, a falvédőket, a „poénos” söröskrigliket és éjjeliedényeket, a tigrismintás bugyikat és melltartókat stb.). Azt is nyilvánvalónak tartom, hogy hasonló tárgyak is réges-régóta ismertek. Már az egyiptomi skarabeusok, illatszerüvegcsék, ékszerek, az ógörög és római szandálok, tógák, hajpántok is a giccseedés útjára léptek. Az ilyen egykori vagy mai tárgyakkal való foglalkozást nem egyeztethetjük a „értéknevesítő művészeti nevelés” feladatával. Szemlénkben nem is a giccstárgyak elítélése volt a feladatunk. Ennél fontosabbnak tartottuk néhány jellemző, a giccs felismeréséhez szolgáló művészet-, tárgy- és kultúra-„fennomenológiai” jelenség megemlítesét.

Ha az előbb a mai giccstárgyak legjellemzőbb vonásaként a harsányságot és a dinamizmust neveztük meg – nyilvánvaló, hogy a *látvány* kategóriájával is össze kell kapcsolnunk mindezt. A „látvány” is társadalmi és történeti kategória: már csak színdinamikáját és az előforduló képek változásának gyorsaságát tekintve is. Persze a szivárvány meg a sokféle lepke és trópusi madár bámulatos színpompája sem mai dolog, már ember előtti régiségű. A vihar gyorsasága, a gepárd sebes mozgásának felismerése, a horogból magát hirtelen mozdulattal mégiscsak kitépő hal sem mai jelenség. Mindennek a felismerési képességére bizony már az ősemlernek is szüksége volt! Ám ma, az egész világra gondolva is azt mondhatjuk, hogy a festékipar fejlődése, a fényképezés feltalálása, a mozgókép, a házilagosan készíthető film- és videofelvételek, a televízió, legújabban a minden korábbinál gyorsabb képingersorozatot jelentő videoklipek egészen más jellegű látványokat tárnak elénk és tesznek előbb-utóbb befogadhatóvá a közönség számára. Amíg tehát mondjuk egy évszázada a még nem is színes, azaz nem is igazán valóság-hű Lumière-filmek ijesztő dinamizmusként hatottak, a néző felé száguldó kocsi-tól vagy vonattól megijedtek az emberek, sőt még az én generációm számára is mondjuk a Fabulon- és Wilkinson-reklámfilmek meglepően gyorsnak tűntek – a mai fiatalok számomra elképesztő gyorsaságú klipeket is rendszeresen néznek. (Azt nem merném mondani, hogy ezeket be is fogadják.) Ha tehát az új helyzetben a *giccs* „harsányságra” és „dinamizmusra” törekszik, ezt csupán a látványosság még intenzívebbé tételével tudja megvalósítani. Vagyis tárgyi világunkban a giccs újabb csoportját is megtalálhatjuk: ha bizonyos képek olyan harsányak, olyannyira dinamikusak, éppen ezáltal válnak giccsé.

(Azt ugyan nem teszem ehhez hozzá, hogy ez még akkor is igaz, ha maguk a rohamléptekkel egymást követő egyes képek nem is lennének „giccsok”. A gyakorlat azt mutatja, hogy nem csak a milói Vénusz vagy egy koloniál bútorgarnitúra egymás utáni villogtatásából áll a mostani „harsány, dinamikus” giccs. Viszont azt is könnyen észrevehetjük, hogy legtöbbször már az egyes képek, az azokon látható egyes tárgyak önmagukban is giccsnek számítanak.)

Egyetlen további jelenséget említék ezzel kapcsolatban. Az utóbbi évtizedekben harapódzott el igazán ez a „*villogás*”. Az a megoldás, hogy hirtelen fények villannak fel, majd alszanak ki. Hirtelen más színbe kerül a kép, majd ez is megszűnik. Hirtelen a tájat látjuk, hirtelen a reklámozandó árut, hirtelen az embert. Éteri hang szólal meg, ám ez is eltűnik, hogy ismét visszatérjen. Nemcsak üzletek kirakatában, belépésre biztató bejáratoknál, cirkuszi előadásokban, televíziós show-műsorokban megszokott megoldás ez, hanem újabban már a karácsonyfa égője sem egyenletes, meghitt fényt sugároz, hanem villognak, mint a sex-shop vagy a diszkó lámpái. Ha valami egyenletes fényben nem volna is giccs, ez a villogás azzá teszi. Immár nem látnunk kell valamit, hanem csak észre kell vennünk, hogy ott van valami. És ez a villogás is egyre színesebb, egyre rafináltabb, egyre lüktetőbb, egyre gyorsabb: hovatovább pszichodelikus giccs.

A most jellemzett törekvés nyilvánul meg a giccs *szörnyeteg* kultuszában is. A szörnyeteget itt tág értelemben kell venni: a tömeggyilkostól a plüss szörmókig sok minden tartozik ide. A közös vonás bennük az, hogy váratlan, össze nem tartozó, borzongató elemek kerülnek itt egymás mellé. Ez sem mai ötlet: a már említett „csodagyűjtemények” is ilyenek voltak. Az orosz cár, Nagy Péter furcsaságyűjteményéből nőtt ki a Szentpétervárott ma is látogatható etnológiamúzeum, amelynek hivatalos neve máig *Kunstkamera* („Kunstammer”). Itt szibériai aranyeletek, sámándobok mellett spirítuszban úszkáló torzszülöttek, sőt a felséges cár által udvaroncai szájából kihúzott fo-

gak is láthatók. Azt, hogy ma mennyire népszerű ez a furcsa tárgyvilág, jól jelzi, hogy világszerte terjednek a viaszbábu-gyűjtemények, alkimista- és patikamúzeumok, pannotikumok, sőt újabban a szexmúzeumok, történeti panorámák, kínzókamra-imitációk. Nálunk is, a budai Várbarlangban többször is megnyitott ilyen gyűjtemények minden csődbe menés után mindig találunk menedzsert és közönséget. Legtöbbször egymás mellett található az ilyen gyűjtemények, ami megint csak azt jelzi, mennyire hasonlítanak egymáshoz. A borzalom és a szörnyűségek giccsei világszerte megtalálhatók.

Igen érdekesen nyilvánul meg a giccsben egy további összefüggés is: az *individualizálás/dezindividualizálás* jelentkezése. E szópárszörnyeteg azt jelenti, hogy a giccs egyénhez köt, ugyanakkor elvonatkoztat az egyéntől. Az 1848-as forradalomról a ki nyomtatott 12 pont, a FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT csakugyan érvényes dokumentum. Ám Kossuth Lajos kalapja (esővel vagy anélkül), amerikai indiánoktól származó emléktárgyai azért giccs, mivel a történelmet giccsesen individualizálják. Kossuth ügyvédi oklevele, a börtönzárkájáról készített rajz – ez nem giccs. Sumeni tűzoltózenekar-szervezése, a pókokkal kapcsolatos kutatásai, igen szép herbáriuma sem önmagában az – csak akkor, ha ez kerül az előtérbe. A Jókai-bableves, Mikszáth Kálmán szivarhamuja, vasúti síndarab Balatonszárszóról: ez már giccs. Itt a „nagy embert” lerángatják N. N., az átlagos giccsfogyasztó szintjére. Persze ez sem új találmány. Nemcsak Napóleon hajfürtjeit őrizték meg, hanem Buddha hajszárait és fogát is. Luthertől meg csupán a közmondásos tintafoltot a wartburgi cella falán, minthogy a BIBLIA-fordításban őt zavaró ördög rögtön elmenekült, amikor a volt Ágoston-rendi szerzetes a tintásüveget vágta a kísértőhöz.

Ez az egyéniesítés azonban a giccsben rögtön át is csap a maga ellentétévé. A „hírnévcsarnokok” („*Hall of Fame*”) divatja az Egyesült Államokból terjedt el, hovatöbb világszerte. Itt híres szórakoztató zenészek, sportolók kéz- és láblenyomatai találhatók meg. Nálunk a Nagykörúton, másutt áruházakban vannak ilyen nyomatgyűjtemények. A budai Mamut áruház könyvesboltjában modern magyar írók aláírásai díszítik a bejárati falat. Nem egy aláírás, hanem sok! Az egy aláírás „individualizál” – a sok-sok aláírás „dezindividualizál”. Amikor világháborús hősi halottak, a holokauszt, a sztálinizmus, 1956 áldozatainak listája olvasható egy emlékművön, és nagy erőfeszítéssel arra törekednek, hogy mindenki rajta legyen a jegyzéken – ez tiszteletre méltó dolog. Ám amikor egy még huszadik évét sem ünneplő egyetem bejáratánál már minden eddigi rektor és dékán neve emléktáblára van vésve – ez a giccs logikája.

Eddig tárgyakat, tárgyak gyűjteményeit említettük. A giccs megvan azonban az emberi cselekvésben is. Nászút, nosztalgiautazás, zarándoklat, akár maga a nyaralás és a turistáskodás is ilyen, akár Rómeó és Júlia erkélyét, akár a Hortobágyot vagy a lappföldi éjféli napot és ettől nem messze, ám éppen az ellenkező évszakban a Mikulás főhadiszállását keresi fel valaki – nem csupán az ottani emléktárgyak nevezhetők giccsnek, hanem maga az utazás is az. Ezzel a cselekvésgicccsel azonban most nem foglalkozunk.

Nem könnyű összegezni azt, amiről a fenti eszmefuttatások szóltak. Nincs is szándékom táblázatokat adni, deklarációt közzétenni, kultúrpolitikánk irányítóinak tanácsokat osztogatni. Még azt is elárulhatom, hogy a giccs mai helyzetével kapcsolatban sem vagyok sem optimista, sem pesszimista. Csupán arra gondoltam, hogy felsorolok néhány feltűnő vonást, és ezeket egymással is kapcsolatba hozom.

Két mozzanatot emelnék ki.

Úgy gondolom, a „giccs” megjelölés nem értékítélet. Csak ténymegállapítás. A „giccstárgy” a tárgyak előállítás, megszerzése és használata vonatkozásában egy skálán való helyzetet ír le. És még ez is változik. A szemüveg, tajtékpipa vagy a fénykép egykor nem volt, aztán volt, aztán giccs lehetett, aztán giccsként is elmúlhatott. A giccs nem a modern kor terméke: az ókortól (sőt talán már az őskortól) kezdve ismert. Nem is csupán egyetlen társadalmi réteg (vagy osztály) használja. A nincstelenek ugyan aligha tudják megfizetni, a parasztok körében, amíg ők maguk állítják elő személyes tárgyikat, sőt tárgyi világuk környezetét, a giccs másodlagos. A félműveltek körében közkedvelt. Ám Napóleon és Tito marsall koszthasználata, a hetilapok, a tömegfilm, a gyermekjátékok világa jól példázza, milyen széles körben fogyasztják. (Vagy szánják fogyasztásra.) És noha nem minden terméke (példaként említsük meg a végül is bedöglött *tamagucsüpart*) világsiker, mára a giccs is globalizált. Persze Mozart életvitele, Tolsztoj vallási tézisei, Szaddám Huszein sok száz palotája, Bush elnök viselkedése bizonyítja, hogy a legfontosabb posztokra jutott emberektől sem idegen.

Ami pedig a tárgyakat illeti: szinte minden tárgy válhat giccse, sok-sok tárgy pedig eleve giccznek készül. Használjuk őket, főként giccsként. Ez sem baj, és az sem, ha egy kicsit elgondolkozunk felőlük.

(A Vörösváry Ákos és Fábry Sándor [tapolca]-diszeli Látványtárának kiállítása kapcsán 2004. július 24-én tartott beszélgetés alapján, ám nem arról szól, és nem is az a szöveg. Itt a látványt csak egyféle értelemben említem, noha ez a téma külön és sokrétű tárgyalást érdemelne.)

Kiss Judit Ágnes

ISTEN GYOMRÁBAN

Istenem, ellenem nem küldtél cethalat,
mikor hányódni láttál. Benyeltél te magad.
Előbb szereteted oldott, akár a nyál,
s most szándékos emészt, mint a gyomorsavak.

Három napra-éjre avagy három évre
beléd vagyok zárva, s nem jutok ki élve,
míg bűnöm bőrömmel együtt le nem rohad
rólam, s alázattal nem nyívlak az égre.

Okádj ki magadból, mert sem hideg sem hév
nem vagyok, sem szolgád sem pedig ellenség.
S arról, hogy valaha prófétádnak hívtál,
benned is, bennem is halványul az emlék.

Tudom, nincs bocsánat, így hát nem is kérek.
Marj szét szándékkal, nincs már bennem lélek,
mi megmarad, hogyha beled salakjaként
tenger fenekére ürítesz ki végleg.

HÁROM NÉPDAL

1. moldvai

Alig várom, édes rózsám,
hogy bosszúm megálljam,
gyökereid a kertemből
végre kikapáljam.

Leveleid, virágaid
máglyába rakálják,
gyümölcseid megtapossák,
disznók felzabálják.

Megbocsátok, édes rózsám,
csak véred óhajtom,
cseppjeit mind összegyűjtöm,
egyszerre felhajtom.

Szép szemeid folyassa ki
könnyekkel a bánat,
vessz el, vessz el, édes rózsám,
sírok majd utánad.

2. bolgár

csapzott tollak vánszorognak
halpikkelyek fulladoznak
örvénylenek szivárványok
mélybe nyílnak tarka árkok
elterül szélesen
olaj a tengeren

hulló tollak foszladoznak
fényes pénzek száradoznak
felhők nézik lesben állnak
sok színét a pusztulásnak
elnyúlik kéjesen
olaj a tengeren

meghűlt testek oszladoznak
sárgás csontok porladoznak
víz színén a vékony hártya
mérget köpköd önmagára
felkacag élesen
olaj a tengeren

csillogok fényesen
olaj a tengeren

3. makedón

Szétfeszítesz
Csontszilánk fogaim között.
Felsebeztél
Most véres szavakat köpök

Megbocsátok
Kés villan mosolyom mögött
Visszatarthatsz
Ölelj át mielőtt ölök.

Babiczký Tibor

MATT

Alkonyodik mint egy teafilter
gyújts lámpát szétázik a nap
a város az ég csupa flitter
a sötét a fehérbe harap

este lesz langyos kései earl grey
sakktabla a város az alkonyatok
szürkéje mögül kirajzik az éj
sötét mezőkön matt alakok

s kedvünk pepitája az estbe vegyül
a sötét a fehérbe harap
egy férfi fehér szekere felül
s megugraszt négy óriási lovat

KONZERV

Sprotni olajban a délelőtt
mint bontott konzerv ragyog a nap
felfordultak a pikkelytetők
sűrű fény fogja a házakat
miért hogy bespájzol az ember
istenem minek a temérdek
istenem hogy lettél december
istenem hogy lehetsz nem érdek

Bíró Ferenc

NYELV, „TUDOMÁNYOK”, NEMZET

Vázlat a felvilágosodás egyik sajátosságáról

A felvilágosodás kori magyar irodalom különös vonása, hogy szorosan össze van kötve a nemzeti nyelv ügyével. „*Irodalom és nyelv ebben a korban elválaszthatatlan egységben fonódott össze*” – írja a korabeli magyar nyelv történetének jeles kutatója, Benkő Loránd. De talán nem is szükséges ezt az állítást egy tekintélyes tudós véleményével alátámasztani, hiszen a kor irodalmáról való ismeretek alaptényei közé tartozik, hogy a hagyományosan az újkori magyar irodalom úttörőjének tekintett Bessenyei György egyik fő műve a *MAGYARSÁG* (1778) című röpirat (melyben a „*magyarság*” szó a magyar nyelvet jelenti), az egész korszakot pedig Kazinczy Ferenc tanulmánya zárja, amelynek a címe: *AZ ORTOLÓGUS ÉS NEOLÓGUS NÁLUNK ÉS MÁS NEMZETEKÉNél* (1819), s minden érettségiző di-

áknak tudnia illik, mit jelentenek e címben az idegen szavak. Egyébként a XIX. század első két évtizedét az irodalomtörténet általában önálló fejezetként tárgyalja, az időszak többnyire a „Nyelvújítás kora” címen fut a különböző összefoglalásokban. Ez magyarázza, hogy a korral foglalkozó irodalomtörténészek éppen úgy érdeklődéssel fordultak a magyar nyelv korabeli problémái felé, ahogy kiváló nyelvtudósok is tanulmányokat áldoztak a korszak íróinak.

Az elmúlt években ez a kapcsolat a nyelv és az irodalom között egyre fontosabbnak mutatkozik. Illusztráljuk ezt egy példával, a példában jórészt benne van a lehetséges magyarázat is. Igen nagy valószínűséggel a nemzeti nyelv státusa körül kereshető felelet arra a kérdésre, hogy miért nőtt meg a XVIII. század második felében a korábbi időszakhoz képest olyan nagy mértékben, mondhatni látványosan a magyar irodalom presztízse. Ennek a növekedésnek több szembeötlő ténye is van – az irodalomművelés értékének látványos emelkedése tükröződik az írás (és a publikálás) vonzerejének igen széles körű terjedésében éppen úgy, mint az indulatokban, amelyeket az írással kapcsolatos mesterségbeli kérdések tudnak ébreszteni, de abban is, hogy ezekben az évtizedekben tárja fel önnön múltját (e múlt meglepően nagy hányadát) a hazai literatúra. Tanáraik által csodált tehetségű fiatal emberek vállalkoznak az irodalom művelésére, s magabiztosan tevékenykednek a pályán, pedig túlnyomó részük a társadalom alsóbb néposztályából érkezik, s itt különösebb egzisztenciális lehetőségek nem várták őket. Az olvasóközönség részéről ezt a növekedést az érdeklődésnek számottevő változása nem magyarázza. Ha a kor íróit hallgatjuk, inkább ennek az érdeklődésnek a hanyatlásáról kellene beszélnünk. Ekkor formulázza meg a kor legnagyobb költője az azóta szállóigévé lett tételét: *„Az is bolond aki poétává lesz Magyarországon.”* Irodalomból „Magyarországon” változatlanul nem lehet megélni, ahogy nem lehetett az előző évszázadokban sem. Ha jelentős mértékben növekedett a készítés az írásra, feltűnő, hogy hasonló mértékben az olvasáshoz való kedv távolról sem növekedett. Az ellentét, ami a kortársaknak a magyar nyelvű irodalom jelentőségébe vetett (az általánosság szintjén maradó, mégis erőteljes, sőt a korabeli közvélekedést alapvetően befolyásoló) meggyőződése, valamint az ifjú Csokonai Vitéz Mihálynak és jó néhány kortársának a mindennapokból merített tapasztalata között megfigyelhető, felveti a kérdést: akkor vajon honnan érkezik ez az energia a kor magyar irodalmának világába? Segíthet bennünket a válasz keresésében, ha tudjuk, hogy az irodalom korabeli fogalma közel állt a humanista tradícióhoz, és magába foglalta az írott dolgok összességét. Az „irodalom” ebben a korban még távol volt az irodalom később kialakult esztétikai karakterű fogalmától – tudjuk, hogy maga a szó sem létezett még, sőt a literatúra szó is csak az 1780-as évek vége felé tűnik fel az írók tolla alatt. A kor írói helyette általában a „tudományok”-ról beszéltek. Ha ebben a szélesebb összefüggésben gondolkodunk az irodalom korabeli fogalmáról, akkor közelebb kerülhetünk a fenti kérdésre adható válaszhoz. E válaszhoz azonban még így is el kell hagynunk az irodalom, tehát: a „tudományok” otthonos tartományát, s át kell lépnünk egy másik világba, amely a kor irodalma iránt érdeklődő számára azonban egyszerűen nem lehet idegen. Ez a magyar nyelv helyzete a kor Magyarországon. Magának a nyelvnek a vizsgálata a korban természetesen tartozott bele a „tudományok” ama tágas és strukturált tartományába, amelynek az irodalom is része volt – az irodalmárok szenvedélyes izgalommal fordultak a magyar nyelv dolgai felé: ez a kor nemcsak a nyelvújítás kora, de egyben a magyar nyelvtudomány első aranykora is. Az 1790-es években több mint egy tucat nyelvtant írtak a tudós emberek, közöttük olyan nagy nyelvészek hozták létre életműveiket,

mint Révai Miklós vagy Versey Ferenc. Az adatok határozottan arról tanúskodnak, hogy oly kivételes mértékben voltaképpen nem önmagában a magyar nyelven művelt irodalomnak, de nem is önmagában a magyar nyelvnek a jelentősége növekedett meg, hanem annak a kapcsolatnak, ami a nyelv és a nemzet fogalmai között fennállt. Sok és sokféle jel utal arra, hogy a nyelv (vele az írott nyelv, az irodalom) státusának változása mögött egy új, most születő közösségfogalom, a kulturális tényei, elsőrendűen a nyelv által meghatározott nemzet eszméjében rejlő erők működnek. Ha nem is kizárólag, de elsősorban ezek emelik meg oly látványosan az irodalom státusát, nem pedig az olvasóközönség alig-alig mozduló érdeklődése.

Úgy gondoljuk tehát, hogy a korabeli magyar irodalom történetébe bele van rejtve egy másik nagy történetnek, a nemzetfogalom történetének egyik jelentős fejezete is. Ez a legjobban az irodalom világa felől vehető észre és közelíthető meg. Ez magyarázza az érdeklődést, amely újabban nemcsak a művek nyelve, nem is csak általában az irodalom nyelve, hanem a magyar nyelv korabeli helyzete iránt megnyilvánul, főleg abból a szempontból, ahogyan ez a helyzet a kulturális élet felől megmutatkozik. Az eredmények egyelőre szerények, mielőtt azonban összefoglalnánk néhány lényegesnek tetsző összefüggést, előbb célszerű felvázolni ugyancsak néhányat az előzetes megfontolások és feltételezések közül, amelyek pillanatnyilag a leginkább meggyőzőeknek látszanak, és amelyek vezérelhetik ezt az érdeklődést.

Úgy tetszik, hogy a magyar nyelv azért jutott különleges jelentőséghez a XVIII. század második felének Magyarországon, mert ebben az időben elindul egy olyan folyamat, amelynek során a magyar királyságban korábban uralkodó közösségfogalmak jelentős átalakuláson mennek át. Tapasztalataink szerint – s ez lehet az egyik kiindulópontunk – a magyarországi állapotok ebből a szempontból jórészt megegyeznek a Nyugat-Európában általánosan tekinthető állapotokkal, s bár bizonyos pontokon lényeges eltérésekkel találkozunk, ezeknek az eltéréseknek is van valahol valamilyen rokonságuk. Mindenesetre a hazai helyzet leírásánál nem kell kilépni a másutt is használatos fogalmak keretei közül. Így a mi fogalmainkkal lényegében egyenértékűnek számít a *natio*, amely az azokból a testületekből áll össze, amelyek az adott államban *status politicusszal* rendelkeztek, azaz: kapcsolatban voltak a koronával, és képviseltették magukat a rendi országgyűlésen. Ezek: a nemesség, az egyház és az ezzel a joggal felruházott városok. Ez volt a helyzet a német birodalomban, az angol királyságban, de a francia rendi gyűlést Montesquieu is úgy határozza meg, mint ahol jelen van a „*nation, c'est-à-dire les seigneurs et les évêques*”. Ez a *natio* nálunk is létezik, eltérések azonban – mint jeleztük – vannak. A *natio hungarica* fogalma a több nemzetiséget magába ölelő magyar királyságban az elnevezéssel ellentétben nemcsak a magyar nemesi nemzetet jelenti, hanem a magyarországi rendek által alkotott nemesi nemzetet. Ez valóban nagy különbség: a „magyar nemzet” fogalma ugyanis így egy többnemzetiségű királyság ugyancsak több nemzetiségből álló nemességét jelenti, s ezt akkor is fontos szem előtt tartani, ha a számarányokat és az egyéb mutatókat (pl. gazdasági hatalmat) illetően a vezető szerepet a magyarsághoz tartozó, de mondhatjuk így is: magyarul beszélő nemesség játszotta. Annak, hogy a *natio hungarica*t több nemzetiséget magába ölelő fogalomként kell elgondolnunk, az egyik s bizonyos szempontból a legfontosabb következménye, hogy ennek a nemességnek sokáig nem feltétlenül volt szilárd etnikai öntudata, pontosabban: az udvarral szemben megnyilvánuló rendi szolidaritás többnyire és viszonylag tartósan erősebb volt, mint az egyéb kötelékek. Sokáig erő-

sebbnek bizonyul – például – a közös nyelv által megerősített azonosság tudatánál is. Ez utóbbinak a jelentősége néha szinte teljesen el is halványul ebben a társadalmi környezetben. Az ország északi részén élő nemesi famíliák egy részénél – például – egyáltalán nem mindig egyszerű megállapítani a nyelvi-kulturális hovatartozást. Levéltárakban kutató történészek tapasztalata, hogy vannak családok, akiknél az ilyenfajta identitásnak az eldöntése azért nem könnyű, mert egy ideig magyar, azután egy darabig szlovák nyelven folyik a levelezésük, hogy majd esetleg megint változzon a helyzet. Ennek a langyos etnikai öntudatnak bizonyos jeleivel találkozunk a korszak néhány nagyon jelentős – és immár nagyon is tudatosan és határozottan magyar nyelvű – írójának bizonyos pillanataiban is. A PÁLYÁM EMLÉKEZETÉ-nek egy kis epizódja illusztrálhatja az elmondottakat. A klasszikus önéletírás szerzője, Kazinczy Ferenc 1780-ban Dienes öccsével Eperjesre kerül joggyakorlatra. A magyar irodalmi nyelv történetének egyik legnagyobb alakja (akiről Petőfi Sándor azt írja majd, hogy „fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét”) azt jegyzi fel a városról – többek között –, hogy „Eperjest nevezetessé teszi az is, hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül, és tótul minden...” Ezt a nyelvi tarkaságot ő természetes állapotnak tekinti, eszébe sem jut hogy bármi megjegyzést tegyen a magyar nyelv helyzetére vonatkozóan. Sőt a következő mondatból kiderül: a városkának ez a nyelvi állapota az ún. nyelvújítási harc jövőbeli vezérének csak azért bosszantja, mert nem talált itt senkit, akivel – a „francia nyelvben gyakorolhatná...” magát.

A magyar királyságban azonban a natio klasszikusnak tekinthető fogalma mellett (vagy azt kiegészítve) kialakult és működött egy másik közösségfogalom is, amely nem a nemesi rendhez, hanem a királyság intézményéhez kapcsolódott. Ez volt az ún. *hungarus tudat*, amely a magyarországi lakosok sajátsága lehetett, teljesen függetlenül attól, hogy az illető országlakos milyen nyelven beszélt vagy éppen – írt. Itt egy területelvű közösségfogalomról van tehát szó, amelynek az a lényege, hogy az egy helyen (egy állam területén vagy éppen egy városban) élő emberek számára az a körülmény, hogy hol laknak, fontosabb eleme az összetartozásnak, mint az, hogy melyik népcsoporthoz tartoznak. Ebben az esetben szintén természetes dolognak számít a többnyelvűség. Mielőtt erről ejtenénk szót, meg kell jegyezni, hogy mind a két közösségfogalomhoz – éppen azért, mert a natio hungarica tagjai és a hungarus tudattal élők esetében egyaránt többnyelvű közösségekről van szó – tartozik egy olyan nyelv, amely áthidalja a nyelvi megosztottságot. Ez a latin. A latin nyelv biztosította a népcsoportok elvi egyenrangúságát, de biztosította egyben az ország különféle nyelvi-kulturális közösségeinek elitje között a kommunikációt is. Jelentősége tehát óriási volt, hiszen egy több módon is tagolt s ezt a tagoltságot nyelviileg is tükröző ország egyik legfontosabb kohéziós erejének számított. Ehhez a kohéziós erőhöz nyilván társultak más mozzanatok is, de bizonyos, hogy a maga határain belül jól működött: a natio hungarica Magyarországon és a hungarusok Magyarországon nemzetiségi béke uralkodott. Sőt a hungarus tudat alapján nagyon erős hazafias öntudat is kialakult. E problémakör igazi feltárója és legeredményesebb kutatója, Tarnai Andor mutatta ki egy gazdagon dokumentált tanulmányban, hogy a hírhedt, a magyar nacionalizmus klasszikus szlogenjének számító szólás, az „*extra Hungariam non est vita*” felvidéki, főleg német ajkú, magyarul nem is publikáló értelmiségi körökben fogant meg és terjedt. A „jó magyar” ebben a körben és ekkoriban azt jelentette, hogy jó magyarországi ember – a sok példa közül talán a legismertebb szerzők egyikére, Bod Péterre utalhatunk. A századközép neves tudósa

fő művében írta le ezt a jellegzetes mondatot: „*Vágnak ezen Magyar Tudósok seregekben némellyek Erdélyi Szász és Magyar országi Tót nemzetből valók is. De azok mind olyanok, a kiktől nem lehet sajnállani a' Magyar nevezetet...*” A Magyar Athénas (1766) még ugyancsak lexikonformában készült, de már magyarul írott magyar irodalomtörténet szerzőjének a beszédmódja nem egyedi beszédmód. Vannak jelek, amelyek alapján megkövethető az állítás, hogy a hungarus tudat (a területelvű hazafiság) erősebb közösségi tudat volt, mint a natio hungarica. Később a kor legjelentősebb és a romantikus hagyomány szerint a nemzeti érzület ébresztésében élen járó írók megnyilatkozásaiban ezzel kapcsolatban néha egészen furcsa – várakozásainkkal ellentétes – reflexekkel is találkozunk. Vannak esetek, amikor az egy helyhez, tájhoz vagy városhoz való tartozás tudata időnként mintha háttérbe szorítaná a magyar nemzethez való tartozás tudatát is – így bizonyos pillanatokban Dugonics András számára Szeged, Fazekas Mihály számára Debrecen, Katona József számára pedig Kecskemét számít a legfontosabb közösségnek. A sok változat között az egyik egyedi változatot Gvadányi József képviseli, aki a natio hungarica öntudatos tagja volt, de a magyar nemesi nemzetet már a viselet tekintetében nem csak megkülönbözteti, de szembe is állítja a másfajta ruhában járó magyarországi lakosokkal. Nem nagyon érdeklí viszont a nyelv. A legfontosabb közösség számára mindazonáltal nem a magyar nemesség, de nem is önmagában a magyar királyság, hanem a Habsburgok sokfajta natiót magába foglaló és biztonságot nyújtó birodalma. Etnikailag toleráns, s meglehet, csak azért, hogy a politikai és gazdasági hatalmat illetően egyáltalán ne legyen az: a magyar nemzeti viselet az előkelőségnek, a gazdagságnak és a hagyomány birtoklásának a jelképe.

A XVIII. század közepe táján indul el az a folyamat, amelynek során a rendi gondolkodáshoz kapcsolódó natio hungarica eszméje és az abszolutizmusra támaszkodó hungarus tudat, tehát a területelvű (a királyság területéhez kapcsolódó) közösség fogalma elhomályosul. Példáink azt illusztrálták, hogy ez az elhomályosulás csak fokozatosan történt meg. Ebben a lassú folyamatban a döntő szerepet a kulturális tényei – elsősorban a nyelv – által meghatározott nemzet fogalma játssza. Abban természetesen semmi új nincs, hogy különféle embercsoportok más- és másféle nyelven beszélnek, ez – mondhatni – évezredes tudás. Nem csak a BIBLIÁ-ban olvashatták már régóta e tény magyarozatát az európai keresztény emberek, Noé gyermekeinek, Chamnak, Semnek és Japhetnek leszármazottai benépesítették a földet, s a tőlük származó népeket osztályozva a humanista kor tudósai voltaképpen a modern összehasonlító nyelvtudomány alapjait is lerakták. Ez a történet azonban nem a humanizmus korával kezdődött: a népek és nyelvek összekapcsolását s az ezzel az összekapcsolással járó problémákat néhány történész egészen az antikvitásig vezeti vissza. Elég széles körben elterjedt viszont az a felfogás – s ezt többek között az itáliai nyelvi egység kialakulásának kiváló történésze, Tullio de Mauro is hangsúlyozza –, hogy ez a gondolat az európai történelemben különleges súllyal csak viszonylag későn, a XVIII. század második felében bukkant fel. Azt mondhatjuk, hogy ha az embercsoportok és nyelvek közötti kapcsolatra vonatkozó megállapításoknak természetesen volt is jelentése, e kapcsolat jelentőséghez – népek sorsát befolyásoló jelentőséghez – igazából csak most, a felvilágosodás Európájának második felében jutott. Ez érvényes a magyarországi állapotokra vonatkozóan is, hiszen a magyar nyelv jelentőségének a megnövekedésével a magyarországi népek történelmében lassú, de nagy és – ha figyelembe vesszük az elmondottakat, főleg – drámai jelentőségű változások indultak el. Tudnunk kell, hogy a magyar

királyság lakóinak többsége nem magyar anyanyelvű volt, a magyarul beszélők a XVIII. században csak az ország lakóinak mintegy negyvenhárom százalékát tették ki. Igaz, ez a század második felében már több szinten is zajló folyamat nem forgatta fel ugyan az addig jól működő közösségek életét, de vele megkezdődött annak az egyensúlynak az eróziója, amely a soknemzetiségű országban biztosította a nemzetiségi békét. Ezzel a mégoly nehézkesnek és mégoly lassúnak tűnő fordulattal ugyanis – úgy tetszik – a rendi államon belül a feszültségek egyik jövődöbéli nagy feltétele jött létre: a nemzeti nyelvek óhatatlanul elválasztják egymástól az addig a semleges közvetítő nyelv, a hivatalos nyelv, a latin által a jog és a mindennapi élet szokásrendje szerint összekapcsolt népcsoportokat. A kulturális és civilizatórikus fejlődés követelményei miatt ezt a választást, a nemzeti nyelv választását a soknemzetiségű magyar királyságban sem lehetett megtakarítani, ahogy nyilván megkerülhetetlen volt más népeknél is. A bajok azonban nem ezzel születtek. Kétségtelen, hogy a nemzeti nyelvek most elinduló felemelkedése éppen nem gátolja majd meg bizonyos feszültségek létrejöttét, mégis: nyilvánvaló, hogy a később létrejött konfliktusokért nem a modernizáció esélyének e követelményéért *most* fáradozó írástudók a felelősek, hanem személy szerint azok lesznek, akik majd kirobbantják ama konfliktusokat. Igaz, a nemzetnek ez a kulturális tényeken alapuló fogalma már születésének idején is jelez valamit (néha nem is keveset) a későbbi feszültségekből, de éppen a korai nyomokból kiolvasható gyanútlanóság jelzi a születő gondolat ártatlanságát és tisztaságát is.

Az imént utaltunk arra, hogy itt nem csak hazai fejleményről van szó. Említettük: az a tény, hogy egyes közösségek az általuk beszélt nyelv alapján különböztethetők meg a leginkább egymástól, régi és banális igazság – Noé gyermekeinek és Bábel tornyának története óta az. De ez nemcsak könyvekből kiolvasható felismerés volt, hanem olyan tapasztalat, amelyre a korábbi korok emberei a mindennapok állandóan emlékeztették, s amellyel a korábbi korok emberei természetesen számoltak. Ha számításba vesszük az európai történelem megelőző időszakából a történészek kutatásai nyomán napvilágra jutott tényeket, akkor látnunk kell, hogy a közös nyelv által konstituált és így élénk lépő közösségek nemcsak jelen vannak, de lépten-nyomon élénk is bukkannak az európai történelem különféle, ha nem is váratlannak, mint inkább egymástól alaposan eltérőnek tetsző pillanataiban. Ezek a pillanatok azonban talán nem is térnek el olyan mértékben egymástól, mint amennyire elsőre gondolnánk. Így – elvileg – fontossá válhat a közös nyelv akkor, ha egy idegen (más nyelvet beszélő nép) agresszorként lép fel e közös nyelvet beszélő néppel szemben. Például – a német történész, Hagen Schulze írja le a történetet – a franco-normand hódítók támadása arra adott alkalmat I. Edwardnak, hogy az angolszász népesség közösségi öntudatát és harci elszántságát a francia királynak azzal a (vélt vagy valódi) szándékával szítsa fel, hogy el akarja törölni az angol nyelvet. Ez 1295-ben történt: a közös nyelv veszélyeztetésére való hivatkozás a nép összetartozásának tudatát erősíti, a közös nyelv egy nép legfőbb kincse, amelyet el akarnak rabolni – az okos uralkodó szemében a közösség nyelve a közösség védelmét megszilárdító erőként működik a külső ellenséggel szemben. Látszólag egészen más összefüggésben és sokkal szelídebb körülmények között, de ugyancsak a nyelv szolgál alapul arra, hogy bizonyos közösségeken belül működőképes rendet lehessen megteremteni – a középkori egyetemek némelyikén (Orléans-ban vagy Párizsban) a hallgatókat „natio” szerint osztották csoportokba. A natio szerint való megosztás elve pedig a beszélt nyelvek (vagy a különböző nyelveket beszélő csoportok) egymáshoz való közelsége volt. A nyelvek szerinti megkülönböztetés másutt – például a zsinatokon – ugyancsak működött, csak éppen nem mindig volt olyan erős, hogy

kikapcsolt volna egyéb és ugyancsak praktikus mozzanatokon alapuló meggondolásokat. Jelenlétével mindazonáltal számot kell vetnie természetesen azoknak a kutatóknak is, akik a középkor történetét foglalkoznak. Már utaltunk rá: külön és nagy fejezet a nyelvtudomány történetében a humanista tudományosság ideje, amely már nem csak a BIBLIA által nyújtott információkon alapult. Ennek a tudományosságnak különösen izgalmas és bizonyos szempontból döntő epizódja Tacitus GERMANIA-jának a felfedezése volt 1495-ben – a humanista tudósok kutatásai talán itt lépnek ki először a könyvtárszobák elzártaságából. De itt is oppozíció született: Róma és Germania világa diametrális ellentétben állt egymással. Később éppen ebben a vonatkozásban változik meg a helyzet: a natiók nyelve nem a natiók közötti megkülönböztetés, hanem a kohézió megteremtésének az eszköze lesz – a natió *belül*. A nagy vallási mozgalmak, a reformáció és ellenreformáció idején – közismert tény – az egymással vetélkedő egyházak számára alapvetően fontossá vált a minden hívő és minden megtérítendő számára közös anyanyelv, olyannyira, hogy például a magyar nyelv virágzásának nagy korszakai kapcsolódnak mind a reformáció, mind a katolicizmus nagy korszakaihoz. A vallások nagy személyiségei a magyar nyelv nagy és bizonyos szempontból legnagyobb hatású művelői és alakítói voltak.

A XVIII. század közepe táján tehát kétféle, egy állami-politikai keretekben létező és egy nyelvi-kulturális elemekre épülő közösségfogalomról kell beszélnünk. Mind a kettőt nevezték – mind a kettő nevezhető – natióknak: nemzetnek. Úgy tetszik, hogy e század második felétől kezdve mind a két nemzetfogalom vonatkozásában alapvető fordulat következett be. Időrendben először ugyan a nyelvi-kulturális nemzetfogalom helyzete változott meg, legnagyobb – hatásában is legnagyobb – változás azonban az állami-politikai keretekben belül létező nemzetfogalmat illetően történt: a francia forradalom alapvetően alakította át a *nation* fogalmát. A francia nemzetet immár nem a Montesquieu által említett „seigneurs” és „évêques” alkotják, hanem az a tényező, amelyet az ESPRIT DES LOIS szerzője meg sem említ imént idézett meghatározásában, amelyről azonban Sieyès abbé oly nagy hatású röpirata szól. Ez a harmadik rend. Az a nemzetfogalom, amelyet 1789. augusztus 26-án az EMBERI ÉS POLGÁRI JOGOK NYILATKOZATA – az európai történelemnek e kivételes jelentőségű dokumentuma – magába foglal, radikálisan, mondhatni forradalmi módon különbözik attól, ahogyan a megelőző időszakok a natióról gondolkodtak. A modern demokráciának a népfeliséget, az emberi jogokat és a hatalmi ágak megosztását magába foglaló fogalma csak egy merőben új, a társadalom minden tagját magába foglaló állami-politikai nemzet alapján gondolható el. Ez nagy vívmány volt – Bíró István az európai kultúra legnagyobb vívmányának nevezi –, némileg érthető, hogy fénye eltakarja (vagy inkább: kiiktatja ebből a problémakörből) azokat a fejleményeket, amelyek a korábbi időszakokban már lezajlottak, amelyek azonban nagyon is szoros kapcsolatban vannak a nemzet modern fogalmával. A század közepe tájától kezdve egyre több jel utal arra, hogy az a szerep, amelyet a nyelvi-kulturális közösségek korábban játszottak a történelemben, megváltozóban van. Míg korábban a nyelv a népek életében az idegenek elleni harc érveként, praktikus (osztályozási) szempontok céljából, a tudományos kutatásnak az egyes népcsoportok megkülönböztetésére törekvő érdeklődése révén vagy valamely magasabb – egyházi, spirituális – cél szolgálatában került előtérbe, most más dimenzióba lép át. Ezek a hagyományosnak tekinthető motívumok a háttérbe szorulnak, a nyelvek és a népek közötti kapcsolat új alapokra kerül. Ezeknek az új alapoknak még nincs lényegi közük a XIX. század elején születő nacionalista indulatokhoz és szlogenekhez.

A fordulat a XVIII. század közepe táján zajlott le, és – úgy véljük – a felvilágosodás egyik fontos eseményeként és nem a romantika előzményeként kell felfogni. Igaz: a fordulat felszínén azt látjuk, hogy látványosan megnő az érdeklődés a *nem* klasszikus, azaz: a *nem* déli (görög és római) irodalmi kultúrák iránt. A felszínnek ez a változása azonban – mint utaltunk rá – a nyelvi-kulturális nemzetfogalmon belül a népcsoport és a nyelv közötti korábbi viszony alapvető megváltozására utal. Itt közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy az emberi és polgári jogok deklarációja által képviselt radikális fordulat a *közjog* vonatkozásában zajlott le, úgy látszik, nem volt szüksége a korábbi időszak egyik lényeges, az (irodalmi) *kultúra* területén megnyilatkozó vívmányára. A nevezetes nyilatkozatban nincs szó a nemzetnek olyan fogalmáról, amelyben bármilyen szerepet is játszana a közös nyelv. Az átalakulás így egyáltalán nem érintette – például – a nemzet és a nyelv kapcsolatát, itt nem deklarált semmit, hallgatott, ám ezzel a hallgatással azért mintha mégis állást foglalt volna. A forradalommal a nemzet közjogi értelemben vett fogalma változott meg, éppen a régi közjogi formula tűnt el a történelem süllyesztőjében. Ha viszont hallgat a nemzet és a nyelv viszonyáról, akkor ez a hallgatás azt jelenti, hogy a politikai nemzet – az iménti harmadik rend – kulturális értelemben is nemzetnek tekinthető vagy annak kell tekinteni. De mi van akkor, ha a harmadik rend különböző nyelveket beszélő közösségekből áll? Erre vonatkozóan nincs válasz, pontosabban – mint a gyakorlat mutatja – a válasz maga a hallgatás, tehát az, hogy a harmadik rend ne beszéljen különböző nyelveken. Itt a modern demokrácia alapvetésébe beépített deficitre kell gyanakodnunk. Az európai kultúra nagy fordulatának jelentősége ezzel természetesen nem csökken, de látni kell, hogy a *natio* fogalmának átalakulása annak állami-politikai dimenzióján *belül* történt meg. Nyilvánvalóan gyökeres, valóban forradalmi fordulat történt, hiszen – ahogy Szűcs Jenő fogalmaz: a nemzet immár a „*politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jutott*” nép lett. Új főszereplő lépett a színre, de a színpad maga nem változott: a nemzet fogalma nem került más dimenziók közé, mint akkor, amikor a „seigneurs” és az „évêques” alkoták. Innen körütekintve azt látjuk, hogy Európának keletebbre eső országaiban különféle történelmi okok miatt ilyen gyökeres fordulat a harmadik rend sorsát illetően nem következhetett ugyan be, de fordulat – egy más típusú, de mégis rokon fordulat – jó néhány országban ugyancsak lezajlott. Mivel kevésbé volt kockázatos, és a társadalom kevésbé gyors és kevésbé mély átrendezésével fenyegetett: korábban zajlott le. Ez jelentőségben nem ér fel ugyan a modern demokrácia születésével, de minden lát-szólagos eltérés ellenére sem volt ellentétben azzal, ami a franciáknál következik majd be. Még csak nem is annak kiegészítő mozzanataként kell felfognunk, hanem olyan fejleményként, amelynek szükséges volta rávilágít a forradalomban megszülető nemzetfogalom imént emlegetett hiányosságára. Az ezekben az országokban lezajló átalakulás középpontjában olyan nemzetfogalom áll, amelyet lényegében kizárólag kulturális tényei, elsősorban a nyelv és a nemzet nyelven létrejött kultúra határoz meg.

Mint láttuk: a népek és az általuk beszélt nyelvek közötti viszony a korábbi európai történelemben lényeges és a történeti vizsgálódás számára folyvást előbukkanó viszony volt. Már utaltunk arra is, hogy a XVIII. század második felében ez a viszony alapvetően megváltozik, s olyan helyzet jön létre, amely gyökeresen különbözik a korábbi változatoktól. Ez a különbség a nemzet és a nyelv közötti viszony régi változatai és a most születő új között elsősorban abban van, hogy míg a korábbi viszonyokat elsősorban *külső* mozzanat (ellenség megjelenése, az osztályozás praktikuma, a népek közötti különbségek számbavétele, magasabb érték – a vallás – szolgálata) alakította, most, jóval a romantika előtt, a XVIII. században a nyelv és a nemzet közötti kapcsó-

latnak elsőrendűen belpolitikai alapjai és következményei mutatkoznak meg. A nyelvi és kulturális tények által meghatározott nemzet fogalma a század második felében az adott társadalmak *belső* életében jut szerephez. Azoknak, akik számára fontos lesz a nemzetnek ez a fogalma, elsőrendűen belpolitikai célok érdekében lesz fontos. Más kérdés, hogy az ennek sodrában születő érzelmeket nem könnyű megkülönböztetni a későbbiekben előtörő s már egészen másfajta indulatoktól. De azért meg lehet őket különböztetni. Rögtön fel kell figyelünk néhány körülményre. Így például a XVIII. századközép után születő eszmélkedések egyik lényeges vonása, hogy nem csak, sőt, elsőrendűen nem vagy nem csak *saját* nemzetük nyelvéről és irodalmáról beszélnek. Az európai értelmiség érdeklődése változott meg: a hagyományos klasszikus (déli) nyelvek és irodalmak helyett most inkább az északi (és a keleti) nyelvek és irodalmak iránt kezdenek el szenvedélyesen érdeklődni, az általános helyett az egyedi arat sikert, a művelődés világában most feltáruló pluralizmus. A sok kínálkozó példa helyett talán elég, ha arra utalunk, hogy svájci tudós adja ki az EDDA DALOK-at, a keleti költészet felfedezője angol kutató, Osszián szerte Európában könyvsiker a szó mai értelmében is, Shakespeare most kezdi diadalútját a kontinensen. A nemzetek egymásnak kínálják és egymástól fogadják el kulturális kincseiket. Az antikok is az eddigtől eltérő arcukat mutatják: életmódjuk (s az azt kifejező képzőművészet és építészet) iránt nő meg az érdeklődés – nemzeti közösségekként támadnak új életre a XVIII. század európai közvéleményében. Ebből a szempontból a közép-európai fejlemények között – a dolgok lényegét illetően – nem nagyon lehet különbséget tenni: a nemzet most születő fogalmának kulturális tartalma van (a nyelv és az azon a nyelven művelt irodalom áll a középpontban), de jól kivehetők ideológiai céljai, amelyek között még nem látszik a nemzeti elfogultság. Minden nemzet kisebb-nagyobb értelmiségi csoportjainak *saját* érdekeit szolgálja a *többi* nemzet irodalmi hagyománya. Azt állítják a nemzet életének centrumába, aminek ők – az írástudók – a szakemberei. Általuk ellenőrizhető ügyekről van szó, ha tetszik: a költészet hatalmáról, amely most valóságos, nem spirituális, hanem földi hatalom is, ideológia. Nagyon erőteljes hivatkozási alap született: a nemzetek az általuk létrehozott kulturális értékek révén léphetnek csak be a nemzetek közösségébe. Ezek az értelmiségiek nyilván nem azonosíthatók a francia harmadik renddel, de nem is igen állíthatók szembe vele – az örömteli izgalom, amely Európa jelentős részében 1789 eseményeit fogadta, jelentős részben ennek az értelmiségnek örömteli izgalma volt. Ironizálhatunk a számszerűségeken, de úgy véljük: elvileg még sincs különbség abban, hogy a kulturális tényekre épülő kelet- és közép-európai kis nemzetek újkori alapítójaként néhány – ráadásul nem is feltétlenül hazájában élő – értelmiségit látunk, vagy azt a német *Bildungsbürgertumot*, amelynek létszámát 1770 táján húszezerre becsülték némely kortársak. Az események természete közös. A több mint háromszáz fejedelemségből álló Német-római Birodalomban lezajló fejlemények számunkra úgy mutatják, hogy a német nyelv és irodalom előretörésének elsőrendűen ideológiai céljai voltak, amennyiben ennek a nagyszámú és jól képzett értelmiségnek az érdekeit szolgálta. Ez minden lényeges, sőt alapvető különbség ellenére is megfelel – történelmi értelemben – a francia forradalomban színre lépő harmadik rendnek. Utaltunk rá, hogy ennek az értelmiségnek a legjobbjai milyen lelkesen fogadták 1789 hírért. Itt azonban nem volt – mert nem is lehetett – szó forradalomról, hiszen az adott viszonyok között ennek az értelmiségnek nem sok lehetősége volt a politizálásra, viszont a nemzetnek az a kulturális fogalma, amely az 1770-es évtized óta Johann Gottfried Herder filozófiájában jut alapvető szerephez, ennek az

értelmiségnek az érdekeit fejezte ki: az egységes, rendek szerint nem tagolt nemzeti társadalom vízióját, ahol a társadalom tagjai közötti hierarchiát is immár új, a hagyományostól merőben eltérő módon képzelik el. Ha – mint a történettudomány megállapította – az 1770 körül a német identitásnak már mindenekelőtt nyelvi-kulturális jellege van, akkor itt ennek az ideológiának térhódításáról van szó. A németeknél a német nyelv a franciákat utánzó fejedelemségek arisztokráciájával szemben fejezte ki ennek az értelmiségnek az ellenérzését és céljait (így azt a területet nyilvánították különösen értékesnek, amelynek ők – az írástudók – úgyszólván a birtokosai voltak), a nemzeti nyelv és irodalom kérdése elsősorban mégsem az irodalom gyakorlati oldaláról, hanem az ideológiai vonatkozások felől volt a lényeges. Arra vonatkozóan, hogy a nemzeti nyelv és kultúra kérdése ideológiai kérdésként merült fel, s ha volt is, nem volt feltétlenül kapcsolat közötté és a szóban forgó ország nyelvi állapota között, jól mutatja több fejlett európai ország esete, de különösen jól mutatják a francia viszonyok. Itt nem merült fel külön kérdésként a nemzeti nyelv (és vele az irodalom) kérdése, a harmadik rend itt közvetlenül, a politikai és közjogi gondolatok dimenziójában fejezhette ki a maga követeléseit. Pedig a nyelvkérdés gyakorlati módon – ráadásul már a forradalmi Franciaországban – talán nagyobb erővel és drámaibb módon merült fel, mint Európa más országaiban.

A történet a szakirodalomban meglehetősen elterjedt, a példák – akárhonnan idézzük is őket – elképesztő példák. Tudvalevőleg a franciáknál már az 1630-as évek óta létezett akadémia, amely az erős központi hatalom fő feladataként a francia nyelv ápolását tűzte ki. Ez azonban csak azt az eredményt hozta meg, hogy a királyi udvar körül kialakult egy magas színvonalú és standard francia nyelv, amely – tudjuk – a következő évszázadra meghódította Európát. A francia nyelv és a francia nyelvű irodalomművelés messze túlterjedt a monarchia határain. A francia nyelv helyzete azonban a monarchia határain belül nagyon is bizonytalan maradt, és erre megelégedő figyelmettek jóval később – a francia forradalom idején. 1790 februárjában Franciaország délnyugati részének parasztjai fellázdáltak, mert rosszul értették a Nemzetgyűlés dekrétumát: azt hitték, minden adótehertől megszabadultak. A Köztársaság második évében azután a Konvent megbízta Grégoire abbét, akinek nagyszabású felmérése megdöbbentő eredményt hozott: 1793-ban a francia állampolgároknak talán a fele beszélt úgy-ahogy franciául (a nyolcvanöt megyéből csak tizenötben folyékonyan s ezenkívül a városi lakosok felső rétegei), beszéltek viszont vagy harmincféle zsargont és patois-t, amelyek a franciához képest idegen nyelvek voltak. Voltaire és az emberi jogok deklarációjának a nyelve – olvassuk a szakirodalomban – Franciaországban alig volt ismertebb, mint szerte Európában.

Azt a körülményt, hogy a forradalmi Franciaországban szinte fel sem merül a nemzeti nyelv kérdése, a nem forradalmi – de ezért sok feszültséget hordozó – európai országokban viszont a nemzeti nyelv (és a nemzeti nyelven művelt irodalom) ügye új, addig nem látott energiához jut, véleményünk szerint tehát az magyarázza, hogy a XVIII. századi európai országok egy részében olyan ideológia terjedésének vagyunk tanúi, amely jellegében eltér ugyan a franciaországi változásokban szerepet játszó ideológiától, tartalmában azonban mégis rokon vele. A modern demokrácia párizsi születése és a kulturális tényei által meghatározott nemzet fogalmának európai hódítása – mint a romantika felől visszanézve gondolnánk – eredetileg nem két egymással szemben álló tendenciaként jelentkezett, hanem ugyanannak a folyamatnak radikális és kevésbé radikális változataként. Ez magyarázza a már említett tény: az európai nemze-

tek értelmiségének jelentős része fogékonynak bizonyult – ha nem is a forradalom egésze, de 1789 eszmái iránt bizonyosan. Problematikus mozzanatok azonban mind a két változat magában foglalt, noha teljesen egyértelmű, hogy a súlyosabb kérdéseket a nemzeti kultúrák tényéből felépülő ideológia rejtette magába. A modern demokrácia szerkezeti elemeit és így: belső biztosítékait nélkülöző nemzet fogalmába (s ezt a jövő mutatja majd meg) nincs semmilyen védelem beépítve a nemzet értelmezéseinek különféle szélsőségeivel szemben. De – mint utaltunk rá – a forradalomnak csak politikai értelemben felfogott s a kulturális mozzanatokat mellőző nemzetfogalma is deficitet rejt, hiszen nyilván akkor is magában foglal állításokat a nemzeti nyelvről és kultúráról, ha éppen nem beszél róla. Szűcs Jenő súlyos gondolatot fogalmazott meg, amikor leírta: a francia forradalom is „forrása” volt az európai nacionalizmusnak.

Ebben a pillanatban nyilván nem tudjuk pontosan meghatározni a magyarországi helyzet (a magyar nyelvvel kapcsolatos problémák helyzetének) helyét az európai térképen. Erre pedig nyilvánvalóan nagy szükség van, hiszen az utóbbi években keletkezett külföldi szakirodalom bizonyos tendenciái úgy mutatják, hogy a magyar változatra vonatkozóan a főbb megállapításokat az időnként elképesztő adatbeli hibák mellett a nyelvkérdés külpolitikai vonatkozásai uralkodnak: a magyar nyelv a nemzeti szabadság biztosítója és a hiányzó magyar állam pótléka. Ez áll arra a két munkára, amelyek ennek a kutatásnak eddig alighanem a legjelentősebb teljesítményei: arra, amit Daniel Baggioni monográfiájában Magyarországról mond – jellemző, hogy a nyelvújítási küzdelmet a szabadságharc leverése utáni időszakra teszi – és arra, ahogyan (igaz, lényeges adatbeli tévedés nélkül) beállítja a magyarországi helyzetet több kiadást megért könyvében Claude Hagège. Bár – mint már utaltunk rá – ezeknek a kutatásoknak csak a kezdeti fázisainál tartunk, bizonyos, hogy ez a legkevésbé valószínű feltételezés. A nyelvkérdés magyarországi felmerülésében nem játszik lényeges szerepet a magyar történelemnek az a kurucos szemlélete, amely (úgy látszik) inkább a külföldi elemzésekben él tovább a maga szívós életét. Azok a problémák, amelyek e pillanatban beláthatók és azok a kutatási célok, amelyek ennek alapján megmutatkoznak, egészen más összefüggések irányába mutatnak. Most három olyan terület van, amelyek a magyarországi nyelvkérdés szempontjából különösen fontosnak látszanak. Ezek meg is egyeznek, de el is térnek a többi európai országban mutatkozó trendektől, s ebben a pillanatban nem látható tisztán az sem, hogy milyen viszonyban voltak egymással. Az egyik az *ideológia* – már most jól látszik, hogy a nyelvkérdés különféle interpretációi a XVIII. századi magyarországi társadalom bizonyos rétegeinek érdekeit szolgálták. A második a *nyelvhasználat* (milyen viszonyban és arányban voltak egymással a korabeli Magyarországon használatos nyelvek), a harmadik pedig a *politika*: ha a nyelvkérdés jó ideig nem volt tárgya politikai közbeszédnek, annál fontosabb kérdés, hogy mikor és hogyan lett az, s ez milyen következményekkel járt. Ez utóbbi két témakör a magyar nyelv ügyének merőben gyakorlati vonatkozásaival kapcsolatban tesz fel kérdéseket: egy országban, ahol a latin a hivatalos nyelv, ahol a lakosságnak csaknem hatvan százaléka nem magyarul beszél, ahol az uralkodó anyanyelve évszázadok óta német, és ezeknek az uralkodóknak a székhelye is egy másik ország fővárosa – talán ennyi alapján is érzékelhető, hogy igen egyedi és igen komplikált helyzetről van szó: már a valóban termékeny kérdések feltétele sem látszik egyszerű dolognak.

Utaltunk rá, hogy a század második felétől megindul az a folyamat, amelynek eredményeként a hagyományos közösségfogalmakkal, a *natio hungarica* és a *hungarus tu-*

dat fogalmaival szemben fokozatosan teret nyer az a nemzeteszme, amelynek legfontosabb, mert konstitutív mozzanata a nyelv. A magyar nyelvvel kapcsolatban felmerült kérdések pedig elsősorban a „tudományok” világában jelentkeztek – ezt a szót használtuk a korban használatos irodalomfogalom megnevezésére, hiszen a kor írói is általában ezt használták. A három terület közül, amelyről az imént szó volt (a nyelvkérdés ideologikus kezelése, a nyelvhasználat a XVIII. századi Magyarország mindennapjaiban és a politika és a nyelvkérdés viszonya), az utóbbi időben elsősorban a nyelvkérdés ideológiai vonatkozásai álltak az előtérben, a korban – a kor irodalomtörténetét tanulmányozva – a leglátványosabb fejlemények alighanem ebben a vonatkozásban zajlottak le. Forrásaink adatai erről sokat beszélnek, a magyar nyelv és a magyar nyelven művelt irodalom ügyével kapcsolatos fejlemények vizsgálatakor is az ezekkel kapcsolatos jelenségek ötlenek először a szemünkbe.

Ebben a pillanatban e kérdésnek három fejezete, három egymást követő nemzedék által kidolgozott változat legalábbis jól megkülönböztethető.

Az egyik és időrendben az első (Kosáry Domokos terminusával) az ún. felvilágosult rendiség első nemzedékének, az 1770-es évek Bessenyei György által vezetett nemesi irodalma, ahol a nyelvkérdés egy széles körű, a társadalom egészére kiterjedő program keretei között bukkan fel. E program centrális gondolata röviden is összefoglalható: a cél a közboldogság, ezt elérni a tudományok terjesztésével lehet, a tudományok terjesztésének a kulcsa pedig a nyelv, mégpedig a „számosabb rész” nyelve – tehát nem a latin, hanem a magyar. A nyelv így nem a nemzet ismérveként, hanem a közjó elérésének az eszközöként szerepel: a „tudományok” terjedésének a feltétele az országban általánosan ismert és gondozott nyelv, ha ez nincs, a tudományok magukba zárkóznak, és boldogtalan marad az ország népe. Bessenyei vonatkozó szövegeiből kiderül, hogy a nemzeteket ugyan az ő felfogása szerint a nyelv által is meg lehet különböztetni, ennek azonban különösebb jelentősége nincs, hiszen a nemzet közvetlen léte szempontjából a nyelv *önmagában* érdektelen. Amíg a parasztok magyarul beszélnek, nem enyészhet el, a nemzet létét soha nem maga a nyelv stabilizálja – a nemzet fennmaradásához birtok és erő szükséges. Ez az erő hajdan a kardforgatásban mutatkozott meg, a művelt XVIII. században pedig abban kell, hogy megmutatkozzék, hogy a nemzet milyen mértékben és milyen színvonalon birtokolja a „tudományokat” – a nyelvnek ebben van döntő szerepe. Új érdemek alapján új nemességet kell kialakítani – a kard nemességét fokozatosan fel kell, hogy váltsa a penna nemessége. A „kicsinyek”, a „porban heverő jó elmék” tehetsége és vetélkedőkedve nélkül és e vetélkedéshez való szabadság nélkül ez a kor kívánalmainak megfelelő elit nem alakulhat ki. A nyelv tehát nem konstituálja a nemzetet, a nyelv azonban ebben a beállításban is mégis mély kapcsolatban van a nemzettel: a tulajdona. Ez azonban nagyon fontos tulajdon: ez az a kulcs, amely a „tudományok” kapuit nyitja meg, s itt rejlik az erő forrása a nemzet számára, s ezzel a lehetőség, hogy ne tűnjön el a történelem viharaiban. Ennek a gazdagon tagolt rendszernek a tartalma a nemesi érdekeknek megfelelő modernizációs ideológia.

Az 1780-as évtizedben Bessenyei és nemzedéke visszavonultával színre lépő új nemzedék számára a nyelv már egyértelműen első a nemzetet alkotó tényezők közül – ha talán nem is minden író számára az egyedüli, de bizonyosan mindenki számára a legfontosabb. „*Eggy a' nyelv, eggy a' nemzet*” – írja a kor egyik legnagyobb hatású és a nyelvkérdés vonatkozásában központi szerepet játszó szerzője, Péczeli József, Komárom

prédikátora. Ugyanezt a gondolatot nagyon sok változatban leírják a kor írói, de – ugyanakkor – nem csak formuláik térnek el egymástól, hanem az interpretációik is: a nyelv és a nemzet azonosításának értelmezése a gondolatoknak más, egymástól eltérő rendje szerint történik meg – például – Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály vagy éppen Kármán József írásaiban, de mindegyikőjük esetében a nyelv és a nemzet azonosítása az alaptétel. Ezzel ők a nyelvkérdést az alacsony sorból származott értelmiségiek – ha tetszik: a magyar harmadik rend – ideológiájaként interpretálják. Ha csak az tekinthető a magyar nemzet tagjának, aki magyarul beszél, akkor a *natio hungarica* rendi ideológiája ellen indul támadás: a magyar nemzetet nem a magyarországi nemesség alkotja, hanem mindenki, aki magyarul beszél. Az állításnak ugyan a nemesi alkotmány árnyékában semmiféle közjogi súlya nincs, a mellette szóló érvelés mégis ellenállhatatlan, hiszen bele kellett gondolniuk a kortársaknak: magyar nyelv nélkül nincs magyar nemzet sem. Ha nem törődünk a nyelvünkkel, két-háromszáz év múlva csak úgy emlékeznek ránk, mint mi a keltákra: ők is éltek valaha. Ennek a fenyegetésnek a variációit a nyolcvanas évek végén igen gyakran leírták, de fontos hangsúlyozni: semmi köze nincs a sokat emlegetett „herderi jóslat”-hoz, hiszen az csak 1791-ben látott napvilágot. A modern nacionalizmushoz sincs sok köze, hiszen ez az értelmiség (nemcsak a türelmi rendeletért hálás protestánsok, hanem a katolikusok is) szinte kivétel nélkül lelkes jozefinista volt, s az ő körükben nem merült fel a szándék, hogy elmagyarosítsák a magyar királyság nem magyarul beszélő lakóit. Az „*egygy a' nyelv, egygy a' nemzet*” gondolatának belpolitikai éle volt. Az ideológia ugyanakkor nemcsak a magyar harmadik rend nevében szól, hanem – főleg – a magyar harmadik rendből származó értelmiség nevében. A nyelv ugyanis csak a nemzet létét biztosítja, a nemzet minősített létét (hogy tehát itt kiváló, az emberiség figyelmére méltó nemzetről van szó) a nemzeti nyelven művelt „tudományok” adják. A nemzet fiainak rangsorában tehát előkelő helyre tarthatnak igényt – származásuktól függetlenül – a „tudományok” művelői: mintha máris a pennának a Bessenyei által emlegetett új nemessége jelentkezne. Hangjuk indulatos, magabiztos – itt valóban a magyar harmadik rend hangját halljuk: „*Nem abban áll a Nemzet dítőssége, hogy házainkon számok ne légyenek, földjeink meg ne mérettenessenek, a nemesség szabadon nyúlászhasson sat. Hanem abban, hogy a mi nyelvünk legyen a maga hazájában az első s a mi Literatúránkat ne tsak ismerjék, hanem betsüljék az idegen nemzetek*” – harsogja Péczeli József. A jelenlegi helyzetben azonban „*Az Urak udvaraiba divízióként koslatnak a jobbágyok zsírján hízott kopók... A tanultak éhen fáradoznak a nemzet dicsősége mellett*” – ezt pedig Csokonai Vitéz Mihály írja TEMPEFŐI című színművében (1793).

Van azonban egy író, aki számára – miközben nem kételkedik a megállapítás igazában – egyáltalán nem tűnik rokonszenvesnek az a gondolat, hogy a nemzetet a nyelv teszi nemzetté. Kazinczy Ferenc – mert róla van szó – álláspontja főbb vonásaiban a nyolcvanas évek végére alakul ki, s a kialakulás folyamata nem nélkülözi a meglepő fordulatokat. Korábban nem így gondolkodott: sokáig (Bessenyei Györgyhöz hasonlóan) ő is úgy vélte, hogy a nyelv és a nemzet között nincs lényegi kapcsolat, ezért nincs is különösebb jelentősége a nemzet élete szempontjából. 1780-ban – utaltunk rá – különösebb érzelmek nélkül szemlélte Eperjes tarkabarka nyelvi állapotát, s nem a magyar nyelv sanyarú sorsán bosszankodott, hanem azon, hogy senkivel sem volt alkalma a franciát gyakorolnia. Tíz év múlva, 1790-ben viszont éhhalállal fenyegeti azokat a nem magyar anyanyelvű országlakosokat, akik nem akarnának megtanulni magyarul. Furcsa módon ebben a fenyegetésben nem az elképesztően goromba hang az ér-

dekes, s nem csak azért, mert abban nyilvánvalóan a kompenzálás és az idomulni akarás játszik szerepet – II. József halála után, a nemesi ellenállás diadalának a hónapjaiban vagyunk, márpedig még néhány hónappal korábban (és éveken át) Kazinczy a hírhedt nyelvrendeletet (1784) meghozó császár buzgó hivatalnoka volt. Lényegesebb az, hogy ehhez a folyóiratában, az *Orpheus*ban megjelent nacionalista jegyzetehz még hasonlót sem ír le élete hátralévő negyven éve során, sőt nyíltan azt sem nagyon fogalmazza meg, hogy a nyelv a nemzet legfőbb határozója. Mégis igaznak gondolta, csak éppen *önmagában* véve veszélyes igazságnak. Kazinczy ellenszenvvel viseltetett az ideológia iránt, amelyet a Péczeli József által oly tömören megfogalmazott formula, az „*eggy a' nyelv, eggy a' nemzet*” formulája mintegy magában foglalt. Beszéltünk róla: ha ugyanis a nyelv konstituálja a nemzetet, akkor immár nem a nemesség alkotja a natiót, hanem mindenki, aki magyarul beszél, de láttuk azt is, hogy az értelmiség interpretációjában a nemzet fiai közötti hierarchia ugyancsak új alapokra kerül – azok számíthatnak a nemzet különös figyelmére s kitüntetett helyre a nemzet életében, akik hozzá tudnak járulni a magyar nyelvű „tudományok” virágzásához. Kazinczy azonban régi nemesi család sarja volt, s a jelek szerint veszélyesnek tűnt számára ez az alacsonyabb néposztályok felől érkező írástudók ellenőrizhetetlen becsvágyát és (főleg) indulatát megalapozó és fel-felszító elgondolás.

A kezdeményezést mindenesetre nem adta ki a kezéből, s már a nyolcvanas évek végén megtalálta az új, a kulturális tényekre épülő nemzetfogalomba beépített ideológia ellen a hatásos védekezés módját. Úgy fogalmazhatunk, hogy a későbbiek során magával az ideológiailag fertőzött fogalommal Kazinczy tolla alatt gyakorlatilag nem is találkozunk, csak az ellene való védekezés módjával – némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy voltaképpen egész tevékenységére innen nyílik a legjobb rálátás. A nyelv nemzetalkotó szerepének elismerése és ugyanakkor a szorosan hozzá tartozó ideológia elleni védekezés a nyelvkérdéshez való s teljesen új viszony kialakítása volt. Ez kizár a nyelv ügyéből mindenfajta közvetlen társadalmi utalást: sem a Bessenyei György és utódai által emlegetett „közjó”, sem az értelmiség által kitűzött cél, a nemzet reprezentációja nem bír számára lényegében semmiféle jelentőséggel, csak és kizárólag a nyelv „tökéletessége”. A nyelv ismeretét önmagában véve kevésnek tekinti, az autentikus magyarság igazi normája csak a nyelvben való teljes otthonlét, a teljes nyelvi kompetencia birtoklása lehet, amely viszont csak az írott nyelv világában, az irodalomban gondolható el, hiszen csak ott tehető nyilvánossá, és ott ellenőrizhető. Ha az értelmiség ideológiája szerint mindenki a magyar nemzethez tartozik, aki magyarul beszél, Kazinczy törekvése arra irányul, hogy éppen ebben a vonatkozásban állítson fel minőségi kritériumokat, s ezzel ellenőrizze, pontosabban: ő és a művelt kevesek ellenőrizték azt, ami a kortársak ideologikus törekvésének az alapja volt, a nemzeti nyelvet. Álláspontja kompromisszumot foglal magában, hiszen a nemzetet ő is kulturális tényei által meghatározott nemzetként fogja fel, s ezzel a nemzet lényegének a birtoklását, így a korban érvényes hatalom egyik forrását olyan területre helyezi, amely valóban szabad, tehetséggel és szorgalommal *bárki* számára hozzáférhető, birtokba vehető és megművelhető terület. Ugyanakkor: a hatalmi helyzet itt csak folyamatos munka és küzdelem – a nyelvben való s minél teljesebb otthonlétért való folyamatos küzdelem – árán tartható meg. Ebben a küzdelemben előnyök lehetnek, de e küzdelemből való eleve kirekesztettség nem lehetséges. Kazinczy világának arisztokráciájában nemcsak nagy számban lesznek ott majd az alacsony sorból származott írástudók, de alighanem a többséget is ők alkotják.

A szakirodalomból

- Baggioni, Daniel: LANGUES ET NATIONS EN EUROPE. Paris, Payot, 1997.
- Benkő Loránd: A MAGYAR IRODALMI ÍRÁSBELISÉG A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK ELSŐ SZAKASZÁBAN. Akadémiai, 1960.
- Bíró Ferenc: A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK MAGYAR IRODALMA. Balassi, 2003 (negyedik kiadás).
- Droixhe, Daniel: DE L'ORIGINE DU LANGAGE AUX LANGUES DU MONDE. ÉTUDES SUR LES XVIIE ET XVIIIE SIÈCLES. (LINGUA ET TRADITIO. BEITRAGE ZUR GESCHICHTE DER SPRACHWISSENSCHAFT. Herausgegeben von Hans Helmut Christmann und Eugénio Coseriu.) Band 9. Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1987.
- Guiomar, Jean-Yves: LA NATION ENTRE L'HISTOIRE ET LA RAISON. Paris, Éditions la Découverte, 1990.
- Hagège, Claude: LE SOUFFLE DE LA LANGUE (VOIES ET DESTINS DES PARLERS D'EUROPE). Paris, Odile Jacob, 1994 (második kiadás).
- Kosáry Domokos: MŰVELŐDÉS A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Akadémiai, 1996 (harmadik kiadás).
- Mauro, Tullio de: STORIA LINGUISTICA DELL' ITALIA UNITA. Bari, Editori Laterza, 1970.
- Schulze, Hagen: DER WEG ZUM NATIONALSTAAT (DIE DEUTSCHE NATIONALBEWEGUNG VON 18. JAHRHUNDERT BIS ZUR REICHSGRÜNDUNG). München, Deutschen Taschenbuch Verlag, 1985.
- Schulze, Hagen: STAAT UND NATION IN DER EUROPÄISCHEN GESCHICHTE. München, Beck, 1994.
- Székfű Gyula: IRATOK A MAGYAR ÁLLAMNYELV TÖRTÉNETÉHEZ. 1790–1848 (MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI). Bp., 1926.
- Szili József: AZ IRODALOMFOGALMAK RENDSZERE. Akadémiai, 1993.
- Szűcs Jenő: NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM. TANULMÁNYOK. Gondolat, 1984 (második kiadás).
- Tárnai Andor: EXTRA HUNGARIAM NON EST VITA... (EGY SZÁLLÓIGE TÖRTÉNETÉHEZ). Akadémiai, 1960.

Győri László

SPIELBERG-VÁLTOZAT

Nem tudjuk már a szavak idejét,
ragok, jelek elúsznak szerteszt,
miből mi bújik ki, s mi lesz, ha felnő,
rügyet emészt vagy húst mar szét a bendő,
nem ront-e ránk a főnév, az ige,
egy ismeretlen állat nem jön-e
csicseregve, játékosan előbb,
aztán üvöltve, metszve agyvelőt.
Olyan szavak reccsennek itt elő,
amiket eddig rejtett az idő.
Titkait már nem tudja tartani,
üvöltének a dzsungel vadjai.

Domokos Mátyás

„KINEK ÖN-ÉNJE NEM HAZUG”

Sárközi Mártáról, személyes hangon – ahogy éppen eszembe jut

1

Egyetlen ember múltjának is mélységesen mély a kútja, ha nem éppen feneketlen. Én például többnyire képtelen vagyok felidézni szerény életem meghatározó, sorsszerű emberi kapcsolatainak első pillanatát, mert erre vonatkozó emlékeim rendszerint a tudat alá merülnek, s ha nem semmisülnek is meg, földídhethetlenné válnak. – Életem során volt szerencsém találkozni néhány zsenivel, de legnagyobb, máig sugárzóan eleven emberi élményem: Sárközi Márta és Ferenczy Béni volt, s amikor Sárközi Mártára gondolok, a közelében eltöltött két évtizedre, engem is elfog a kétség, lehet-e „egyszerre két helyen, egyszerre két időben” (Szabó Lőrinc) létezni az emlékezet által? Összefüggő történet helyett emlékroncok merülnek csak föl a feledés tengeréből, s ijedten veszem észre, milyen kopott, fakó minden, ami a változatlan hófokú érzelmek ellenére is megmaradt bennem, ahhoz képest, amit akkor érzek, ha Sárközi Mártára gondolok. „Egyéniségünk nagyrészt nem más, mint rejtett és megnyilvánuló emlékeink összessége – állítja EMLÉK-BÁNYA című befejezetlen és kiadatlan esszéjében Sárközi Márta volt főszerkesztője, Illyés Gyula. – Emlékeink egy része úgy dolgozik énünkön, mint a szobrász a szobrán.” Nos, félek, hogy az én morzsalékos emlékeim jobbára csak kontár szobrot faragnak belőle, s nem annak az embernek a csodálatos lényét idézik fel a maga teljességében, akire emlékezni próbálok. Vagy vigasztalódjak (egyik) kedvenc pesszimista íróm, Émile Cioran mondásával, miszerint „az emlék a cafatokban lógó idő”? Végül: ami elveszett, azt nem pótolhatja az emlékfoszlányok őszintesége sem, legfeljebb azzal az elégtétellel szolgál e sorok írójának, hogy emlékeit nem korlátozza az öncenzúra.

2

„A Fánk-ujjú asszony” emberi lényét, versben és prózában, igen sokan megörökítették; különböző nézőpontokból és generációk felől bámulatosan egybehangzóan, aminek véleményem szerint abban az Adytól származó verssorban rejlik a magyarázata, hogy ő mindenki számára nyilvánvalóan olyan lény volt, „kinek ön-énje nem hazug” (KI VÁRNI TUD). Ady Endre az első nagy, véres világfelfordulás idején írta és 1915 nyarán jelentette meg ezt a versét a *Nyugatban*, azzal az ajánlással, hogy „küldöm, aki érti”. Sárközi Mártának ezt nem kellett „értenie”, ő ilyenek született. Legfeljebb később, a XX. századi magyar történelem által meghatározott személyes szenvedéstörténete során tudatosodott benne, hogy ő életveszélyes helyzetekben is őszinte lény, az, aki, mert nem tehet mást. Ennek a predestinációján nem tud, de nem is akar senkinek a kedvéért sem változtatni.

Dante hirdette önmagáról, hogy „*magamból csinálók pártot magamnak*”: Sárközi Márta is megtette ezt, s nem csak politikai értelemben, mint született és megvesztegethetetlen ellenzékije minden fennálló politikai-társadalmi berendezkedésnek, és maró gúnnyal illetett mindenfajta szemellenzést, doktrínát és teóriát, amely tetszetős és hangzatos ideológiák alibijével útját állta a jobbra törekvő lelkek vágyainak, a művészetek terén pedig célszerű kívánalmak hangoztatásával minden új tehetséget eltorzulással, majd elnémítással fenyegetett. Ezért hatott minden *természetesnek*, amit tett vagy gondolt, helyesebben: ha *ő* tette vagy gondolta, mert a romlatlan, tiszta rousseau-i ember ábrándjának az eleven példája öltött testet benne. Ugyanakkor tele volt palástolt szívfájdalmakkal, gyógyulatlan és gyógyíthatatlan életsebekkel, amelyeket némán magába zárt, de azt gyanítom, hogy félelmetes intellektusát ezeknek a sebeknek a tapasztalata táplálta iróniával, s adott neki belülről erkölcsi felhatalmazást a gyilkosan őszinte véleménymondásra, amit soha senki előtt és senkivel szemben nem fogott visza. Lényének belső vérzése ellenére valóban bámulatos lélekjelenléttel és bátorsággal mindig megállta a helyét tragikus fordulatokban is gazdag életében. De ez a feszültség nem gátolta, ellenkezőleg: csak gerjesztette benne az adakozó szeretetet, s én ezzel magyarázom, hogy a környezetében élő emberek tévedéseit és botlásait rendszerint meg tudta bocsátani, de a számításon alapuló és gátlástalan önérdek-érvényesítő hazugságot, a cinikus hamis tudatot soha. Amikor valaki tökéletesen tudatában volt annak, hogy „*embertelenül mennek a dolgok*”, s mégis „*velük halad*”, azt nem bocsátotta meg soha. Kizárta az életéből egyszer s mindenkorra. – Erdei Ferenc írta neki 1945 tavaszán, hogy „*tárgyi fejlődéstörvények*” sodorják őt mint belügyminisztert. (Azt persze nem írhatta meg, hogy milyen titkos elkötelezettség parancsának kell engedelmessé válnia...) Erre válaszolt Sárközi Márta úgy, hogy „*én nem tudok senkivel és semmilyen ügy szolgálatában »ügyeskedni«.* *Nem tudok emberek felé ilyen vagy olyan érdekből más arcot mutatni, mint amelyet szívem szerint mutatnék. [...] Nem tudok másképp, mint nyílt kártyákkal játszani*”.

Sárközi Márta emberi portréját, karakterét, mint említettem, sokan megrajzolták már (lásd a MENEDÉKHÁZ című Emlékkönyv írásait); számomra pedig mindenekelőtt Lator László irigylésre méltó és pontossága folytán is rendkívüli szépségű hitellel. Ahogy ő látta és megörökítette ezt a rendkívüli emberi jelenséget, azzal én nem tudnék versenyezni, mert abban valóban „minden megvan”, ami jellemző és fontos.

3

Amire biztosan emlékszem: ő, vagyis Lator László kalauzolt el első alkalommal a Zugligeti út 87.-be, Sárközi Mártának a Hunyadorommal szemközti domboldalon lévő kis házába, vagy ahogy ő szerette emlegetni: „szoba-konyhás lakásának összes termeibe”. De rémlik, hogy néhány héttel korábban, az akkori bölcsészkar Múzeum körútra néző, első emeleti termében (egészen pontosan 1949. március 3-án, csütörtök délután – Fodor András naplója a perdöntő bizonyíték) már találkoztam vele, legalábbis láttam őt, Kolozsvári Grandpierre Emil idéetlen eszmefuttatásának (ÚJ MAGYAR KÖLTÉSZE-TÉRT: megjelent a *Magyarokban*) a vitájára összegyülekezett költők és kritikusok között. A méltóságteljes aggastyán Gellért Oszkár és a saját bevallása szerint kölcsönnadrágban feszítő Kormos István mellett a „vérszagra” megjelent Sárközi Márta is. A kitűnő prózaíróból hirtelen botcsinálta progresszív ideológussá vedlett „Emici” azt fejtegette nagy hévvel, hogy a két háború között a magyar líra József Attilától Vas Istvánon és másokon át kisugárzásában egészen a mai napig, vagyis hát Nemes Nagy Ágnesig, Pi-

linszkyig, sőt: „a slágerszövegíró” Kormos Istvánig a kor haladó kihívásai elől „menekülő” költészet, míg ellenben Aczél Tamás „csatlakozó” lírája a pozitív ellenpéllda. A hozzászólók, még a „bajszos” Waldapfel is, kivétel nélkül leszedték a keresztvizet az előadóról, csupán Király István védte az „üdvönt”, s mivel Weöres Sándor „értelmetlen versei”-nek a megbélyegzése is szőnyegre került – Zelk Zoltán is, Hubay Miklós is védelmébe vette a PANYIGAI ű költőjét – lendületes kirohanását azzal fejezte be, hogy: „Weöres Sándor pedig nem művész, hanem bűvész!” Erre Kuczka Péter egyedülként vastapsban tört ki, Királyban maradt annyi lélekjelenlét, hogy Kuczka felé meghajolva hangosan annyit mondott: – Köszönöm az izolált tetszésnyilvánítást! – Minderre azért térek ki ilyen részletesen, mert amikor Lator föl vitt a zugligeti házikóba, Sárközi Márta ismételt felidézte ennek a vitának a fordulatait az ő jellegzetes pittoreszk modorában, igen elcsodálkozva Grandpierre magatartásán, akit ő – joggal – igazi írónak tartott. (Húga, Grandpierre Baby pedig a barátnője volt.)

Jómagam tudatosan vágyódtam a *Válasz* szerkesztőjével való személyes találkozásra, mert ahogy ez „a félig-értett dolgok rajongásával” (Szerb Antal) olvasó kamaszokkal rendszeren történni szokott, én is az irodalomra tettem (volna) föl az életemet, s a kor – „a hároméves irodalom” – folyóiratai közül a *Válasz*hoz vonzódtam, s ennek a hasábjain szerettem volna „betörni” az irodalomba. Ha mertem volna. Írtam egy novellafélt, amely formája szerint belső monológja volt egy sebesülten földet érő angol pilótának, akinek a gépét 1944-ben lőtték le, a keret szerint, a szőregi olajfinomító bombázása közben. Eötvös-kollégista barátaim tetszéssel fogadták próbálkozásomat, biztattak is, elsősorban Fodor András és Lator László, akik már nyomdafestékhez jutottak a *Válasz*ban, hogy forduljak én is a Szerb utcai szerkesztőséghez. A KOLLÉGIUM. NAPLÓ, 1947–1950 című könyvében Fodor András meg is említi életemnek ezt az epizódját: „...mutatta ma – (1948. augusztus 6-án) – félig-meddig titkon – egy novelláját. Nem mindennapi repülőstörténet: érzékeléssel kombinált elmélkedések láncolata. Ha jobban nekiveselkedne, talán olyasféléképpen írma szépprózát, mint Aldous Huxley. Ennek, mint látjuk, nincs magyar jövője”.

Nem az önmutogatás vágyának engedve idézem Fodor András véleményét, amelynek a szövegéről csak 1991-ben szereztem tudomást, csupán alátámasztani szerettem volna, hogy ez is közrejátszott abban, amiért a folyóirat felé törekedtem. De mire megismerkedtünk, a *Válasz*nak éppen az utolsó számát nyomták Kecskeméten, kéziratom pedig szórén-szálán eltűnt (magyarán: kidobtam), én pedig vágyaimtól függetlenül már akkor megértettem, hogy az írás, ahogy én látom a világot, nem lehet az igazi valóság tükre, mert a zsdánovi eszmehordozók gonosz mostohái nyomban a földhöz csapják ezt a tükröt, a szerzőjével együtt. – Így hát örök időkre titok marad az is, hogy prózaírói álmaimat igazolták volna-e (megíratlan maradt) kézírataim – de hát ez már egy más történet.

4

Valóságos történetem másfajta fordulatokban részeltetett. Huszonvalahány társammal együtt kizártak az Eötvös-kollégiumból, a szó szoros értelmében hajléktalanná váltam, üres zsebbel, s örülnöm kellett, hogy Fodor Andrással és Lator Lászlóval együtt egy fűtetlen szobában, a Székely utcában, ahonnan a többgyermekes főbérllőnőnk férjét nem sokkal korábban hurcolta el az ÁVH a földművelésügyi minisztériumi „összeesküvés” (mondanom sem kell, ártatlan) résztvevőjeként. Jéghideg átjárószoza volt a miénk,

mögöttünk két sírkőfaragó „albérelt”, akik általában késő éjszaka jártak haza részegen, mert valahol italoztak, s korán reggel félrészegen indultak munkába (mert még nem józanodtak ki teljesen), és rendszeresen kirúgták alólam az ajtó mellé helyezett ágyam, egy vassodron fél téglákból képzett lábait, miközben Fodor András haját reggelre belepte a dér. (De ez már megint egy más történet...)

Hogy is írta Örkény? „Az ember egy kis melegségre vágyik.” De nem csak egy perc-re. Számomra nyilván anyapótléket is jelentett Sárközi Márta személye, noha ennek nem voltam tudatában, miközben elárvultan lődörögtem Budapesten, egy szál magam. Szóval ha egy kis emberi melegségre vágytam az ötvenes években is „*othontalan, csupacsász világban*”, akkor felmentem Zugligetbe, jóformán minden vasárnap délután, amikor is az estebe hajló vagy az utolsó 58-as villamosjárat időpontjáig tartó nagy beszélgetések közben egy vagy két csésze tea vagy ha minden jól ment, még zsíros kenyér is jutott a vendégeknek a vasárnapi „szoarékon”. Persze nem a zsíros kenyér volt a fő vonzerő, bár tagadhatatlanul jólesett az is, hanem Márta személye s az a léghő, ami körülvette. Kiknek a számára? Ismét csak Adyval tudnék felelni erre, egyik versének néhány sorával: „*Ki az én sorsomat ellopta / láttam... Nem emlékszem: / álmomban láttam*” (A SORSOM ELLOPÓJA). Ki tudná összeszámlálni, hányan éltek meg minálunk a „fordulat éve” után, hogy kisémmiződtek a tulajdon sorsukból? Azzal a különbséggel, hogy az Ady-vers víziójával ellentétben jó néhányan meg is tudták volna nevezni azokat (névvel és laccímmel), akik sorsukat, a szabad szellemi élet lehetőségét, amelyben Keresztury Dezső megfogalmazása értelmében „*szabadon szolgál a szellem*” (ez volt különben az Eötvös-kollégium jelmondata), elorozták.

Kik jártak ide vasárnaponként több-kevesebb rendszerességgel? Az egyszerűség kedvéért és névsorolvasás helyett: a második *Válasz* szerzői (lásd a folyóirat összesített tartalomjegyzékét, kihúzva belőle azokat, akik időközben „bezuپáltak”), valamint láthatatlanul, de szellemével, műveivel és a beszélgetések gyakori témájaként is Illyés Gyula; aztán természetesen Márta szűkebb és tágabb családjá, Eszter lánya és Ádám fia (amikor éppen nem volt munkaszolgálatos), Lukin Laci, fogadott fia, Rác András képzőművész, unokatestvére, Márkus Anna, Kecskeméti Márta és Rác András Kolozsvárról jött felesége, Zsóka. Volt és kirúgott Eötvös-kollégisták, mint Kicsi Sándor, Ruttkay Kálmán s később felesége, Várkonyi Ágnes, Gyapay Gábor és neje, Márta, a volt *Válasz* volt titkárnője, Fazekas László („Fazék”), Niederhauser Emil, Major Jenő, Bornyi Sándor, Szász Imre, Lator Laci, amikor Pesten volt és Fodor Bandi, Kozma Géza. Később, az ötvenes évek közepétől, ’56-tól Moldova, akinek a tehetségét Sárközi Márta nagyra tartotta első novellái alapján, és Halda Aliz, de ne feledjem Keszthelyi Nándort, a Parasztpárt volt ügyészét, aki Márta amerikai örökségének a bonyodalmas ügyeiben is eljár, aztán Tóth Endrét, volt parasztpárti képviselőt és feleségét, Epstein Erzsit, Major Sándort, a TV szerkesztőriporterét, és Sárközi Matyi volt osztálytársát, Peskó Zoltán karmestert, a két „öreget”: Márkus Andor volt bankigazgatót, aki Márta nagynénjének, Vészi Lenkének a férje volt, és barátját, Baracs Jánost, az elismert pénzügyi szakembert. – De föltűntek olykor a Ruhaneműjavító dolgozói is, akik közt az Olasz, majd Malinovszkij, utóbb Szilágyi Erzsébet fasorban, a Nyúl utca sarkánál lévő bérház szuterénhelyiségében Márta műstoppolóként kereste a zsíros kenyérré válót.

Újabb kört képezett, részint a felsoroltakból, azoknak a társasága, akik önjellemzése szerint „a tehéntempóban ballagó” Mártát az általa szervezett kirándulásokra elkísérték, alkalomszerűen kiegészülve például Vargyas Lajos néprajzos barátaival, a sá-mánkutató Diószegi Vilmoossal, Bodrogi Tiborral. Előfordult, hogy Sárközi Matyi is velünk tartott a Börzsönybe vagy a Pilisbe, aki akkor már térképpel és Bézard-féle tájo-

lóval felszerelkezett (másodosztályú minősítésű) „profi” turista volt (bár nem sikerült neki csapatunkat fölvezetnie Dobogókőre...). S csodák csodájára olyan „mélyurbánus” lény is velünk tartott, mint Pilinszky, magával hozva az unokaöccsét, Kovács Pétert. Valószínűleg Márkus Anna miatt vállalta, hogy kitegye magát a természet lágy ölével való találkozás számára apokaliptikus megpróbáltatásainak. De hogy mit élt át valójában, azt ismét csak évtizedekkel később tudtam meg, amikor előkerültek naplófeljegyzései. „1953. április 10. – Ma öt napja, hogy a reggelinél leült szembe velem. [Márkus Anna – DM] Itt és ekkor kezdődött? Nem hiszem. Előző este, mikor meghallottam, hogy ő is velünk jön, reggel csatlakozik hozzánk: mintha valami elfelejtett reménységem teljesült volna. Ma már; a folyamnak visszafelé fordulva, távoli kis reményeket fedezek föl magamban, amiket mind ő ébresztett föl bennem, de ezek mind futó és elmúló emlékek róla. A szerelem ott kezdődik, mikor a belső figyelem egyszerre folyamatossá válik, s intenzitásában szinte az elviselhetetlenségig fokozódik. A menedékház kora reggeli verandáján üldögéltünk éppen; az asztalunk egy pillanatra megürrült – Márta ült velem szemben, én nemrég fejeztem be egy sakkpartit, és a második csésze teámat ittam, Ágnes volt még talán az asztalnál, a többiekre nem emlékszem – mikor hirtelen belépett. Megütött, milyen kedves és milyen szép. Lázasan Márta mellé csapódott, mint egy oldalához bújó lelkes kölyökkutya. Aztán újra alig emlékszem valamire is; az első dülön megyünk föl felé, mikor újra magam előtt látom egy-egy pillanatra, magam elé eresztve, egyre tudatosabban mögé-möge kerülve. Az első pihenőn valamennyien félkörbe fekusznek, s én a kör közepéből, mintha kártyalapokként tartanám őket a szemem elé: Ágnes, Márta, Anna, Ruttkay és Domokos. Itt egy pillantására emlékszem – a fűből emelte fel egy pillanatra a fejét –, egy rendkívül tiszta, erős és sötét pillantásra, ami mintha egy éles, átható fénynek lett volna a negatívja. A következő szakaszon igyekszem melléje csatlakozni, s ostoba dolgokat mondok Matisse-ról és Braque-ról. Majd a föltűnéstől félve újra hátramaradok, a lépéseit és a kiskabátját nézem. Lassan elnehezülök. Később szelketek almát eszem az almájából, s úgy is eszem, hogy ő adta, úgy is tartom a kezemben. Innétől fogva elveszíttem. Hol élém, hol mögém kerül, aztán végképp élém a két fűvel. Ez fáj. Evéskor semmit se fogad el tőlem, még cigarettát sem. Bent a vendéglőben melléje kerülök, beszélgetünk is, de valahogyan kimaradok a beszélgetésből. Hazajövet hirtelen kettesben maradok vele a Margit hídon és a villamoson. Nem is tudom, miről beszélgetünk, egyre emlékszem, mikor leszáll, visszaszól az ajtóból: – A vizionlátásra a legközelebbi kiránduláson. – Nem akarok a villamosról visszazénni. Mégis visszafordulok. Fölnéz már az utca túlsó oldaláról, és föl emeli a kezét. Integet.”

A többi kirándulót se kizárólag a romantikus természetszomj vezette, amikor csatlakozott Márta túráihoz, hanem sokkalta inkább „a szabadság gyötrelmes szomjúsága”, ahogy Fodor András jellemezte egyik versében akkori életérzésünket. De Lator Lászlót is idézhetném: „a zsugorodó létben” voltunk együtt, vagy ha tetszik, „kihűlt világban”, és a bőrünkön éreztük akkori fiatalok Pilinszky sorainak dermesztő igazságát: „E világ nem az én világom, / csupán a testem kényszere.” Ilyen érzések fontak össze bennünket, Törökmezőn éppúgy, mint Zugligetben vagy a Ruhaneműjavító melletti cukrászdában, ahová napközben Sárközi Márta hagyományosan átvitte egy feketére a látogatóit. – Itt mutattam be neki jövődöbéli első feleségemet, Nagy Éva növénycönológust. De benézett ide még Németh László is, amikor Pesten tartózkodott, és a városmajori parkban egy padon ülve fordította a térdére fektetett pepita füzetbe a KARENINA ANNÁ-t. S egyszer, a legjobb pillanatban Márta nagyobbik fia, Horváth Ádám, akkor már a munkaszolgálatból és a katonaságból kiszabadulva, a Honvéd Művészegyüttes basszbaritonistájaként az együttesnek az ÁVH-éhoz kísértetiesen hasonló egyenruhájában, kék szalaggal a tányérsapkáján, mert éppen egy ügyfél randalírozott. – Mi van? Beszöljak az elvtársaknak? – Mire az ügyfél kámforra vált.

Bekukkantottam ide a műhelybe én is, ha csak tehettem, mert 1951 nyaratól kezdve már átellenben: a Városmajor utca 48.-ban voltam albérlő Fodor Andrással együtt. Dr. Basch Loránd volt Baumgarten-kurátor irodájában laktunk, a „Baskúriában”, ahogy lakótársam emlegette.

Időközben már folytak a kitelepítések, ami házigazdánkat is erősen fenyegette, de ez nem szegte kedvét, s látszólag úgy élt, mintha nem tornyosulna a kitelepítés veszélye a feje fölött. Minden reggel körbetelefonálta a magyar szellemi élet illusztris személyiségei közül Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Szabó Lőrincet, néha Fülep Lajost, ki tudta a véleményüket az éppen aktuális művészeti, irodalmi jelenségekről, s amit tőlük hallott, azt napközben úgy adta elő, mint a saját originális véleményét. Nekünk, albérlőinek is, ami módfelett mulattatott bennünket, mert reggelente szentori hangereővel raccsolt a telefonba, tehát mi minderről már „szinkronban” értesültünk. De a békés látszat mögött működött a realitásérzéke: előre megírta a kitelepítés elleni fellebbezéseit, beszerezte nagy tekintélyű ismerősei támogató nyilatkozatait, a dátum helyét üresen hagyva, és további óvintézkedéseket tett. A hétfő-szerda-pénteki napokra virradóan, amikor is hajnalban a kitelepítési végzéseket volt szokás kézbesíteni, többnyire kint aludt Visegrádon, hogy ne kelljen azonnal átvennie az ukázt, s időt nyerjen, ha pedig véletlenül itthon tartózkodott, az éjszakai csengőhangra fehér hálóingben villámsebessen fölkaptatott a földszintről a kétemeletes villa lapos tetejére.

Ilyen légkörben hívott össze főbérlnök egy fényes vendégkoszorút, Ferenczy Béni-vel és Erzsikével az élen, új felfedezettjének, Rozgonyi Ivánnak az adorálására, akinek a verseiben ő a kortárs magyar líra új üstökösét vélte fölfedezni. Ott volt Németh László, Szentkuthyék, Weöres Sándorék, Pilinszky János s mi, irodalmi albérlők, valamint Mészöly Miklós, aki szintén a házban lakott, Basch Edit festőművész volt műtermének volt a társbérelője, Kass Jánossal és Hajnal Gabriellával együtt. És természetesen Sárköziné, aki egyébként finoman szólva is ambivalens viszonyban volt Baschsal, s nemrégiben is legorombította a nyílt színen, amikor a doktor úr bevitt hozzá egy csomó javítandó ruhaneműt, és franciául azt kérdezte, hogy van-e Mártának külön raisonja abból, ha ő odaviszi a ruháit. Válaszképpen Márta ráförmedt, hogy nincs belőle külön haszna, s különben is beszéljen magyarul, mert vegye tudomásul, hogy itt bűdös prolik vannak, akik nem tudnak franciául, s ha nem tetszik, vigye máshová a szaros gatyáit. (Isten bizony így volt, nem fabulálok.)

Az adorálás elmaradt, mert Németh László és Pilinszky elkezdett vitatkozni a korlátozott mindenhatóság Canterbury Anselmtől származó istenfogalmáról s arról, hogy a léleknek milyen arányban spirituális, illetőleg organikus, biológiai eredetű az összetétele. Basch, aki türelmetlenül várta, hogy végre sor kerülhessen az ifjú költő verseinek a bemutatására, amelyeket személyesen ő kívánt felolvasni, belevágott a magasan szárnyaló disputába: – Kérrném, nekem az a véleményem, hogy lélek márpedig nincsen! – Hogy magának nincs, azt elhiszem! – replikázott Sárközi Márta. Weöres Sanyi pedig kihasználva a figyelemelterelő közderültséget, villámgyors mozdulattal elkapta a teáskanna mellé készített rumosüveget, teljes tartalmát beleöntötte a csészéjébe, és egyetlen gyors csuklómozdulattal kihörpintette az egészet, majd ártatlan arccal visszarevedt a létnek külön az ő számára fenntartott dimenziójába. – Legendás kíméletlensége tört ki Sárközinéből? Akik ismerték őt, nem ezt érezték, és *tőle* nem vették annak. Voltak, akik ezeket a megnyilatkozásait úgy értelmezték, hogy apjának, Molnár Ferencnek a vitriolos szellemét örökölte. A magam részéről találóbbrnak érzem Németh Lász-

ló véleményét, hogy „egy nő éleslátásával és egy barát megbocsátásával” nézi környezetének embereit, s karikírozó véleményei, ha fájnak is, általában azért nem ébresztenek gyűlölködő indulatokat az érintettekben, mert valahogy nyilvánvaló, hogy nem valamiféle pszichoszadisztikus késztetés mondat vele „gorombaságokat”.

6

Sárközi Mártának nem kellett szerveznie a vendégségeket: jöttek a látogatók maguktól is, csöstül. Olyanok is fölbukkantak néha, akik korábban a *Válasz* külső köreihez tartoztak. Egyszer például megjelent Zugligetben Sinka István is (akit én ott láttam életemben először és utoljára), Féja Géza kíséretében, és mindannyiunk elképedésére ez a balladás hangú verseket író költő úgy beszélt, mintha egy ócska népszínműből lépett volna elő: – Mártika, drága! Eszem azt a tulipiros orcáját! – A „tulipiros orca” viszont Kormos szerint úgy beszélt, mint egy jutasi őrmester. A volt Eötvös-kollégisták fülnék ez nem volt túlságosan megütközést keltő, mert erősen emlékeztetett a kollégium „lentebb stíljére”, bár ez azért másként hatott ránk is, mint amikor Bruszniai tanár úr vagy Vekardi Jóska ráripakodott a pimaszkodó golyákra. Mindenesetre ez éles ellentétben állt azzal, amit A LÍRA REGÉNYÉ-ben Vas István írt róla, mint Halász Gáborék, Ignótus Pálék és Hevesi Andrásék társaságának „*elbűvölő és megközelíthetetlen szépségéről*”. Nyilvánvaló volt persze, hogy Sárközi Márta mindezt nem „juxból” csinálta, s nem a „*disznótor a Lipótvárosban*” szelleme szólt belőle, hanem paradox módon lényének ősemberien tiszta természetessége, amit a rendkívül finom stílusérzék, de mondhatnám úgy is, hogy természetének veleszületett erkölcsi finomsága azért féken tartott benne.

Egyszer mégis rászánta magát, hogy vendégséget szervezzen, meghívottakkal, hétköznap estére, hogy a vasárnapi spontán vendéglárást kirekeszse. Valamikor '52-ben vagy '53-ban Németh Lászlót és Bibó Istvánt akarta összehozni Hajnal István történészprofesszorral. Németh László nagy véleményrel volt Hajnal István *EMBER ÉS GÉP* című esszéjéről, amely a *Válasz* utolsó számában jelent meg. „*Nagy hiba volt, hogy nem Hajnal cikkét tette a lap elejére* – írta Mártának levélben Debrecenből, ahol éppen tartózkodott, az utolsó szám megjelenését követően. – *Remélem, így is feltűnik mindenkinek. Tartalmánál fogva szinte korszaknyitó, de emellett egy kitűnő esszéíró mutatkozik be benne. Valóban asszonyfogas volt közölni. Énnekem külön elégtétel, hogy hisz épp a »minőség forradalma«.* A földművelésben, kisiparban tudtam, mit jelent, de hogy a nagyiparban is megvan a lehetőség, azt ő mutatta meg. Nem írtak le évek óta semmit magyarul, amiben annyira Testvért, a nagyobb tudású testvért érezném, mint cikke befejezésében.”

Abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy engem is meghívott Fazekassal, Mézőly Miklóssal és Pilinszkyvel együtt. (Talán ott volt Keresztury is, a volt kollégista történészek közül Gyapay és Niederhauser Emillel együtt, de ebben már nem vagyok biztos.) Márta magasrendű szimpóziumban reménykedett, de ebben csalódnia kellett. Hajnal nagyon tartózkodó volt, Bibó szinte néma, viszont láthatóan fáradt és éhes, Németh pedig, ki tudja, miért, jobbra csak feszengett. Közben feljött a lenti házból Széll úr, a hajdani sportszer-nagykereskedő, és segítséget kért Mártától, mert unokájának begyulladt és rettenetesen megfájdult a foga. Márta Némethhez fordult: – Laci! Nem nézné meg? Hiszen magának ez szakmája! – Németh rémülten tiltakozott. Láthatóan lámpalázás lett, de végül is lement Széll úrral mint volt iskolafogorvos, és kisvártatva megkönnyebbülten jött vissza azzal, hogy nincs nagy baj, s az általa javasolt borogatásokkal ki fogja szépen bírni reggelig a gyerek.

1953 júniusa és 1956 októbere közt, az egyre hektikusabb Rákosi Mátyás–Nagy Imre politikai váltógazdálkodás éveiben, amikor kezdtek újra nyomdafestéket kapni a korábban elhallgattatott és katakombákba szorított írók, s ott voltak már előbb a költészetben, aztán a prózában is, azok az új tehetségek, élükön Juhász Ferencel, akik megszággatták a sematizmus kárpitjait, botrányokkal vegyes országos visszhangot és várakozást keltve az irodalom és egyáltalán: a művészet fontosságában hívó s abban kárpótlást találó emberekben. Sárközi Márta is gyakrabban levillamosozott Zugligetből, hogy saját szemével lássa, mi zajlik az irodalmi életben. Ezért jelent meg 1955-ben A TÉKOZLÓ ORSZÁG nyilvános vitáján, amelyet az MTA nagytermében rendeztek meg népes és a költőért lelkesedő hallgatóság előtt, mert ebben az eposzban az egész olvasó ország a magyar líra géniuszának az újjászületését ünnepelte, már ezzel is idegességet és ingerültséget keltve a hivatalosságban. Hatvány Lajos, Ady Endre és József Attila egykori mecénása, ECCE POETA című írásában, amely a *Művelt Népb*en látott napvilágot, arról vallott, hogy hosszú élete során három zsenivel volt találkozása, s ezt a boldogságot legújabbán A TÉKOZLÓ ORSZÁG olvasása során élte meg újra.

A vitán Barta János elnökölt, aki bevezetőjében érezte, hogy nincs elragadtatva. Annál inkább magasztalta az „*Árva nép, puszta ország, téged ki fog majd méltón elsratni*” kezdetű Dózsa-eposzt Ady Endre „*poeta adminisztrátor*”-a, Földessy Gyula. De hátravolt még a feketeleves. A hivatalos irodalompolitika ugyanis nem nagyon rejtett allegóriát látott a műben, amely Dózsa ürügyén az ötvenes évek Magyarországának a sivár állapotait ábrázolja, s ennek a nézetnek Bóka László adott hangot hozzászólásában. A nyállasságig opportunistá Bóka felolvasta az eposz zárószakaszait, hangsúlyozásával érzékeltette, hogy miről is van valójában szó. – Nem tudni, mit kompenzált ezzel az „*este lefékszem emlékeimmel, / reggel felkelek Leninnel*” versfaragója, aki szinte mazochisztikus kéjjel végezte más ügyekben is a nyilvánosság előtt az abesszin gennyszívók tevékenységét, s éppen ezért közutálatnak örvendett.

Sárközi Mártát mindenestre ez a mű győzte meg Juhász Ferenc rendkívüli tehetségéről; „megtért” a költőhöz, amibe talán belejátszhatott annak a „*rezge megbánása*” is, amiért a még ismeretlen Juhász Ferenc kéziratait annak idején visszaadta a *Válasz* szerkesztősége. Ettől kezdve folyton hívta Zugligetbe is, sőt: Juhász, Erzsikével együtt, még kirándulni is eljött velünk. (1956 után, depressziós hallgatása éveiben az is előfordult, hogy fönnragadván Zugligetben, akárcsak én, együtt töltöttük ott az éjszakát.)

Jósorsom akkor már a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőségébe sodort, 1953. június 2-ától, ahol a kor írói és dilettánsai (köztük hivatalosan elismertek és díjazottak és örökre ismeretlenek) mellett azokkal a fiatal festőkkel, grafikusokkal és idős mesterekkel is összeismerkedtünk, akiket a java írókhoz hasonlóan úgyszintén „a pálya szélére” terelt a művelődéspolitikai, és illusztrációkkal, könyvborítók tervezésével keresték a kenyerüket. Ferenczy Béni, Bartha László, de még Medgyessy Ferenc is, aki a Móricz Zsigmond-sorozat emblémáját tervezte, aztán Reich Károly, Würz Ádám, a Koffántanítvány Kondor Béla („Samu”) s a Bernáth-tanítvány Csernus Tibor neve jut hirtelen eszembe. A fiatalabbakkal később baráti kapcsolatba is keveredtünk, ráadásul Csernus korábban a Márvány utcai kereskedelmiben iskolatársa is volt Juhász Ferencnek, én meg a költőnek éveken át szobatársa a szerkesztőségben, s ily módon nekik köszönhetően került a kezembe egy franciából fordított képzőművészeti manifesztum kézírata (mert akkor is volt már „szamizdat”, ha jól emlékszem, Georges Mathieu eszmefutta-

tása az expresszív kalligrafikus festészetről, a „tasizmusról”. Ez a francia festő egyébként Juhász biai földijének, a korán Párizsba emigrált Hantai Simonnak volt az eszmétársa, s lehet, hogy a kéziratnak nem is Mathieu, hanem ő volt a szerzője (vagy társ-szerzője?). A kézirat azóta elkallódott, még a címét sem tudom, de odaadtam Sárközi Mártának, aki hosszú levélben válaszolva fejtette ki a véleményét erről a kiáltványról. Ez a levél viszont csodák csodájára megmaradt.

„Matyikám,

megkaptam az Arisztotelésztől Mathieu-ig mindent felölelő tanulmányt, és gyorsan leírom a véleményemet, mert a nagy eperszedésben különben elfelejtem, mire újra találkozunk.

Először is állapodjunk meg, hogy akár absztrakt festészetről van szó, akár konkrétóról: renaissance, ezt két s-sel írják.

Ami mármost a lényegyet illeti, különböző bisszig igazságok jutottak az eszembe. Az egyik: semmilyen elmélet vagy kijelentés nem lesz igaz vagy hiteles attól, hogy a szerző alátámasztására Arisztotelésztől Einsteinig mindenkire hivatkozik, és végül csattanóként és végső érvként még azt is közli, hogy »megnyilatkozásainál« jelen volt Gabriel Marcel és Jung is. Azt volna jó tudni, mit gondoltak Marcel és Jung erről a megnyilatkozásról.

Azután: örök kár; hogy Jung nem tud magyarul. Ő, aki annyit szórakozik a névtipológiával, és külön örül annak, hogy a nemi öröm nagy teoretikusát épp Freudnak hívják, németül öröme, és az archetypusok örök megiffodásának nagy teoretikusát éppen Jungnak, ifjúnak – hogy örülné, ha tudná, mit jelent magyarul hanta, amit Hantai propagál.

Mert ez az egész mathieu-i elmélet egy tipikus hanta, a hanta prototípusa, mintapéldánya, tanpéldája. Ezen mit sem változtat, hogy felvonultatja nagy műveltségét a fizika és egyéb tudományok terén. Nekem még ez a nagy adatbőség is gyanús arra, hogy mindenből csak annyit ismer és annyit ért, amennyivel a maga zavaros elméletét fel tudja cicomázni.

Az elmélet szerintem ott link, ott hanta és ott zsákulca, hogy a szerző valamiféle tévképzetbe esett a művészetek hivatását illetően. Soha semmilyen kor semmilyen művészetének nem volt és nem is lehetett célja, hogy Istent tökéletesen kifejezze, reprodukálja. Ha ez lenne a cél, akkor legjobb volna a festéket és a vásznat teljesen eliminálni, és behunytt szemmel, gondolatban festegetni, és még így is kétséges, hogy szorgos többéves gondolati festegetés után vajon ki tudná-e teljesen fejezni Istent, arról nem is szólva, hogy mit látnának ebből a festő tisztelői és a művészet lelkes barátai. Akinek valaha valamiféle misztikus élményben része volt, a lámák, szentek, a látók megegyeznek abban, hogy Istent nem lehet kifejezni, épp azért Isten, mert tökéletesen kifejezhetetlen az emberi szókinccsel, és érzékelhetetlen a szűkösen kimért öt érzékünkkel. Aki valaha »érezkelte« az érzékelhetlent, valamiféle transzban vagy önkívületi állapotban kikukkantott egy pillanatra az emberi érzékvilág mögé. Márpedig a festészet a látás, a zene a hallás és minden művészet az érzékek számára »dolgozik«. Azon fáradozik, hogy a kifejezhetlent valamilyen módon érthetővé tegye az ember számára valamelyik érzékszervén keresztül. Ha nem magyarázni akarna, hanem direkt közvetíteni, akkor a zenének hallgatnia kellene, a festészetnek pedig egyszerűen el kellene tűnnie: Isten épp abban Isten, hogy túl van az érzékek nevetségesen korlátozott és emberek számára kiparcellázott területén.

Egy-egy zenei frázis, egy-egy képzőművészeti alkotás azért tud olyan szívfacsaróan hatni (és itt meg kell említeni, hogy nem ugyanaz a frázis vagy kép hat mindenkire: kinek-kinek megvan a maga hol valóban értékes, hol esetleg teljesen giccses vagy triviális művészeti élménye, amin keresztül meglátta vagy meghallotta egy pillanatra az örök érvényűt), mert lefordítja emberi nyelvre és közérthetővé teszi a lefordíthatatlant és megmagyarázhatatlant. Ha azonban a művészet azt tűzi ki célul, hogy ne fordító, hanem alkotó legyen, kifejezze Istent, úgy szólván Istené

legyen, akkor megszűnik művészet lenni, és valamiféle szárnalmas meditáció, transzkeresés, önkívületbe esés lesz belőle, ami magának az alkotónak esetleg szerezhet egy-egy világos pillanatot (bár az ilyen világos pillanatok is jobb szeretik felkeresni az »együgyűeket«, mint a túl bonyolult széplelkeket), de a világon semmit sem érhet a néző vagy hallgató szempontjából.

Mathieu-ék, amennyiben jóhiszeműek, egyszerűen eltévesztik mesterségük célját és lényegét. Nekem azonban az az érzésem, hogy tökéletesen rosszhiszeműek, és mint anno dazumál a dadaisták, kubisták stb., lelkük mélyéről nem az igazság keresése, hanem a feltűnési viszketeg beszél.

Lehet így festeni és úgy, absztraktnul és konkrétul, lehet Zerkovitzot szerezni vagy Bartókot: a művészet mindig és mindenkor csak gyötrelmes és kínos keresés lehet, próbálgatás, a kifejezhetetlennek emberileg kifejezhetővé tételére. Ha lemond a közvetítőszerepről, és egészet óhajt nyújtani, akkor semmit sem tud nyújtani, mert ő is ember, és tisztelői is azok. Ha Hantaiék Istent teljességében akarják ismerni és magukévá tenni, legjobban teszik, ha minél előbb meghalnak. Akkor megismerik a teljességet, egyesülnek vele, és egyben megszabadítják az emberiséget két gyanús figurától és sok zavaros dumától.

Ez persze az én véleményem, és nem abszolút értékű. Lehet, hogy sub specie aeternitatis Hantaiék nagy zenik. De akkor én nem kérek ebből az örökkévalóságból.

Márta”

Ez a levél hívebben és plasztikusabban jellemzi Sárközi Márta gondolkodásmódját és stílusát, mint ahogyan én tudnám jellemezni – ezért adom közre.

8

1956. október 23-a és ami utána következett (forradalom, szabadságharc, októberi sajnálatos események, márciusban újra kezdjük, októberi vihar, ellenforradalom, nemzeti tragédia, népfölkelés – és így tovább, ad infinitum, s talán még most sincs vége). – Már a rendszerváltás (becsődölt) kísérletének az időszakában Sárközi Mátyás terjedelmes interjú adott a már legális *Beszélő*nek (1994. december, 22. sz.). Szövegét nagyrészt családi fényképek sorával illusztrálta, de az egyikén feltűnünk mi is, a „három lektor”: Réz Pál, Vajda Miklós és szerénységem, közvetlenül mögöttünk pedig druzsám, amint menetelünk át a Margit hídon 1956. október 23-án, kedden kora délután, úgy négy óra felé a Bem-szoborhoz. Képaláírások nincsenek, ezért csak a történeti hűség kedvéért jegyzem meg, hogy a felvétel, tudtommal, a Belügyminisztérium archívumából származik. (Szép gyűjtemény porosodhat ott, biztonságos, védett helyen...)

Sárközi Mártáról a forradalom napjaiból származó emlékem nincs. Lehetséges, hogy véletlenül találkoztunk a fergeteges napok vége felé, de hát telefonja (akkoriban nagy szó!) neki sem, nekem sem volt, ráadásul akkoriban Pestlőrinc kertvárosában éltem, légvonalban vagy húsz kilométernyire Zugligettől.

Egy pénteki napon, november 2-án végre bejutottam a városba, a Lenin körútra, a New York-házba, ahol a szerkesztőségünk működött volna, ahol az általános zűrzavarban egy kolléga azzal biztatott, hogy várjak, mert ha véget ér a műszaki osztályon a Forradalmi Bizottság ülése, a főkönyvelő kiosztja az éppen esedékes havi fizetéseket. Ott várakoztunk tehát az előtérben, a liftajtó előtt, s mások is odakeveredtek, hiszen a házban jó néhány lapszerkesztőség is működött. Kellér Bandira emlékszem, Karinthy Cinire (ő mindenütt ott volt) és Faludy Györgyre biztosan, izgatottan tárgyalták, hogy vajon visszajönnek-e az orosz csapatok, ahogyan az hírlett, vagy csak rémhír az egész.

Faludy volt a legpesszimistább, azt hajtogatta, hogy az oroszoknak nem lehet hinni, vissza fognak jönni, de ő ezt nem várja meg... Közben az oroszok helyett egyelőre megjött Hajós doktor, és kiadta a fizetéseket. A teljes összeget, egy fillér levonás nélkül. Életemben először és utoljára kaptam kézhez annyit, amennyi papíron járt volna, s léhán meg is jegyeztem, hogy ez a rendkívüli helyzet nem tarthat sokáig, ennek nem lehet jó vége...

Teli zsebbel elindultam a Körúton a Margit híd felé, és összefutottam Ferenczy Erzsikével: tőle hallottam, hogy Sárközi Márta is részt vesz az eseményekben Bibó István és Király Béla révén. Király Béla a börtönből való kiszabadulása után Sárközi Márta Csiga úti kertjében helyezkedett el kertészként, s úgy tudom, ezekben a napokban éppen kórházban tartózkodott, onnan vitték el a nemzetőrök magukkal, hogy legyen a parancsnokuk. Ferenczy Erzsike kedvesen invitált engem és Juhász Ferit, hogy látogassuk meg „Bénikét”. Fel is mentünk a Jászai Mari téri lakásba, az egyik Palatinus-házba. Beszélgettünk, ki-ki elmondta a forradalomban szerzett élményeit, közben beesteledett, s ha kinéztünk a műteremszoba ablakán, azt láttuk, hogy körös-körül gyertyák lobognak a teret környező többemeletes házak ablakaiban. Halottak napja volt. – A teret megülő csendet úgy nyolc óra tájt közeli lövések zaja törte meg. Utóbb kiderült, hogy éppen a házból egy állítólagos ávós tisztet kergettek fegyveresek. Béni bácsi felkapott egy állólámpát, kinyitotta az ablakot, és a lámpával a kezében kihajolt a sötétségbe, mint egy kíváncsi gyerek, hogy lássa, mi történik. Erzsike sikoltozva rántotta el az ablakból, s bennünket sem engedett el, így hát a műterem padlóján aludtunk Juhászszal. Szombat reggel, mielőtt továbbálltunk volna, Feri a Rózsadombra, én Pestlőrinc-re, gyalog, mert közlekedés nem volt, szerettem volna megborotválkozni. Béni bácsi felajánlotta a kését, amit én nem mertem kézbe venni, önborotva viszont nem volt. Frivól ötlettel arra kértem, hogy nem borotválna-e meg, amitől viszont ő rettent meg, és szabadkozni kezdett, hogy az nem megy, mert nem áll rá „fordítva” a keze. – Milyen szobrász vagy te – szemtelenkedtem –, hát amikor egy fejet mintázol, az nem fordítva van? – Erre úgy elkezdett kacagni, hogy szinte könnyezett már, aztán lenyomott a WC-ülőkére, és istenesen megborotvált. Vértől arccal hagytam el a Jászai Mari teret, s gyalogoltam haza a teljesen elnéptelenedett Üllői úton. (De hát ez megint egy másik történet.)

Zugligetbe, ahová már korábban igyekeztem volna, csak napokkal november 4-e után jutottam el. Sárközi Mártáról írva Lator László elmondja, hogy a zugligeti ház azilum volt 1956 novemberében. „Jöttek aztán a barátok mindenfelől.” Ez valóban így volt. Én például Vajda Miklósektől jöttem, ahol napokon át tízlapos römizéssel ütöttük agyon a „kizökkent időt”. Király Béla és fegyvereseinek az átvonulásakor tehát még nem voltam jelen, csak a segéd tisztjével, Decsi János hadnaggyal találkoztam, akit sebesülten hátrahagytak. (Lábon lőtték valahol.) Mellette feküdtem a padlón, s ott volt még emlékezetem szerint Lator László és Pór Judit, Fazekasék (Fazék a sógornőmet, Icát vette feleségül) és Sárközi Matyi, aki november vége felé intett búcsút harminchárom esztendőre Zugligetnek. Valamikor Decsi is elment, s idővel egyetemi tanár lett belőle az USA-ban. Disszidált Márkus Anna is újdonsült férjével, Czitrom Gábor mérnökkel. (Máig Párizsban élnek, Anna évtizedek kitaró munkájával megvalósította festőművészi ambícióit, és Anna Mark néven Európa-szerte elismert kiállító művész.) Ma sem tudom, hogyan volt képes Márta ennyi embert étellel-itallal s vigasztaló, reményt csepegtető jó szóval ellátni, miközben tele lehetett aggodalmakkal ő is (mi lesz Matyival? Adám ugyan Kínában turnézott a Honvédegyüttessel az események idején, de

amikor hazaértek, s átalakultak Állami Férfikóruzzá, Ádámot rövid úton kirúgták). De legfőképp Bibó István miatt szorongott, mert mindig jól működő realitásérzékével tudta, hogy az „egynapos miniszterségért” és a magyar helyzetről írt MEMORANDUM miatt az újjáéledt diktatúra minden bizonnyal benyújtja hamarosan a számlát. Mert hát kik csinálták az „ellenforradalmat”, elvtársak? A revizionisták és az írók, köztük a *Válasz* volt munkatársai.

Fekete humorral számolt be a megtorlás eseményeiről 1957 tavaszán fiának írt levelében: „*Itt szép lassan visszatér minden a rendes medrébe. A kormány erős kézzel tisztítja meg a közéletet a felforgató fasiszta elemektől, vigyáz a rendre és a konszolidációra. A felforgató írók, Zelt Zoltán, Háy Gyula, Tardos Tibor, Varga Domokos és Lengyel Balázs oda kerülnek, ahova valók: a börtönbe. [...] Hál’ istennek lecsukták a zavarzó diákokat is, például az Eötvös-kollégista Vekerdit is. Így föllendülhet a szellemi élet. Csönd van és nyugalom.*” Elképzelem, milyen jól szórakoztak ezen a „virágnyelven” a levélcenzúrára. De Márta virágnyelve tartart olyan konspirációt is, ami közvetlenül engem s még inkább a Körmenten tanárkodó öcsémet érintette (akit tanulmányai befejezése után Lator László csábított Körmentre, ahol ő már az ötvenes évek elejétől tanított, s csak 1955-ben került vissza Budapestre, az Új Magyar Könyvkiadóba, szerkesztőnek. – Így függenek össze az emberi életutak és események a baráti kapcsolatok halmazában). – Sárközi Márta kigondolta, hogy Bibót mindenáron ki kell menteni az országból, s ebben a mentőakcióban tevékeny szerepet szánt az osztrák határ közelében élő testvéremnek, aki vállalta is a ráosztott szerepet, és kollégái segítségével szerzett is igazolványokat, határsávbeli tartózkodási engedélyt tanúsító hamis papírokat. Még hozzá többet, mert Márta egy füst alatt Beck Ágit és még valakit is ki akart menekíteni. A jelzett napon öcsém be is ment Szombathelyre, az állomásra, hogy találkozzon azokkal, akiket egyébként nem ismert. „Demizson” volt a jelszó és az ismertetőjel, tele Balaton melléki borral, de a demizson nem érkezett meg. Bibónak ugyanis esze ágában sem volt elmenekülni, Beck Ágiék viszont szerencsésen átjutottak közben a határon – Jugoszlávia felé.

Sárközi Mártát ellenben letartóztatták: 1957. május 16-án vitték be a Gyorskocsi utcába, alapos házkutatás után, különböző iratokkal és fényképalbumaival együtt. – Szép ember, ugye? – vágta ki diadalmasan az asztalra kihallgató tisztje Király Béla fényképét, ahogyan Márta később elmesélte. (Később mindent visszakapott, a fényképeket is, egyet kivéve, amely történetesen Jékelyt és engem ábrázolt az erdőben: Jékelyt horgászoltözékben, engem csizmásan, terepszínű lemeberdzsekben. Úgy néztünk ki, mint szakadt diverzánsok, akiket az „impirilisták” ledobtak a Bakonyba ejtőernyővel. Ez a kép nem került vissza. Talán még ma is nyomozzák, kik ezek?) – Sorsszerű véletlen öntudatlan eszközeként még aznap értesültem – Esztertől? Fazéktól? – a rossz hírről, s mivel épp a Kútvölgyi-kórházba igyekeztem Ferenczy Béni látogatására, aki némán és bénán ott feküdt, Erzsikének újságoltam el ijedten, mi történt Mártával. Ő azonnal berohant az akkor szintén ott fekvő Révai József betegszobájába: hogy mit mondott, mit nem, fogalmam sincs, de Márta két nappal később kiszabadult. Mindenki azt gondolta, Márta is, hogy a vele titkon rokonszenvező Révai intézkedett.

Ezzel szemben néhány nap múlva, 1957. május 23-án este tizenegy órakor Bibót is letartóztatták. Márta kétségbeesett, de félelem nélkül a magára maradt család mellé állt, ott segített, ahol tudott, s meggyőződésem, hogy az ő állandó jelenléte Bibóné Ravasz Boriska mellett, a belőle áradó bizakodás tette a család számára elviselhetővé ezt a sorscsapást. – Sárközine is félt, a legrosszabbtól, de nem mutatta, mert hát akkoriban is „*félelemtől volt bolyhos a honni éjszaka*”. A mi kis kiadói köreinkben is, ahonnan

Vajda Miklóst elbocsátották, tartottunk a számonkéréstől, hiszen a letartóztatott írókkal – Zelkkel, Déry Tiborral – jó viszonyban voltunk, s munkánk, az általunk szerkesztett könyvek miatt gyakran részesültünk megrovásban. Réz Palit Kosztolányi tanulmányainak „álobjektív” összeállítása, engem Veres Péter regénye miatt marasztaltak el az „ébertelenség” vétkében. (Idézet egy *Feljegyzés*ből, amit Aczél György elvtárs, a minisztérium első miniszterhelyettese tájékoztatására állított össze a személyzeti főnök, Vida Ferencné, a vérbíró felesége: „Domokos Mátyás... nem problémamentes ember, pl. ő szerkesztette a *János és Julcsát*. Azóta úgy néz ki, hogy helyrebillent. [...] Réz Pál... sokáig ő volt a kiadó szellemi – és ellenzéki – központja. Súlya erősen csökkent, és mindinkább csökkenőben van.” – Nem is tudom, miért nem rúgtak ki bennünket is, mert ennél a jellemzésnél „vicsebb” szövegek is elhangzottak, valamilyen aktívaülésen, talán a Táncsics-körben egy elvtárs – ki emlékszik a nevére – kirohant a reakció fellegvárai, a kiadók ellen, s filipikáját így fejezte be: – Mindezt nem azért mondom, mintha azt kívánnám, hogy akasszák fel a lektorokat – ámbár...?)

Ennek az időnek a brutális és egyáltalán nem rejtett valóságát Berda József halhatatlan négyesorosa fejezte ki már akkor: „*Ami van, az van, / ami nincs, az nincs, / hogyan nincs szabadság, / azért van bilincs.*” Ez is rendőri eljárás tárgya lett Újpesten, amikor megjelent 1957-ben a könyve, az OSTOR ÉS OLAJÁG, s Berda elmondta nekem, aki a könyvét szerkesztettem, hogy a rendőrségen kijelentették, majd utánanéznek a szerkesztőnek is. – Az országosan jól hallható bilincscsörgés nem akadályozta meg a vasárnap esténként Zugligetben összeverődő baráti társaságot, hogy a nap híreivel és rémhíreivel kapcsolatban akár indulatos vitákban is ne adjon hangot véleményének és érzéseinek. A kiindulópont rendszerint az értelmiség kívánatos magatartásának a megvitatása volt, méghozzá a „bezupálás” aspektusából, ami Márta számára a magatartás alfáját és ómegáját jelentette, amit az ő szemében nem lehetett „rugalmasan” alkalmazni. De ezek az olykor személyeskedéssé fajuló viták és szócstaták (nemegyszer Illyés 1956 előtti helyzete és magatartása körül) aztán átsaptak általánosabb világnézeti és filozófiai kérdések taglalásába, s egy ilyen összetűzés a háttere annak a levélnek, amit hazamenve írtam azon nyomban Sárközi Mártának, s most teljes terjedelmében idézek. De a levél szövegének háttéréhez el kell mondanom, ami a *Válasz* volt főszerkesztőjének, Illyés Gyulának az akkori szerepére vonatkozik.

AZ EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL költőjét rettenetesen lesújtották az 1957. november 4-e utáni események: barátainak elhurcolása s egyáltalán: amúgy is pesszimizmusra hajló lényének idegi reakciói reményeinek összeomlására. Tudtuk, hallottuk, hogy a hárshegyi idegszanatóriumban fekszik, vagy Tihanyban remetéskedik, hermetikusan elzárva magát a külvilágtól. Hallottuk azt is, hogy őt is kihallgatták a Gyorskocsi utcában. Ugyanakkor arról is szólt a fáma, hogy tárgyalások zajlanak a hatalom és a szabadlábban maradt írók egy része közt, s ezektől a helyzetektől, fenyegetésektől és ígérgetésektől Sárközi Márta és társasága érthető módon féltette azoknak az erkölcsi integritását, akiknek a munkásságát támogatandó élete legszebb éveit és minden vagyónát feláldozta.

De következzen ez a korjellemező és közérzetjellemező levél, a további kommentár majd később:

„*Drága Márta!*

Ne haragudjon, ha még egyszer visszatérek keddi beszélgetésünkre, de Magának is, magamnak is és – úgy érzem – a szerfőlött nagyrabecsült igazságnak is tartozom ezzel. Nem dac, inkább a

szükséges elfogulatlanság vezet, amikor igyekszem megmagyarázni a bizonyítványomat, egy idegállapotot, melytől éppúgy szenvedek én is, mint bárki más a tisztelt társaság tagjai közül, amelyben mindannyian hajlamosak vagyunk megsértődni olyasmikért, amiket máskor észre sem veszünk.

Válóban olcsó és silány élcekkel tesszük sokszor próbára Fazék türelmét, s ebből bizonyos határig le lehet vonni messzemenő következtetéseket; akár szellemem szánalmas hanyatlását kiolvasni belőle, akár az éretlen lélek öntudatlan irigységét és unintelligenciáját – s én nem fogok megsértődni. De az ellen már tiltakoznom kell, hogy ebben bárki a lényegnek, a személyiség szuverén vágyódásának az eltiprására irányuló tendenciát lásson, mert ez a látszat csupán Fazék kizárólagosságra törekvő hite – bár a buddhizmus nem térítő vallás – és az én kizárólagosságra egyáltalán nem törekvő hitetlenségem közti ellentmondás következménye, s e két eltérő magatartás természetes feszültségéből kipattanó látszatszikrákat ismét méltatlan dolog volna a sértődés tüzeinek szítására fölhasználni. Egyébként meggyőződésem, hogy az Úr; ha akar, éppúgy írhat lángbetűivel a hitetlen lélek falára, mint a tibeti buddhista kolostorokéra; a többi már csak szervezeti forma, ceremónia és gyakorlat, amely nem rejt magában semmiféle pozitívumot, s nem ad handicapot senkinek sem az igazság felé vezető úton. Ezért tekintek én, a józan ész maradékának becsületét védve, bizonyos ironikus és gyakorlati gyanakvással arra az ekléziára, mely Magyarországon túlnyomórészt fokhagymaszagú clairvoyant-okból, hiszteroid megérzőkből, excrementumbióvárokból, csillagjósokból és a dobuccai ortopédabsztrakt festézet prófétáiból verbuválódik. Ezekben én éppúgy nem tudom az igazság és üdvözülés prófétáit látni, mint a többi megváltó tömörülésben. Ellenkezőleg: Fazékot is attól félttem, hogy ebben a szervezett masírozásban Buddha felé, éppen a szelleme és a személyisége szabadságát veszíti el. S félek, hogy a humorérzékét máris elvesztette.

Ezért nem kellett volna neki az Illyésre alkalmazott bon mot-mat továbbítani, ha már a tónusát nem tudta visszaadni. Sajnálatos, hogy az emlékezet objektivitását egyetlen pillanat zicceréből adódó tréfás megjegyzés mily tökéletesen el tudta mosni: különben hogyan felejthette volna el Fazék is és Maga is, hogy azokban az esztendőekben, amikor mindenki Illyés jellemén, költészetén és bankbetétjén köszöriülte a nyelvet, egyedül én emeltem szót ez ellen a fiatalok közül, ismeretlenül is jobban tisztelve és becsülve őt, mint a barátai. Nem tartottam immorális bolszevikinek, megrogzított történelemhamisítónak, a Hatalom morfinistájának: tehetségének és költészetének értékeléséhez sem azt az aspektust választottam, hogy vitéz jákfai Gömbös Gyulának és Rákosi Mátyásnak egyformán pertu »barátja« volt: s így szembefordulva a sztereotip divattal, hittem a verseiben megfogalmazott szenvedés valódiságában, ismeretlenül is elképzeltem a Sárga házat, melybe őt az elmúlt évtized zárta, s ez a meggyőződés adott nekem is annyi »pozitívumot«, hogy a védelmére keljek – bár tudom, hogy ennek nincs jelentősége.

Higgye el, kedves Márta, hogy amikor abban az ominózus pillanatban Fazék búcsúzkodás közben átadta a Maga üzenetét, majd minden szót erősen hangsúlyozva hozzátette: – Illyés nagyon magányosnak érzi magát, és vágyik a fiatalságra! – akkor annyi minden átfutott a szívemen a pillanat százezredrése alatt, fény és bánat, amely már külön tanulmány lehetne. Fény, hogy egyszer végre Ő, a legkiválóbb, szóba áll velünk, s a bánat, a fiatalság szóban, amelyre higanyként futott át rajtam az én s a generációm fiatalsága, s hogy micsoda fiatalság volt ez, Istenem! hogy mi nem a Sorbonne-on csiszolódtunk, hanem légópincékben, börtönökben és lágerek lelegelt fűvén dideregve tanultuk meg egy önmagából kivetkőzött világ farkaserkölcszeit, hogy mi nem ettiünk halkéssel lazacot, csak marharépat körömmel tépve, hogy a mi hun pupillánk lángját nem a tenger nyelte el, hanem a készülődő éjszaka örök feketesége, s ebben az éjszakában nemigen voltak világító példák, csak a rettentő és a nyomorúságos árulások rémképei, s nekünk el kellett indulni a tökéletes céltalanság, a tökéletes reménytelenség és a tökéletes árvaság iszonyú tudatával, s mentiünk, másoknál kevesebbet félve és többet kockáztatva, közben szüntelenül érezve a gyanakvást, az öregek suttozását a sötétben az »ötödik hadoszlopról«, s eszembe jutottak az utá-

nunk jövők, akiknek már ennyi sem, a pokol förtelmes szépsége s egy másfajta létezés emléke sem jutott, csak a szemináriumok bürokratikus kiellensége, majd a vénasszonyok nyarának ökörnyálas békéje a temetőkben – de nem tudom én ezt most folytatni, bár jogom volna a folytatásra, egy másfajta szenvedés megfogalmazására. S mindebből mi maradt? egy nyomorúságos bon mot, egy társasági élc, mely kiválóan alkalmas arra, hogy a protuberanciák idején megsértődjünk tőle.

Én sem szeretnék a vasárnap délutáni, a vasárnap esti »szükséges rossz« lényeges alkatrészeként szerepelni, bár ki kell jelentenem, hogy a szellemi atmoszféra hígulásában, majd megszűnésében nem érzem magam bűnösnek. Gondoljon arra, hogy mi ketten, Maga és én, mindig, mindenről tudtunk beszélgetni, s ezek a beszélgetések nekem mindenkor nagyon sokat jelentettek. Én mindig Magához mentem látogatóba, még a vasárnap esteken is Magát kerestem föl, nem az irodalmi hírbörzét, az intellektuális Intimpista-Hangos-Újságot. Nem a »névsorolvasástól« való félelem s nem a pelenkamosás körüli tapasztalatszerzés vágya vitt oda, nem a pletykaéhség, s Magát sem tekintettem kifogyhatatlan irodalomtörténeti magnetofonszalagnak. S ha ezt nem tudtam volna megéreztetni, akkor nagyon kérem, hogy ne lásson mást ebben, csupán legendás ügytelenségem egyik bizonyítékát.

Talán neveléséges vagyok egész levelemmel együtt, de félhetek-e a nevelésségtől, amikor körülbelül fél esztendeje minden áldott nap felrobban körülöttem egy-egy lövedék, hogy úgy érzem magam, mint a pilóta, aki éjszaka, vakrepülés közben zárótűzbe jutott, de ronggyá lőve is kénytelen továbbrepülni az ismeretlen cél (vagy céltalanság?) felé. Pedig tele vagyok vágyakkal, tervekkel én is, hiszem én is, hogy »minden vágy az Isten szava bennem«, és amíg élek, semmitől sem irtózom jobban, mint a vágytalanság állapotától, ettől a döglött harmóniától. Csak hát sajnos nem írhatok mindezekről verset, esszét, tanulmányt, novellát vagy drámát a Magyar Csillagba vagy a Válaszba.

Nem volt szándékomban megsérteni senkit. Évának sem. (Lefeljebb a ziccer áldozatává vált egy pillanatig, ahogyan ez Eszterrel is megtörténik nagy néha.) Éppen ezért ezennel bocsánatot kérek mindenkítől, s kérem, hogy ne csak egymást okoljuk, hanem a mindnyájunk idegrendszer körüli légköri zavarokat is azért, hogy sem én, sem Maga, sem pedig generációja nem képes mostanában megszívlelni a régi bölcsességet: Non numero horas, nisi serenas.

Kézcsókkal
Matyi

Budapest, 1957. november 7.”

Levelemre kaptam választ, de hogy írásban-e vagy szóban beszélgettünk róla, ma már nem tudom, s kallódó holmijaim között erre dokumentumot nem találtam. De ami a vita személyes részét illeti: Fazekas Laci ekkoriban buddhista lett, fel is vette a rend reguláját. Hetényi Ernő, a buddhista misszió akkori vezetője avatta föl, s ahogy ez már történni szokott, az égvilágon mindent a buddhizmus világszemléletének a szemüvegén keresztül látott és ítélt meg. Az biztos, hogy Márta a szokásához híven védte Fazéket, mert ő mindig a megtámadottak mellé állt, jóllehet neki is megvolt a (lesújtó) véleménye a buddhista magatartásról. „Fazék teljesen behülyült a Buddhába...”, közölte Matyival levélben akkortájt ilyen keresetlen szavakkal a véleményét.

De fontosabb, s valóban közügy, s a megélt múlt tapasztalatainak elfogulatlan – hogy ne mondjam: megértésre és igazságosságra törekvő – elemzése szempontjából – mert hát mit ér az igazság, írta emlékezetem szerint Pascal, a szív igazsága nélkül? – még ma is közügy (volna): Illyés szerepe és magatartása. – Jól emlékszem, évekkel ezelőtt egy rádiós kerekasztal-beszélgetés során Sinkovits Imre felidézte 1956. év végi találkozását Illyés Gyulával, aki szomorúan azt mondta neki: – Imrém, eljött a részleges becsület ideje... – De ezzel ő nem a saját erkölcsi meggyőződésének adott hangot, csak

Szabó Lőrincet idézte, költő barátja jellegzetesen borúlátó világszemléletét, aki az erkölcsi önrendelkezés jogában is többnyire korlátozott magyar történelem tapasztalatai alapján vonta le ezt a tanulságot. Illyés életművének tárgyilagos ismeretében nem mondhatunk mást, mint hogy világnézetének és erkölcsi meggyőződésének alapkoordinátái jó néhány mulékony politikai rendszeren átívelve lényegében változatlanok maradtak. De szinte kezdettől fogva élt benne az a naivnak is minősíthető, jóhiszemű hit, hogy igenis lehetséges becsületes alku. (Csak arról nem látszott mindig tudomást venni, hogy ez az elv csak akkor működik jól a gyakorlatban, ha a másik fél is tisztességes. S ez nem mondható el a magyar történelem közeli és távolabbi múltjának egyik rendszeréről sem...) – Illyést életműve és életútja olyan magasra emelte, hogy állandóan szembe kellett néznie azokkal a kísértésekkel, amelyek a XX. századi magyar élet ismerői előtt nyilvánvalóak, és ezeket is okosan kezelnie kellett, hogy elkerülje az erkölcsi devalválás és önpusztítás veszélyeit, és veszélyeztesse azt az ügyet, amelyet két-ségbevonhatatlanul baloldali magatartásával szolgált.

Számomra éppen Bibó István fogalmazta meg évtizedekkel később terjedelmes életútinterjújában, 1978-ban a kivételes tehetségek közéleti viselkedésének magyarázatát és erkölcsi igazolását: „...*nincs mit vitatkoznom azokkal, akik úgy vélik, hogy a fennálló hatalommal mindig és minden körülmények között meg kell egyezni, s esetleg a magyarság nehéz történelmét hozzák fel igazolásul [...] Nem vitatkozhatom, mert nincs jogom vitatkozni azokkal sem, akik megteszik ezeket a kiegyező gesztusokat, mert annak tudatában vannak, hogy valami mindennél fontosabb ügy van rájuk bízva. Kodály Zoltán elmehetett nemcsak egy értelmes és mértéktartó államhatalom, de akár Rákosi Máttyás rendezvényeire is, neki egy dolga volt, örködni a magyar zenekultúra folytonossága felett. Ma is lehetnek és vannak ilyen minden egyébnél fontosabb dolgok*”. – Nos, Illyés is joggal hihette, hogy valami rábízott: „*a legmesszebb látó magyarként*” örködni a magyar irodalmi kultúra és megcsonkított nemzeti tudat fölött, amit ő versben a magasban lévő hazának nevezett, mint egy „*jégerés-csöpülte nyáj*” számadója.

Még egyszer visszatértem egy további levélben erre a vitára. Közreadom ezt is, mert bár ennek az írásnak nem rólam kell(ene) szólnia, de amit akkor írtam, úgy vélem, nemcsak az én idegállapotomat vagy fennköltebben szólva: életérzésemet tükrözi vissza, hanem a nemzedékemét is, amely egyszerre volt a „*fényes szelek*” és a „*romok és tilalmak*” nemzedéke. (Ez utóbbi jellemzés Fodor András egyik verséből származik.)

„*Mindenkinek mindig igaza van? Vagy csak azoknak és egymással szemben, akikre Shaw megállapítása illik, hogy valamennyien egy zsákban vannak? Én bízom ebben, mint minden sértődést, humorizálást, rágást és veszekedést feloldva összefogó hasonlatban, megbékítő bölcsességben, mert lehetetlennek tartom, hogy amikor annyi dolog megérett a szétrobbanásra a világon, akkor éppen ez a baráti kör hulljon szét, amelyben azért mindenki otthon érezhette magát. Éppen ezért merem reményleni, hogy levelének analitikus után kiáltó variánsai tövükben – valamennyien a VÉG!!! szóból származtathatók – nem valami profetikus előérzet tükrözései! (Mert ezt sokkal nehezebben tudnám elviselni, mint önmagamot.)*

Nem voltak tételeim, csak fájdalmaim. A fájdalmak pedig a legnagyobb tények a világban. Kimozdíthatatlan valóságok, s ezért idéztem a szép latin mondást Szabó Lőrinc verséből, a Mozart hallgatása közben c. verse felhők fölött úszó, elérhetetlen bölcsességét, mert nemcsak a sértettséggel lehetne jellemezni idegállapotomat, hanem egzisztenciálisabb szomorúságról van itt szó, amelyet megráznak időnként a düh rohamai bennem – sajnos egyre gyakrabban –, olyan rohamok néha, melyek szélenergiára átváltoztatva, 12-es orkánnak felelnének meg a Balatonon. Igen. Mindenféle remények tümedezése óta, körülbelül fél esztendeje nem kapok kedvező szelet,

csak a szomorú petyhüdség állapotait és az idegrázó orkánokat. Elkezdem olvasni pl. Gogolt; olvasni kezdem a Régimódi földesurakat, közben azon gondolkodom, hogy miért? s fogalmam sincs róla, hogy mit olvasok; hirtelen ellenállhatatlan kényszerképzetem támad, hogy hátul a nyúltagynál felnyissam a koponyámat, s a mutatoujjammal kirántsam az egész központi és vegetatív idegrendszer, mint valami gyomnövény gyökérzetét, hogy aztán megszárba dobva összetörjem, ráhugyozzak, s a Népszabadságba csomagolva a Dunába dobjam az egész csomagot. Tudom, hogy ez hoffnungslose Stellung, s elismerem, hogy ehhez képest mindenki pozitívabb stádiumban lehet nálam, még csak nem is azért mondom el, mintha elnézésért vagy türelemért könyörögnék – ennél büszkébb is vagyok –, pusztán azért teszem szóvá, hogy »kimondva veszítsen valamit a súlyából«.

Más. Megyek a Körúton, s egyszer csak tisztán hallom, hogy valaki kétszer a nevemen szólít. Körülnézek, senki. Pedig biztos, hogy nem tévedtem, hiszen annyira süket vagyok már, hogyha én is meghalok valamit, akkor az biztosan nem képzelődés. Teljesen hülyén állok, sehol egy ismerős. Mégis hallucináció volt? Vagy Isten szólt? Vagy csak egy kurva? Vagy csak én szeretném nagyon, hogy megszólítson váratlanul az Isten vagy csak egy utcalány? – nem tudom. Percig sem tartó megtorpanás volt ez, idegvibráció, aztán azt gondolom, hogy ez a bűzös, romladékos körút mégsem lehet az a bizonyos damaszkuszi út, s továbbmegyek, teljesen kiüresedve, s úgy érzem, hogy mindent elvesztettem. Talán az az egy, ami megmaradt, az a szókratészi hang, amely megszólal néha bennem, melynek okát és eredetét adni nem tudom, amely sohasem aszerint szól, hogy valami jó-e vagy rossz, célravezető vagy újabb szenvedést okoz, csak figyelmeztet, legyűrve vágyat, nemiséget, éhséget, mint valami erősebb ösztön.

Mindez afféle lelki nyavalygásként hathat mindaddig, míg valami végérvényesen meg nem pecsételi. Remélem, hogy a sorsom nem az örültség lesz, hanem a munka, melyben talán megválthatom magam. Addig is nagyon szeretem a barátaimat, mászkálós gyerekeikkel és rágcsáló nejeikkel együtt. Sőt a technikai onánia és kozmikus ejakulációk korában még jobban ragaszkodom hozzájuk.

Úgy érzem, hogy sokat foglalkoztam magammal, máris megcáfolván azon megállapítását, hogy túlságosan szerény vagyok, pedig Isten látja a lelkemet – ha ez megér neki egy pillantást –, nem analitikai csemegének szántam e néhány sort. (A többit inkább szóban, mert: scripta manent... bár a legújabb magyar irodalom ezt az igazságot is kétségessé teszi.)

A középiskolában, a fogalmazási órákon úgy tanultuk, hogy célszerű írásunkat valamely nagy írótól vagy gondolkodótól vett alkalmas idézettel lezárni, melynek fénye visszahatólag beragyogja saját, kevésbé nagy gondolatainkat. Hadd hódoljak végezetül én is a magyar királyi középiskolai esztétikának egy optimista idézettel, mely pedig szól a következőképpen: »Es werden schlimme Zeiten kommen, Doch wir werden es ertragen.«⁷*

9

Nem csak én voltam ilyen kilátástalan és csüggedt lelkiállapotban. Nem sokkal e levelek megírása után, 1957 novemberében ültük meg Lator László harmincadik születésnapját a Groza Péter rakpart egyik lakásában, ahol Latorék Vajda Miklós társbérelőjeként éltek. (Abban a házban, amelybe később Vas Istvánék is beköltöztek.) Ezen a születésnapi bulin Sárközi Márta is részt vett, egy másik megszüntetett folyóirat, az Újhold társaságával, Nemes Nagy Ágnesékkal és Lengyel Balázssékkal egyetemben. De ott volt Kormos is, aki az összejövetelet megülő rosszkedv oszlatása érdekében, mint felülmúlhatatlan tréfamester, éjfél után felhívta telefonon egyszerű, dolgozó olvasó képé-

* Rosszabb napok fognak jönni, de azt is ki fogjuk bírni.

ben a megboldogult Szüdi Györgyöt, és megkérdezte tőle, hogy kell érteni a költő elvtársnak azokat a gyönyörű sorait, hogy „*A gatyából nem lesz balta, / akkor se, ha szűzlány varrta*” – mert ő akárhogy tőri a fejét, nem érti. – De elvtársam! – hörgött a telefonba az álmából felriasztott poéta. – *Ez Költészet!*

A volt *Válasz* és a volt *Újhold* szerzői között a folyóiratok megszűnése után is megmaradt bizonyos feszültség, bár átjárás is létezett közöttük, hiszen az irodalomtörténet-írás által az *Újhold* gárdájához sorolt Pilinszky és Lakatos István versei jobbára a *Válaszban* jelentek meg, Lator pedig nem kapott teret az *Újholdban*. „A két szomszédvár” uralkodói: Sárközi Márta és Nemes Nagy Ágnes tagadhatatlanul féltékenykedtek egymásra, de ezen a gyászos hangulatú estén nem ugrottak egymásnak. Ellenben ki akart ugrani az ablakon Kálnoky László, nem irodalmi, hanem szerelmi bánat készítésére, de Lator és Kormos az utolsó pillanatban szerencsére visszarántották. „Nem bírom tovább!”, kapott a fejéhez Jékely, és neuraszténiájától üzetve kirohant az éjszakába, hogy vissza se jöjjön. – Akkoriban mindez nem hatott humoros anekdotának.

Említettem már, hogy Illyés azokban az években milyen tartósan rossz idegállapotban élt. Az ő depresszióra amúgy is hajlamos lelkialkatát a munka, az írás tartotta felcsínen, ezért amit magányosan – akkoriban a közlés reménye nélkül – létrehozott, különösen fontosá vált számára, s rendszeresen megmutatta Sárközi Mártának, akihez változatlanul ragaszkodott. Márta is viszonzta ezt a ragaszkodást. „[Illyésnek] *nagy hangulati hullámvölgyei voltak* – emlékezik vissza Gyapay Gábor –, *s akkor szeretett elvonulni. Márta feltétlen bizalmasa volt.*” (Illyés például órá bízta, hogy 1948-ban kapott Kosuth-díját ossza szét az arra érdemes rászoruló *Válasz*-fiatalok között.) Halda Aliz is azt mondja, hogy Márta „*Illyést nagyon szerette, és ez a szeretet kölcsönös volt. Láthatóan Illyésnek is sokat jelentett Márta barátsága. Ha írt valamit, vitte Mártához, rögtön megmutatta neki. Bibóval való barátságuk még külön kötőerő volt köztük*”. A kölcsönös szeretet azonban nem tett lakatot Sárközi Márta szájára, amikor az Illyés számára legfontosabb dologról, valamelyik kéziratban levő írásáról kellett véleményt mondania. Így például a MALOM A SÉDEN című, sokáig kéziratban heverő darabjáról. Hogy mit mondhatott, arra Illyés válaszleveléből lehet következtetni.

„*Kedves Márta,*

köszönöm szívességét, hogy annyit olvasott kedve ellen valót, s hogy nem röstellt végül annyit kopogni a gépen. – Olyasmiket olvas rám, ami ellen magam is berzenkedek. Vitába mégse szállhatok, mert az olvasónak mindig igaza van.” Aztán mégis vitába száll, mert a levél így folytatódik: „*... a nacionalizmusról is [...] hát nem épp az tér vissza mondatonként szinte, hogy az emberiség malterével kell hazát csinálni? Nem épp az a bukás, hogy ők – a magyarok – még nem képesek erre? [...] Nem maga nacionalista mégis, a kozmopolitizmus javára? [...] Rendíthetetlenül a régi barátsággal, lévén a legény, aki állja.*” – S változatlanul mutatta meg továbbra is kéziratait. A Hévízre készülő Illyés „*búcsúzóul átnyújtotta kéziratban kilencvenegy szebbnél szebb versét*”, tudósította Matyi fiát levélben Márta. S ezeket a verseket lelkesen megmutogatta az őt látogató barátoknak is. „*Sárközi Márta hívott bennünket a Zugligetbe – olvasható Fodor András naplójában. – Ezúttal nemcsak vacsorával, de Illyés kiadatlan verseivel fogad bennünket. Kilencven verset lapozunk végig. [...] Egészében nagy élmény volt a kéziratcsomó, Márta is igen dicséri a verseket, miután a szerző előzőleg olvasott drámájáról ötoldalas ledorongolást írt. Ezért is adta Illyés ezt a ciklust, íme, tud ő jobbakat is.*” Márta pedig levélben (1959. március 6-án) ennyit írt: „*Gyula drágám, ez a kötet, ez igen: ez remekmű!!! – Köszönöm és csókolom.*” – Végül Illyés naplójából: „*1959. március 31. – Este Boriska, Márta, vacsora (nálunk). Márta megmutatta a neki átadott verseket egy kávéházban Juhásznak, Latornak, Pilinszkynek, Domokosnak. »Altalános elragadottság!« Mindegyik felírta azt a 15–20 ver-*

set, amelyik legjobban tetszik. Márta: *okvetlen ki kell adatni, az egészet! Távozásuk után, éjjel felé a versek listáját nézegetem. – És szomorúság.*”

Évekkel később egy ilyen együtt vacsorázás után idézte fel Márta színes történeteit a *Válasz-időkből*. Ez volt a MENEDÉKHÁZ-ban olvasható visszaemlékezés születésének a pillanata, Illyés ugyanis megkérte, hogy írja le neki, amit mondott. – A kéziratot Márta ezzel a levéllel együtt küldte el Illyésnek: *„Kedves Gyula, megkértél telefonon, hogy néhány gépelt oldalon írjam meg a Válasz szerkesztésének a történetét, ahogy én emlékszem rá. Megkísérlem az alábbiakban írásba rögzíteni, amit még ki tudok turkálni az emlékezetemből, de előre leszögezem, hogy a következőkben nem kívánok halhatatlan és irodalmi igényeknek megfelelő műalkotást a rendelkezésedre bocsátani, hanem spontán írom, ami eszembe jut. – 1965. január 28-án.*”

10

Ahogy „*finomult a kín*”, s megenyhült a felszínén az élet, olyan ütemben terjeszkedett Sárközi Márta élettere és fáradhatatlannak tetsző tevékenységi köre túl a Zugligeti úti ház és a Csiga úti kert világán. S ebben megint volt valamelyes véletlenszerű szerepem, ugyanis 1956 nyarától kezdve éveken át rendszeresen jártunk Balatonszepezdre. Bánhelyi Sándor („Sándi bácsi”) és felesége („Ilonkám szívem”) szálló- és kosztosvendégei voltunk minden nyáron. Szepezdet és Bánhelyiéket eredetileg Horvai István fedezte föl, felhívta rá s főleg Ilonka néni főztjére (a csirkepaprikás mellé tálalt „repülő galuskára”) az ingyenc Hubay Miklós figyelmét, ő pedig bennünket ajánlott be Bánhelyiékhöz. 1956 után valamikor Sárközi Márta is eljött ide, rögtön beleszeretett a nyaralók által akkoriban még alig látogatott kis falucskába és környékébe, és akcióba lépett. Először Lukinékat vette rá, hogy építsenek Szepezden nyaralót maguknak és sokasodó gyerekeiknek, majd ő is szerzett, Fazekasékkal közösen, egy telket, és a hatvanas évek elején már fel is húzott rá saját terve szerint egy házat. *„A szepezdi ház, úgy néz ki, meglesz – írta fiának Londonba, 1960-ban vagy 1961-ben. – Egyszobásra terveztem, nagy verandával... helybeli vörös kőből. A kertbe majd nyírfákat és tujákat ültetek. Egyelőre a pénz harmada sincs meg.*”

De aztán meglett. A Molnár-örökségből nehezen csordogáló pénzekből. Márta mindenütt életet teremtett maga körül, amerre csak járt: Szepezden is. Rávette Fazekasékat, hogy építsenek ők is, továbbá Horváth Ádám és televíziós barátai, kollégái is lelelátogattak ide. Drégely László festőre és feleségére, Witz Évára emlékszem, Kézdi Lóránta és izgalmasan szép feleségére, a ruhatervező Schaffer Juditra, de megjelent itt Szemes Mari is, és „díszvendégként” az igen egyszerűen, civil módra viselkedő Darvas Lili. Darvas Lilit a faluba felvezető „főutca” elején, Balogh péknél szállásolta el Márta. A pék felesége, aki még akkor is „szemrevaló menyecske” volt, ahogyan Fodor Bandi mondaná, a híres-hírhedt Becker Bébi viselt dolgaival traktálta Darvas Lilit. (Első kézből, mert Becker Bébinek a két háború közt szintén volt itt nyaralója, s a hajdani szépasszony meghitt barátnője volt...)

Darvas Lili másképpen volt „önazonos” lény, mint Sárközi Márta, de éppen ezért nagyon jól megértették egymást. Nem volt benne semmi „színésznői allűr”, természetes volt, de érződött rajta, pózok nélkül is, hogy „valaki”. Benne is volt hajlam az iróniára, de nem titkolta, hogy örül annak, ha „észreveszik” több évtizedes távollét után is Budapesten. Kedves mosollyal mesélte, hogy néhány nappal korábban, amikor dél körül átment a Vörösmarty téren, a Gerbeaud előtt üldögélő és idősebb férfiaktól áló asztaltársaságból egy öregúr felkiáltott: – Esküszöm, hogy ez egy Darvas-láb! (Le-

gendásan szép lába volt.) Darvas Lili Szepezden ismerkedett meg Csűrös Karolával is, a válófélben lévő Ádám újdonsült szerelmével s későbbi feleségével, s amikor kiderült, hogy Karola Színművészeti Főiskolára jár, őszinte kíváncsisággal kérdezgette, hogy ott mit csinálnak, mert az ő életében ilyesmi nem volt. Csűrös Karola beszélt egyebek közt a helyzetgyakorlat-órákról is, és elmondott egy példát: el kell játszani olyasmit, hogy egyedül van egy szobában, és türelmetlenül vár valakit. Darvas Lili eltűnődött, és hangosan morfondírozott, hogy ő ezt hogyan csinálná, majd azt mondta: „Hát az biztos, hogy nem mennék az ablakhoz. Legfeljebb háttal.”

Sárközi Mártát Szepezden is egyre többen kezdték látogatni: a Balaton partján nyaraló írók, festők és szobrászok: Illyés Gyula, Borsos Miklós, a szomszédos Ábrahám-hegyről a Harmónia-villa lakója, Bernáth Aurél; hosszas szervezési előkészületek után Pilinszky, aki természetesen a helybeli plébánoshoz szállásolta be magát, és strandolás helyett minden áldott nap átgyalogolt Révfülöpre, a móló tövében található Ibo-lya eszpresszóba (oda-vissza kb. tíz kilométer, s nekem jutott a szerencse, hogy állandóan elkísérjem). Akkoriban itt nyaraltak Orosz Lászlók is, abban az utcában laktak, amelynek a Balaton felé eső részén Lukinék háza állt, és egyik kecskeméti tanártársa, akinek a kamasz fia ott pingpongozott Lukinék kertjében, csak az „indián szépség” Lukin Ágival nem volt hajlandó játszani, mert „Ági mindig úgy néz”, panaszkolta. Juhász Ferencék is megfordultak Szepezden, Hárs Ernő és Sándor Judit is. (Hárs Ernő egy szép versben meg is örököltette a szepezdi hangulatot.) Kora reggeltől késő estig Rác András vitorlázott föl-le a part mentén a Mártától kapott kis vitorlásán. De ne feledkezzem meg az igazi szepezdi őshonosról, Keresztury Dezsőről sem: nyaranta itt lakott tanítónő unokahúgánál, aki innen járt át Révfülöpre tanítani, Keresztury pedig, szenvedélyes gombász lévén, Mártával járta a falu mögötti kis erdőt, s ha itt volt, a harmadik szenvedélyes gombász, Lator László is velük tartott. Keresztury egyébként legbiztosabban a „Balkezes” csárda mellett volt elérhető. Ott festette akvarelljeit a tóparti szomorúfüzek árnyékában, délutánonként pedig kint ült a teraszon, és hol magyarul, hol németül verseket írt. – Így éltünk néhány nyáron át Pannóniában.

11

Sárközi Mártát szenvedélyesen érdekelte minden, ami a kanonizált tudomány szemében gyanúsnak minősült. Az asztrológia éppúgy, mint bizonyos okkult jelenségek. (Nekem egyik születésnapomra ajándékképpen elkészíttette a horoszkópomat Léderer Edével, a budai asztrológusok pápájával, civilben egy osztrák származású mérnök bácsival. A horoszkóp első mondata így hangzott: „*Ez a legkülönösebb horoszkóp, amit életemben láttam.*” Majd ezt írta: „*A halál bekövetkezésének valószínű időpontjáról és körülményeiről etikai okokból nem adok felvilágosítást.*” Pedig ez azért érdekelt volna. Az első mondattal kapcsolatban pedig később megtudtam, hogy ezzel mások hiúságát is kenegette...)

Módfelet felizgatta Mártát 1958-ban egy ideológiai okokból tiltott, bár szigorúan tudományos könyv, amelyre Mészölyék hívták fel a figyelmét: a NATURERKLÄRUNG UND PSYCHE, a C. G. Jung Intézet tanulmányorozatának IV. köteteként Zürichben, 1952-ben megjelent kiadvány, amely két írást tartalmazott. Jung művét – SZINKRONICITÁS MINT AZ AKAUZÁLIS ÖSSZEFÜGGÉSEK EGYIK ALAPELVE – és a kvantummechanika Nobel-díjas tudósának, Wolfgang Paulinak a tanulmányát – AZ ARCHETIPIKUS KÉPZETEK BEFOLYÁSA KEPLER TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ELMÉLETEINEK KIALAKULÁSÁRA.

Ez a könyv engem is izgatott, mert eredetileg pszichológia szakos is voltam (egészen

addig, míg nem váltották le a tantervben a tudományok tudományával: a marxizmus–leninizmussal, s alapfokon, Király József jóvoltából még a Szondi-tesztek és a sorsanalízis elméletével is megismerkedtem. Márta rávett, hogy passzióból fordítsuk le ezt a könyvet, a megjelenés legcsekélyebb reménye nélkül. (Ez a könyv egyébként máig nem jelent meg magyarul.) Végül is ráálltam, de nem könnyen, mert távolról sem tudok úgy németül, ahogy ehhez a szöveghez illett volna, de Márta biztatott, hogy ő majd diktálja a nyersfordítást, én pedig gépelem, és aztán otthon stilizálom. („*Ma Domokos Matyi jön ebédre – újságolta a fiának –, mert együtt fordítunk passzióból egy érdekes Jung-könyvet. Én tudok németül, ő ismeri az analitikus szakkifejezéseket.*” Igen ám, de az atomfizika szakkifejezéseinek magyar megfelelőjéről fogalmam sem volt. Főleg olyan esetekben, amikor nincs is „magyar megfelelő”. Így például mindjárt a szöveg elején előforduló „*die Grösse*”, ami a kvantummechanika egyik leggyakrabban használt kifejezése. Képtelenek voltunk megoldani, ezért segítséget kérve megkerestem Lipták golyát, aki ellen az Eötvös-kollégium „megtisztításakor” az volt az egyik vádpont, hogy a volt osztályfőnökétől, Szentkuthy Miklóstól ajándékba kapott, dedikált PRAE-t nem átallotta magánál tartani a kollégiumban. Lipták matematikus volt, s felvilágosított, hogy nem érdemes keresni a kifejezés magyar értelmét, mert az egész fizika, úgy, ahogy van, pontatlan áltudomány.)

Sárközi Márta egyébként nemcsak németül tudott nagyszerűen, de franciául és olaszul is. Összehoztam egyszer Latorék társaságában, a Vadrózsa eszpresszóban Giorgio Pegoraróval, az Olasz Intézet hatvanas évek elején idekerült munkatársával. Pegoraro klasszika-filológus volt, műfordítói ambíciókkal, buzgón tanult magyarul, s én a sakk révén kerültem össze vele, mert mind a ketten egy csapatban, a Bp. Petőfiben játszottunk. Olasz barátom egészen elképedt, amikor Márta elkezdett olaszul beszélni, s hogy milyen otthonosan használja a római kocsisnyelv fordulatait. Ő ugyanis szigorú nyelvészként kifejtette, hogy honfitársai semmilyen nyelven nem tudnak, tulajdonképpen olaszul sem tudnak (bár több ezer éves öröklött intelligenciájukkal minden idegen *stupidót* megértenek, tette hozzá). – Az elkészült fordítást Márta lelkesen mutogatta, nem a fordítás minősége, hanem a tartalma miatt. Emlékezetem szerint megmutatta Illyésnek is, Bárdos Lajosnak, aki rajzokkal illusztrált levélben köszönte meg a műélvezetet, Mészölyéknek s másoknak is. A példány, amelyből dolgoztunk, az MTA Könyvtárából származott, de hogy kinek a révén kaptuk meg, azt ma már nem tudom.

12

Visszagondolva Márta hirtelen fellobbant érdeklődésére a racionálisan alig vagy sehogyan sem magyarázható jelenségek iránt, most arra gondolok, hogy a szervezetében lappangó baj tudatalatti előérzete, az életösztone fordította ebbe az irányba. Sárközi Matyinak írt leveléből lehet tudni, hogy már 1957 tavaszán észlelte nála „*ökölnagyságú daganatot*”, s néhány hónappal később egy volt Eötvös-kollégista: Garay András (a „nagy” Garay), a martonvásári akadémiai kutatóintézet munkatársa révén megismerkedett az „ingersáv” fogalmával, s lett belőle a rá jellemző szenvedélyességgelingersávmérő: kezdetben egy kis kézi ingával, később az intézettől kapott mérőkészülékkel járta a várost, és mérte a káros sugárzásokat. Önzetlenül, a baráti körben, de a Lukács-kórházból is beszerzett egy igazolást, mely szerint ő „reumakutató”, s a kórház megbízásából végzi a méréseket. Mindenütt, ahol káros sugárzást észlelt, rézkarikákat helyezett el, vagy az ágyakat helyeztette át máshová, és csodás gyógyulásokat regisztrált. Tel-

jes hittel, Laplace-ra hivatkozva: „*Ismeretlen fizikai jelenségek vizsgálatára a legprecízebb műszer az emberi idegrendszer.*”

A sokak által csendesen megmosolygott ingersávkutatásai mellett (megvallom, én sem nagyon hittem benne), intellektuális érdeklődésének ekkoriban Arnold Toynbee és Teilhard du Chardin voltak a vezérlő csillagai. Rájuk hivatkozva, nézeteikkel érvelve bizonygatta, hogy el kell jönnie a történelem-, illetve a létértelmezés új metafizikájának, ami majd sok mindent új megvilágításba is helyez, amit ma nem értünk, és elmentmondásként élünk meg. Ez ügyben is írtam egy (vagy több) levelet, amelyek talán megőrződtek a hagyatékában (bár ez korántsem biztos), s a válaszából, amely viszont megmaradt, arra következtetek, hogy bizonyos racionális természetű kételyeknek adhattam hangot.

„Matyikám,

köszönöm a levelet, és megpróbálok tőlem telhető intelligenciával megmagyarázni az ellenvéleményemet:

Heisenberg a következőket mondja:

»Az a mód, ahogy az önmagukban konvergáló matematikai sémák nem feleltek meg a relativitáselmélet vagy a kvantumelmélet követelményeinek, már önmagában nagyon érdekes volt. Egy ilyen séma például, amikor megkísérelték, hogy való folyamatokkal interpretálják, térben és időben, bizonyos időmegforduláshoz vezetett: olyan folyamatokat írt le, melyek folyamán egyszerre csak, egy bizonyos ponton, elemi részecskék jöttek létre, melyek számára csak később, az elemi részecskék bizonyos ütközései következtében állt rendelkezésre energia.«

Továbbá:

»A fénysebességben és a Planck-féle kvantumiban csak két szükséges egységgel rendelkezünk. Kell lennie még egy harmadiknak, és csak olyan elmélet, mely ezt a harmadikat is számításba veszi, vezethet valószínűleg az elemi részecskék tömegének és egyéb tulajdonságainak meghatározásához.«

No már most:

(ez már tőlem van, és nem Heisenbergtól!)

A gondolatnak energiának kell lennie, különben nem volna hipnózissal, telepátiával átvihető egy másik, akár a Föld másik felén időző személyhez. És a gondolat sebesebb, mint a fény. Ha ezt mondom, »dinosaurus«, gondolatban több millió évet mentem hátra az időben egy másodperc alatt. Ha ezt mondom, »robotember a Marsban«, valószínűleg több ezer évet mentem előre, nemcsak időben, de térben is. Ahogy gondolhatom ezt: »dinosaurus Californiában«. Akkor térben és időben mentem vissza több millió évet. Most citálok egy George Hinton nevű pszichológus könyvéből:

»Az emberi tudatnak nincs kiterjedése, mint egy anyagi létnek, hanem inkább kiterjedés nélküli valami, vagy talán olyan, mint egy kétdimenziós film, mely az idődimenzió hosszában mozog a bölcsőtől a sírig. Pontosabban: a tudat egy időbeli kiterjedés hosszában mozog, az elme kiterjedése mentén, és haladása közben észleli az elme különböző állapotait. Az elmúlt események éppúgy, mint a jövőbeliek, léteznek a statikus mindenség örök jelenjében. Ahogy Eddington mondta: Az események nem fordulnak elő, csak találkozunk velük menet közben.«

Az én érzésem szerint a keresett harmadik egység egy olyan energia, mely vagy azonos a gondolattal, vagy legalábbis tartalmazza a gondolatot. A Heisenberg-féle időmegfordulás pedig azt az érzést kelti, mintha egy gömb (vagy spirál?) alakú mindenségnek az ember egy olyan pontjáról vizsgálná, amely nincsen kívül, de éppen a közepén sem, hanem valahol egy olyan megtévesztő szögben, mely bizonyos eseményeket megtévesztő fénybe helyez. Talán csak a pontos vizsgálódási szöveget kellene megtalálni, hogy mindent meg lehessen érteni.

Ime a világmegváltó elmélet. És most elhúzom a világcsikomat a varrónőhöz. Szálem aleikum.

Márta”

13

1965-ben már nem titkolta, hogy beteg, jöllehet nem panaszkodott. 1966 tavaszának vége felé elvonult Szepezdre, ahol meg is látogattam. Ágyban fekvé találtam, arról beszélt, nem nagy meggyőződéssel, hogy a balzsamos szepezdi levegőn össze fogja szedni magát. Ekkoriban történt, hogy Ferenczy Béni combnyaktöréssel bekerült a János-kórház sebészeti osztályára. Erzsike is beköltözött melléje, a szobájukban nagy társadalmi élet folyt, rengeteg látogató adta egymásnak a kilincset, s ha teheték, az éppen szabad orvosok is odagyűltek egy kis kikapcsolódásra. Én is bejáromtam, s itt tudtam meg, hogy Márta is bekerült a kórházba valamilyen kivizsgálásra, s egyik nap Erzsike azt indítványozta, hogy menjünk át Mártához. A kórház kertjében mindjárt össze is futottunk a sétálgató Mártával. Egyszer csak odajött a belgyógyászat vezetője, a „bronz” Korányi professzor úr, pár percig elidőzött mellettünk. Különös, meleg pillantással nézte Mártát, s hirtelen mozdulattal végigsimította tenyerével az arcát, majd sietett tovább.

Júliusban lementem Szepezdre, majd augusztus elején fölutaztam, és egy szombati napon, kora délután megkerestem őt a Jánosban. Csak Eszter volt benn nála, Márta már alig volt öntudatánál, de én még akkor sem gondoltam, hogy meghalhat. Nem éreztem ilyesmit, hiszen ott volt, élt, létezett, s valamilyen spontán támadt idéten mondatossággal meg is nevettem. Aztán visszamentem Szepezdre. – 1966. augusztus 8-án délidőben átszaladt valaki a közeli postahivatalból azzal, hogy Lukin Eszter van a telefontól, s mivel nem találnak senkit a családból, engem kér, hogy menjek át a postára. Ekkor közölte telefonon, hogy Márta meghalt, és kérte, szóljak Ádámnak: utazon azonnal Pestre. Úgy hírelt, hogy lenn van a strandon Karolával. Lementem én is, de nem találtam. Valaki azt mondta, hogy elmentek csónakázni. Pokoli meleg volt, s arra gondoltam, hogy a strand szélén lévő kölcsonzóból kibérelek én is egy csónakot, és felkutatom Ádámékat a vízben. Csak egy ormótlan halászladikot sikerült szereznem. Kieveztem a nyílt vízre, és jó messzire a parttól észre is vettem őket. Melléjük kínlódtam magam, s amikor melléjük értem, Ádám meglátott, s csak annyit mondott: – A mama? – Igen.

14

Elment közülünk valaki, aki lényének sugárzásával haláláig összetartott egy szertehűző emberi mikrokozmoszt. *„Ebben a szar világban és az egyre szarabbnak bizonyult emberek között mégiscsak összetartozunk, és számíthatunk egymásra.”* (Sárközi Márta levele Németh Lászlónak, 1960. május 14-én.)

Elment?

„Bálint játék teherautóját éjszakára kinn felelték a ház előtt. Épp az alatt a kis almafa alatt, melyet egykor Márta saját maga ültetett oda (két más társával). Fájáról almát földre hullni saját szememmel sose láttam – ebben a newtoni élményben nem volt részem mind a mai napig. Az erkélyen állok, megrezen egy kis ág, majd egy másik, és kopp, egy alma pontosan az elég terjedelmes játék teherautóba esik. S az én fejemben a correspondance révélatrice: mintha Márta (hány tíz éve is halott?) nyújtott volna ajándékot Bálintnak, örömet szerezve annak a két lénynek is, akiket szeretett (s akiket akkor megajándékozni akart), Flóriának és Ikának. S íme, nekem is.” (Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK. 1978. október 11.)

Mártát gyerekei egyedül temették el, magukban. – Nem tudom, hol van a sírja.

FIGYELŐ

MENEDÉKHÁZ

Sárközi Márta-életrajzi emlékkönyv
Szerkesztette Széchenyi Ágnes
Magvető, 2004. 426 oldal, 2690 Ft

A Magyar Televízió jó néhány évvel ezelőtt portréfilmet készített Sárközi Mártáról, akit én ebben az írásban csak Mártaként fogok említeni, nem holmi nyegle bennfenteskedésből, hanem mert őt általában így szólították és emlegették azok, akik ismerték és szerették, ennek az emlékkönyvnek a tanúsága szerint is. A film, sajnos, már csak róla készült, nem vele, mert ő 1966 augusztusában meghalt; a következő év tavaszán töltötte volna be hatvanadik életévét. A Televízió filmeseinek tehát nem volt módjuk arra, hogy személyiségét az anynyira-amennyire életszerű mozgó-hangzó képekkel próbálják megragadni. Nekik és az emlékkönyvet szerkesztő, nagyon jó munkát végző Széchenyi Ágnesnek is csak a néma, merev fényképek maradtak, meg a rá emlékezők szövegeiből kikerekedő legenda, a legendák sajátos hitelességével, esetlegességével, kisebb-nagyobb pontatlanságaival, amiket indokolhat a visszaemlékezők memóriájának óhatatlan torzítása vagy a maguk ugyancsak óhatatlan szubjektivitása.

Egy öreg barátom, aki Mártát nem ismerte, de sokat hallott róla, tőlem is, a portréfilm vetítése után szememre hálnya: „Sose mondtad, hogy ilyen szép volt.” Valóban nem mondtam, de nem mintha én nem vettem volna észre, vagy nem méltányoltam volna a szépségét. Egyszerűen természetesnek találtam, hogy ez a nagyon sok és sokféle pozitív jelzővel minősíthető, rendkívüli jelenség szép is volt, olyannyira, hogy ezt felesleges lett volna külön is megemlíteni. Ha mégis szavakba akarnám vagy kellene foglalnom, hogy milyen szép volt, ugyanolyan bajban volnék, mint azok a nagyon kevesek a kötet szerzői közül, akik felvetették maguknak ezt a kérdést. Például Szabó Zoltán, aki Mártát „az első helyek egyikén” tartotta számon szerettei közt, de „a szeretet lehetséges vál-

tozatainak nyilvánartott válfajaiba” nem tudta besorolni, szépségének leírásával sem boldogult. „Alacsony asszonyt látok, aki nem látszik kicsinynek. A termet súlyos, de könnyű mozgású. A felmerülő jelzők közül a »kövér«-et lesöpöröm, a »testes«-et megkérdőjelezem, a »jó húsban lévő«-t megtartom, s megállapítom, hogy nem tudtam magam kifejezni. Az idomok kerekedek. Se éles szög, se egyenes vonal. A renaissance súlyos gravitációja a barokk lendületesre kész előjeleivel. Mindez megsemmisül. Az alakot az arc semmisíti meg: pusztá megjelenésével mellékessé teszi. Mivel az arc annyira szép. Illetve: úgy szép. Olyan magától értetődően. S olyan különlegesen.” (86.)

Ha a lehetetlenre vállalkozva megpróbálom egyetlen jelzőbe sűríteni szépsége lényegét, a „szabálytalan”-t választom, s azzal igyekszem ennek az önmagában nem sokat mondó jelzőnek több súlyt, tartalmat adni, hogy Mártában és körülötte minden szabálytalan volt. Már maga a család is, amelybe beleszületett. Persze nem a Molnár család, ami tulajdonképpen nem is volt, hanem az a népes, elképesztően színes, sístergő Vészi család, amelyben „nem lehetett eligazodni” – írja a Vészi unoka Márta üdítően tiszteletlen visszaemlékezésében, amelyből szerencsére bőven idéz MŰSTOPPOLÓ ÉS MECÉNÁS című írásában a szerkesztő, Széchenyi Ágnes. – „Ott volt a szélső jobboldaltól szélső baloldallig mindenféle világnézet, időnként ugyanabban az emberben megtestesítve. A nagypapa például sajtófőnök volt a darabont-kormány idején, azután Bethlen alatt a kormány felhivatalos lapjának, a Lloydnak volt a főszerkesztője. A nők mindenért lelkesedtek, amiért lelkesedni lehetett, hol erre, hol arra. A nagymama hol azért süttette bodrosra a haját a Martinné nevű fodrásznővel, mert jótékony célú ebédre ment a legylilkolt zsidó mártírok árváinak javára, hol meg azért öltött fenéig kivágott estélyiruhát, mert garden partya ment Horthy kormányzó úr öfömméltóságához. A család férfi tagjai hol emigráltak, hol immigráltak, hol az volt a baj, hogy zsidók, hol az, hogy keresztények, hol az, hogy kitértek, hol az, hogy visszatértek. A nagypapa mindenünnen kapott kitiüntetést, plectsnit, emlékérmét, oklevelet és babérszörűt. A nagybácsik hol börtönt, hol amnesztiát kaptak. 1943-ra már tel-

jesen megzavarodtam magam is, bújtattam kommunistát a hátsószobában, harmadikutast a cseléd-szobában, nyilast a véceben, zsidót a padláson, keresztényt a pincében. Ennek megfelelően boldogult férjemről is hol emlékbélyeget nyomtattak, mint baloldali mártírról, hol emlékcikket, mint jobboldali elhajlóról. Minden pár évben fel kellett kapni a hálóinget, papucsot és slafrokat, és a hátsó kapun kimenekülni, hol a kommunisták, hol a nyilasok elől. Nekem speciál 1944 tetszett a legjobban ebből a szempontból, mert a társaságnak minden tagja bujkált, ki ezért, ki azért, a németek elől, az oroszok elől, egymás elől, és főképpen azért, mert bujkálni érdekes és romantikus dolog volt. Különbösen is lehet mondani ránk akármit, de bujkálni mi tudunk a legjobban Európában.” (24.)

„A családi életrajzot az emlékezés és nem a szigorú időrend szervezi” – figyelmeztet Széchenyi Ágnes (26.), amit a fenti idézet is ékesen tanúsít. De valami mást, lényegesebbet is: azt, hogy Márta a megnyilvánulásaiban „pittoreszk” volt. Ez a jelző többször is felbukkan az emlékkönyvben; használja Széchenyi Ágnes, néhány visszaemlékező, köztük fia, Sárközi Máttyás („Matyi”), sőt maga Márta is. Hogy ki ragasztotta rá ezt a jelzőt, nem tudom. Talán ő maga? Én azt hiszem, Bibó megfogalmazásában lett közkeletű, hogy „Márta nem hazudik, csak pittoreszk”. Amikor 1947 novemberében a háború utáni Választ egyre inkább csak névleg szerkesztő, pontosabban: nevével fémjelző, éppen Párizsban tartózkodó Illyés Gyulának vitriolos „kis keresztmetszet”-ben mutatja be, hogy „mit is produkált a honi irodalom, mióta utoljára találkoztak”, a Fórum egy tanulmányának ismertetéséhez hozzáfűzi: „Ez persze az én közismerten pittoreszk modoromban készült kivonat, de azért lényegben precíz.” (256.) Mintha József Attila közméret vessora lebegett volna mindig a szeme előtt: „Az igazat mondd, ne csak a valódit.” Vagy ahogy Halda Aliz mondja a vele készült interjúban Széchenyi Ágnesnek: „Márta történetei novellisztikusak voltak, soha nem voltam biztos benne, hogy amit mesélt, az úgy volt-e, vagy ő alakította át a történetet, de a lényegét illetően pontos volt.” (366.) Vagyis, amit Márta novellisztikusan, anekdotikusan „mesélt”, annak mindig volt valóságalapja, s a történet végül is „a lényegét illetően” igaz, hiteles is volt, aszerint változó mértékben, hogy többé vagy kevésbé érvényesült benne a „pittoreszk” jelleg. Ettől függetlenül, Márta is, mint a legtöbb nagy

történetmesélő, mindig csiszolta a történeteket; más-más alkalommal, esetleg más-más hallgatónak szövegszerűen másképp mondta el őket, de a lényegen nem változtatva. Ez is oka lehet, hogy néhány Márta-történet, csak kis eltérésekkel ugyan, de különböző változatokban bukkan fel ebben a kötetben is, amibe belejátszhat még a visszaemlékezők memóriájának egymástól eltérő működése, olykor zavarai is. (Jó példa Márta Babitscsal vagy Király Bélával való megismerkedésének története.)

Ám hiba volna, ha a „pittoreszk” elemek bármilyen erős érvényesülése miatt megfeledkezniék a Bibó-féle „tétel” első feléről, arról, hogy Márta nem hazudott. Ami nem azt jelenti, hogy tévedhetetlen is volt, vagy hogy ne tudott volna olykor látványosan igazságtalan lenni. „Akiket Márta szeretett, azokkal különösen szigorú tudott lenni” – mondja a már idézett Halda Aliz (360.), aki ezt a saját bőrén is jócskán tapasztalhatta. „Egyszer elmeséltette velem, hogyan léptem be a kommunista pártba. Tizenhét éves voltam, népi kollégista, világmegváltási szándékokkal eltelve, ahogyan annyi mások. Nem volt nehéz hinni benne, hogy a világ megváltásra szorul – védekeztem. – Erre ingerülten azt mondta nekem, hogy aki ebben hinni tudott, az vagy ostoba, vagy gazember, márpedig ő engem nem tart ostobának, sőt! Levegő után kapkodtam, szólni se bírtam. Aztán igyekezett enyhíteni a nyers mondatot: persze, fiatal voltál, de akkor is, lehetett látni, mi lesz ebből az országra települő hatalomból. Neki könnyebb volt világosan látnia élettapasztalata, kora, családi háttere s még száz más okból.” (367.) Halda Aliz védekezhetett volna azzal is, hogy mindezek ellenére 1945-ben, a felszabadulás eufóriájában az első szabad választáson Márta is a kommunistákra szavazott, mint oly sokan mások, amit ő sohasem tagadott. „Később a Nárcisz eszpresszóban összetalálkoztam Pilinszky Jánossal, s majdnem sírva panaszkodtam el neki, mit mondott nekem Márta. Mire ő végtelen szelíden és szeretettel azt felelte: ugyan már, ne vegye a szívére, tudja, hogy Márta néha igazságtalan.” (367–368.)

Márta emberi kapcsolatai sokszor ambivalensek voltak, amire talán a legjobb példa az, ahogy Németh Lászlóhoz viszonyult. Még Sárközi György életében, nyilván az ő révén ismerkedtek meg, s barátságuk a háború utáni években, a Válasz újraindításával vált még szorosabbá. Fia, Sárközi Máttyás (akinek, véleményem-

nyem szerint, nagyobb teret is adhatott volna a szerkesztő) írja az emlékkönyv számára készült visszaemlékezésében: „*Németh Lászlóval anyám jó barátságban volt... Az íróval való barátságot alaposan próbára tette Németh László moszkvai utazása. De amikor az egészségével támadtak bajok, anyám újra odaadó ápolójaként jelent meg a színen.*” (316.) Már Németh László 1957-es Kossuth-díja is bosszantotta Mártát, még inkább az említett moszkvai utazása, 1959 őszén, s leginkább az a pohárköszöntő, amit Moszkvában, hazaindulásuk előtt mondott. „*Sárközi Márta rettenetesen megharagudott rá – idézem ismét Halda Alizt –, összeszedte az összes neki dedikált Németh László-könyvet, levitte az antikváriumba és eladta. Nekem azt mondta, reméli, hogy ez el fog terjedni és főleg, hogy Németh László is meg fogja tudni.*” (361.) A barátság, a szeretet azonban erősebbnek bizonyult a hirtelen haragnál, sőt kettejük nagyon különböző természetének egymást kölcsönösen zavaró elemeinél is. Megható, egyben nagyon mulatságos dokumentuma ennek és Márta emberi nagyságának az az 1960 májusából való levél, amelyben nyilván Németh László szemrehányó megjegyzésére válaszol: „*Hogy elment a kedvem Magát meglátogatni? Lacikám, az én kedvemet rendkívül nehéz elvenni azoktól, akiket szeretek. Pedig valljuk be, hogy Maga harmincéves barátságunk során igazán mindent megtett ennek érdekében. Időnként sikerült is magamat valamiféle haragba belelovalni, de amikor beteg volt, pontosan tudtam, hogy éppen úgy szeretem, mint azelőtt, és talán túl sem éltem volna, ha történetesen elviszi az influenza. Sajnos, annyit megtanultam az idők folyamán, hogy természetünk nemcsak hogy nem egyeznek, de olyan homlokegyenest ellenkezőek, hogy nehéz közelből kibírni egymást. Éppen a kettőnk punctum salienséi olyan elviselhetetlenek egymás számára, hogy bárhogy igyekszünk, mégiscsak megugratjuk egymást, ha kicsit tovább beszélgetünk az udvarias társalgás határain túl. Ez azonban nem változtat azon, hogy én mégis barátomnak érzem és tudom Magát, és Maga is jól tudja, hogy ebben a szar világban és az egyre szarabbnak bizonyuló emberek között mégiscsak összetartozunk és számíthatunk egymásra.*” (250–252.)

Márta fel tudott fortyanni, s olykor csakis ugyan sikerült magát valamiféle haragba belelovalnia, mégis türelemmel elviselte, hogy túlérzékeny, betegesen sértődékeny, narcisztikus barátja a maga üldöztetési mániájával, éhen-

halási pánikjaival, valódi vagy vélt sérelmeivel traktálta, s néha még irigyelni sem átalotta, őt, akinek pedig bőven lett volna oka panaszkodásra. Szinte komikusnak hat, amit Németh László egy 1950 februárjában, tehát már a *Válasz* megszűnése és Márta teljes anyagi romlása után írt levelében olvashatunk: „*Ahogy Maga él, azt irigyelni lehet. Egy szép vállalkozásban elvesztette, amiye volt: bizonyos fokig a babérain pihen. Munkásnő, tehát megvan a nyugodt helye az új világban.*” Ha ezt elfelejtjük, a folytatást már úgy olvashatjuk, mint ami méltó az író Németh Lászlóhoz. „*Kinn él a természetben, nincsenek haszontalan vágái, s ami tán mindennél több, vannak barátai, megvan a képessége a barátságra.*” (244.)

Németh László nem az egyetlen „nehéz ember” volt Márta baráti körében, de nehézségek okán ő nem szakított meg barátságokat. Csak azokat „írta le”, akiknek a tisztességében, erkölcsi tisztaságában csalódott, s ezeknek az elvesztése is, például Erdei Ferencé, nagyon fájt neki. Németh László iránti neheztelését le tudta vezetni az időnkénti „*megugatás*”-sal vagy a dedikált könyvek eladásának tüntető gesztusával. De tett ő más, fontosabb, pozitív értékű gesztust is Németh László felé. A koalíciós időkből szerveződött egy ugyan csak koalíciós, legalábbis annak álcázott értelmiségi szalon, a Fórum Klub, amelynek háziasszonyául Mártát szemelték ki, aki nagyon jól be tudta volna tölteni ezt a szerepet, s vállalta is, mindaddig, amíg ki nem derült, hogy Németh László ott nemkívánatos személy, s Márta nem óhajtott Némethnek a klubból, még inkább a magyar irodalomból való kirekesztésében közreműködni, s ezért visszalépett a háziasszonyi tisztától. Gesztusnál sokkal több ez fontosabb, hogy a háború után újraindított *Válasz*ban milyen nagy publikációs teret biztosított neki, néha már a folyóirat terjedelmi egyensúlyának a rovására. Ott jelentek meg „*az ISZONY-nak a részletei, két felvonás SZÉCHENYI című drámájából, két felvonás a HUSZ JÁNOS-ból, irodalmi és pedagógiai tanulmányai s végezetül az ÉGETŐ ESZTER első fejezetei*” – sorolja Széchenyi Ágnes. – „*Ezzel Sárközi Márta életet is mentett, visszaadta a Hódmezővásárhelyen száműzetésben élő Németh Lászlót az irodalomnak.*” (360.) A *Válasz* háború utáni korszakáról 1965-ben írott visszaemlékezésében Márta ezt mondja: „*Illyés szerkesztési elve volt, hogy a folyóiratban Németh*

Lászlónak kell a legtöbb helyet fenntartani, így születtek azok a szerkesztési monstrumok, melyekben 80 oldal Németh-regény után 70 oldal Németh-jegyzet terjengett.” (276.)

Az „életmentés” érdemét Márta nem vindikálta magának, de tény, hogy a *Válasz* „menedékház” lett Németh Lászlónak s rajta kívül még sokaknak. Nem csak a publikációs lehetőséghez nem vagy egyre kevésbé jutó „népiek”-nek. A lapengedély a Parasztpárt névére szólt ugyan, de Illyés mint főszerkesztő leszögezte, hogy „a munkatársak természetesen nem párttagságuk szerint méretnek” (252.), párttagságon nyilván a parasztpárti tagságot értve. „A szerkesztés munkája nagyon egyszerű volt: a begyűlt kéziratokat el kellett olvasni, és az értékeket közölni, a rosszakat papírkosárba dobni” – írja Márta, aki teljesen egyetértett Illyéssel abban, hogy a közölhetőség feltétele az érték, a minőség legyen, s ő ezt az elvet következetesen érvényesítette, ha kellett, még Illyéssel szemben is, aki „időnként ragaszkodott hozzá, hogy kegyeleti vagy pártszempontokból selejtet is közöljünk, pl. *Móricz Virág novelláit vagy Örvös Lajos verseit. Ha már nem tudtam másképpen védekezni életveszélyes fenyegetései ellen, kiszedtettem a műveket a nyomdában, és minden csüörtökön meglengtettem őket az orra előtt, hogy lám, már itt is van a kiszedett korrekcióra, a jövő számba biztosan bele fognak férni. Azóta sem jelentek meg*.” (276.)

Neki hivatalosan a lap tördelése és kiadása lett volna a dolga; valójában ő „csinálta” a háború utáni *Választ*. Hogy milyen eredményel, azt sok mindenki tanúsítja. Például Illyés Gyula, aki egyre inkább arra szorítkozott, hogy a lapot dicsérje, Mártának gratuláljon, háláját fejezze ki, és alkalomadtán mint főszerkesztő, tekintélyével, nevének súlyával, diplomáciai készségével egy-egy kritikus pillanatban segítség. Párizsból írja 1947 októberében: „a *Válasz* – az októberi szám is – oly kitűnő, hogy bűn volna hazamennem... Nem is tudom, mit dicsérjek a legjobban a lapban. Laci regényrészlete [Németh László ISZONY-áról van szó] oly remek, hogy – komolyan mondom, itt negyed olyan jót sem írnak. A fiatal költők [a számban szereplő Gyarmathy Erzsébet, Szűcs László, Weöres Sándor, Samu János, Darázs Endre, Vas István és Lakatos István közül sokan valóban fiatalok voltak] úgy tudják a dolgukat, hogy tőlünk, öreg rozmároktól szánszalom és tetszelgés volna, ha nem vonulnánk sürgősen nyugalomba... Minden munka alól felmentve érzem magam, s ezért is őszinte köszönetet

mondok magának”. (253.) Szabó Zoltán pedig Sárközi Márta-nekrológiájában irodalomtörténeti helyét is kijelöli: „A szerkesztésében megjelentő *Válasz-évfolyamok... általános színvonalukkal minden korábbi folyóiratot felülmúltak, a Nyugatot is. De az új magyar irodalomtörténet ezernyi oldalának betűtengerében még arra se talált helyet, hogy a nevét említse. Olcsó és hamis volna ezt egyedül valamilyen politikai oknak tulajdonítani. A fejeletben annak is része lehet, hogy magyar tudósok vagy filozófusok, szellemi élettel foglalkozva, csak a könyveket látják, de azt, akinek az irodalom áramaiban egy-egy könyvnél jóval nagyobb szerepe volt, észre se veszik... Biztos érzékét a tehetséghez következő ember jószág töltötte s enyhítette, műveltségét a kultúrshoz nem teljes hiánya jellemezte. Az intellektuális megalkuvás teljes hiányát morális türelmetlenség és szókimondás egészítette ki. Budapesten vele a századközep legbátrabb, legrendületlenebb s talán legönzettelenebb magyar asszonyát temetik.” (389–390.)*

Szabó Zoltánnak igaz van abban, hogy „egyedül valamilyen politikai ok”-nak nem lehet tulajdonítani ezt a fejeletét, s hadd tegyem hozzá: a folyóirat elleni kirohanásokat s végül a lap ellehetetlenülését és megszűnését; de a *Választ* újraindítása pillanatától körülöngte valami gyanú, aminek tagadhatatlanul volt politikai színezete is. Az egyre nagyobb hatalomhoz jutó szélsőbal politikusait, ideológusait nyilvánvalóan zavarta a „népiek” jelenléte a folyóiratban, mintha ők csupa politikailag kompromittált emberből toborozott, ideológiailag egységes, reakciós, ellenzéki frontot alkottak volna a demokrácia vagy a szocializmus elveivel szemben. Mulatságos, hogy ebben az egyre gyanúsabbá váló lapban rendszeresen publikált a „népi” írók prominens alakja, a Nemzeti Parasztpárt elnöke, Veres Péter, aki pedig többféle politikai, kormányzati funkció betöltésére is alkalmasnak találtatott: tagja volt az ideiglenes nemzetgyűlésnek, 1945–47-ben elnöke a Földbirtokrendező Tanácsnak, 1947–48-ban honvédelmi miniszter. Róla így ír Márta az ő „közismerten pütoreszk” modorában: „Veres Péter bácsi a »Jegyzet« rovatot sajátította ki: ott fejtette ki véleményét mindarról, amihez nem értett, és különös hérvvel szentelte magát a nők elemzésének, akik szerinte két csoportra oszthatók, úgymint dámák és ringyaók.” (276.)

Megjegyzendő, hogy milyen nagy számban írtak a lapba olyanok, akiket igazán nehéz lett volna a népi írók kategóriájába sorolni, mint

pl. Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Vas István, Szentkuthy Miklós vagy az *Újhold* legfelső körébe tartozó Lakatos István („Lakatoskám”, ahogy Márta szólította és emlegette), akinek az emlékkönyvben közölt levelei a kötet gyöngyszemei, az őszinte szeretet finom iróniában oldott megnyilvánulásai, már-már játékos szerelmi vallomások, legfőképpen a Márta emberi, szellemi, erkölcsi nagyságának kijáró felületen hódolat jelei. És talán még inkább említhetem Pilinszkyt, aki szintén „újholdas”-ként indult, de a *Válasznál* kötött ki, amiben Széchenyi Ágnes szerint döntő szerepet játszott „személyes kapcsolata a nála másfél évtizeddel idősebb Sárközinével. Kortársai közt elveszettebb volt, a »szerkesztő néniben«, ahogy leveleit Sárközi Márta aláírta, kicsit anyát is kapott. A lényegesen szűkebb színpéru Újhold szerkesztői nem néztek jó szemmel a barátságot és hogy Pilinszky a vetélytársnak tekintett folyóirathoz szegődött. A szemrehányások és sértések Pilinszkyt abban erősítették meg, hogy a – saját fordulatát idézzük – »jobbik részt« választotta”. (58.) Pilinszky is érezhette a dolog fontosságát; 1948 januárjában ezt írja Mártának Rómából: „...sose hittem volna, hogy valamikor mint ocsmány »urbánus« Magukhoz tartozom... Lengyel Balázs szememre vetette, mért nem tartok velek? Kereken megmondtam neki, hogy nem hiszek az irodalom kor szerinti tagolódásában, s különben is jobb oda tartoznom, ahol szeretnek, mint oda, ahol marnak, ha még talán ott is volna a helyem”. (198–200.)

Bizonyos körökben, ahol a „népi” író gyanús volt, gyanús volt az „urbánus”, a „polgári” is; nem csoda, hogy az *Újhold* sem élte túl a *Választ*. A két lap sorsában nem, de megítélésében volt különbség. A *Választ* övező gyanúból méltánytalan, sommás elmarasztalás lett. Márta írja egy keserű humorú anekdotikus történetkéjében: „Egyszer találkoztam Heltai Jenővel, aki szivarját szája sarkába tolva szemrehányóan rám szólt: »Hallom, fiam, hogy apád pénzén fasiszta folyóiratot szexkesztesz.« Sajnos, ezt apámnak is megírta, és ezzel meg is szűntek az élelmiszercsomagok, sőt idővel más anyagi támogatás is.” (275.)

Ha valaki ma, elfogulatlanul, olvas bele a lapba, ezt a szálnalmasan nevetséges, abszurd vádat talán meg sem érti, még ha sejti is, hogy a hatalom megszerzésére és kisajátítására készülődő kommunistáknak, köztük a Parasztpártba beépülteknek is, fejfájást okozhatott a

Válasz. Zavarhatta őket például a lap egyik meghatározó személyisége, a félelmet, megalakult nem ismerő Bibó kikezdetlen erkölcsi integritása. Őt úgy egyszerűen lefasisztázni vagy akár csak reakciónak titulálni bajos lett volna, mint ahogy írásainak hallatlanul magas színvonalát sem tagadhatta legádázabb ellenfele sem. Tisztetségben, a minőség megbecsülésében, a gondolkodás, a véleménynyilvánítás szabadságába vetett hitében ideális szellemi társa volt Mártának. Minthogy mindketten Budapesten éltek, és sűrűn érintkeztek, nem kellett levelezésre hagyatkozniuk; de harmonikus barátságuknak, kölcsönös szeretetüknek, megbecsülésüknek és Márta – másokkal kapcsolatban is gyakran megnyilvánuló – legendás segítőkészségének maradt szövetségesei dokumentuma is az ifjabb Bibó Istvánnal és feleségével készült interjúban, amely az azóta már szintén nem élő ifjabb Bibóné mondataival így zárul: „Szent Ágoston Vallomásaiban az van, hogy a rossz nem szubsztanciális dolog, csak a jónak van léte. Az életemben ez egyértelmű tapasztalat lett. Akik rosszak voltak hozzám, azokat elnyelte a múlt, és akiknek köszönhetek valamit, azok velem élnek, nap mint nap jelen vannak. Az én kapcsolatomban vele nagyon vékony volt, de érzem, hogy Márta néni évtizedek óta még mindig él a Bibó családban.” (387.)

Márta és Bibó lelki rokonságára Gyapay Gábor egy mondatát idézem abból az interjúból, amelyet Széchenyi Ágnes vele készített, és feleségével, Kovách Mártával, a „kis Mártá”-val, ahogy emlegették, így különböztetve meg őt a „nagy Mártá”-tól, annak idején, amikor a *Válasz* szerkesztőségének titkárnőjeként dolgozott. „Oly kemény jellem volt Bibó, mint Márta” – mondja Gyapay. (347.) A Mártához holtáig töretlen hűséggel és barátsággal ragaszkodó házaspárral készült interjú itt is a feleség mondataival zárul: „Amikor Márta meghalt, én éppen Londonban voltam, Matyival volt randevűm, mert egy könyvet kellett elvignék Cs. Szabónak, és Matyi kalauzolt, illetve kísért el. Megérkezett, és azt mondta, a mama meghalt. Egy korszak zárult le abban a pillanatban.” (347.)

Gyapay Gábor a „Válasz-ifjak”-nak abba a csoportjába tartozott, akik az Eötvös Collegium tagjai, már végzett tagjai, netán fegyelmi úton kizárt tagjai voltak; például Lator László, akinek 1989-ből származó MÁRTA című emlékezése alighanem mind a mai napig a leg-

árnyaltabb, legszebb portré erről a különlegesen színes, sokféleképpen tehetséges, tisztességes, emberséges és legendásan áldozatkész asszonyról. Az Eötvös Collegiumból jött Fazekas László, Domokos Mátyás, Major Jenő, Kicsi Sándor, Kéri Henrik (akit Márta, a legenda szerint, egy kitelepítendő svábokkal szinte már induló vonatról szedett le, majd szerkesztőségi altisztként alkalmazott); onnan került Márta vonzási körébe Orosz László, Niederhauser Emil, Szász Imre, Bornyi Sándor, Sárosi Bálint és még sokan, akik nem is írtak mind a *Válasz*ba, de ettől függetlenül és a lap megszűnése után is tartották Mártával a kapcsolatot; látogatták a Nagymező utcában, majd a Szilágyi Erzsébet fasorban, ahol műstoppolt, s főként a Zugligeti úti kis házban, amely élete utolsó másfél évtizedében az otthona volt.

Márta kapcsolata az Eötvös Collegium fiataljaival még a *Válasz* hőskorában kezdődött, amikor a lapot a Nyúl utcai Molnár-villában szerkesztette. Lehet, hogy ezt a kapcsolatot Keresztury Dezső teremtette meg, aki maga is sokat publikált a *Válasz*ban, s aki akkor még az Eötvös Collegium igazgatója volt, s ebben a minőségében elszántan harcolt a Collegium létét fenyegető támadások ellen. Végül is sikertelenül, mert a Collegium megszűnt, nagyjából a *Válasszal* egy időben s nagyjából hasonló okokból. „*Szabadon szolgál a szellem*” – Keresztury ezt a jelmondatot találta ki a vezetése alatt álló intézménynek, ahol a szellemi függetlenség, a szabad gondolkodás és véleménynyilvánítás, a minőség tisztelete ugyanolyan becses, sőt szent volt, mint a *Válasz* berkeiben. Széchenyi Ágnes „*szinte bizonyos*”-ra veszi, hogy a *Szabad Nép* 1949. szeptember 25-i, már a *Válasz* megszűnése után megjelent „dörgedelmes”, névtelen cikkét, „*Lakatos Imre írta, a szél-sóbalos volt Eötvös-kollégista, a kollégium egyik szétverője*” (64.), aki a *Valóság* 1947. februári számában egyebek közt azért támadta az Eötvös Collegiumot, mert ott „*a kritikai szellem öngerincre tett szert*”. Aligha véletlen párhuzamokról, egybeesésekről van szó. Révai József 1949-ben megjelent *ÉLNI TUDTUNK A SZABADSÁGGAL* című könyvében büszkén jelenti ki: „*A kommunistáknak talán legnagyobb érdeme, hogy a négyesztendő harcban a belső és külső reakcióval a népiünkben rejlő alkotó erőket felszabadították.*” Széchenyi Ágnes kommentárja: „*Ezek szerint a Válasz közreműködői nem a magyar nép fiaai.*” (64.)

A történelem iróniája, hogy amikor Révai diadalittas sorai megjelentek, a menthetetlenül pusztulásra ítélt Eötvös Collegium legalábbis formálisan még élt, bár a végső agónia állapotában, viszont az elébe oly sokszor „bezzeg”-példaként állított Gyóffy Kollégiumot és a belőle sarjadt NÉKOSZ-t már 1948-ban feloszlatták egy párthatározattal.

Márta a *Válasz* megszűnését és a maga anyagi romlását akasztófahumorról vette tudomásul: „*A [Nyúl utcai] ház elűszott, a szerkesztőség megszűnt, a folyóirat viszont szerintem olyan, mint Lenin, élt és élni fog.*” (284.)

Ruttkay Kálmán

A GYILKOS HANGSÚLY

Németh Gábor: *Zsidó vagy?*

Kalligram, Pozsony, 2004. 182 oldal, 1990 Ft

Szerbek esetében a fenti kérdésváltozatait – horvát vagy?, szlovén vagy? *magyarica* vagy?, – egy feledhetetlen szemvillanás is kísérte, mint mikor a távolban, sötétben gyufaláng villan, szellemi csillanás, mely egyébként az állító változatban – szerb vagyok, vagy inkább többes számban: *mi* szerbek vagyunk – is jelen volt a szivárványhártján, és egy-két másodpercig várt, hogy kapj rajta, odanyújtsd neki a lelked. Köss szövetséget, hódolj be, vagy vállald a szembenállás nem kis kockázatát. Az ösztönöm megálljt parancsolt ilyenkor, mert a téboly pici gyújtólángját érzékelte: csak hűvösnek maradni, „*szárazra venni*” (Németh Gábor szavával) vagy óvatossággal elütni „a dolog” élet!

Egyébként kellemetlen volt; érdekes, de kellemetlen. Fura egy „dolog”... Érdekes volt látni, hogy az egyébként normális beszélgetőpartner egyszerűen elváltozik, voltaképpen megszépül, nemesebbé válik egy percre, férfi délcegebbé, nő büszkébbé. Mint mikor a gyerek arca felhevül. És megszólít az arc, csak nem azt mondja, mint Lévinas gondolta, hogy „ne ölj”, hanem éppen az ellenkezőjét, valami olyasmit, hogy „nos, öljünk”, vagy „ölni is képes lennék akár” (a „dologért”). A távolban zászlók lengtek a téren. Mikrofonok, beszé-

dek, indulók. „*Indul már a nép*”, mint egy mai magyar vallási ének is mondja.

Aztán, mivel nem jól reagálok, tovább szűr-csömljük a török kávé, beszélgetünk, nem következett be a fényes pillanat, nincs pozitív vagy negatív sorsközösség, csak egy közönséges tereferé. De ha netalán belementél a témába, légy rá felkészülve, hogy többé-kevésbé leplezve vagy akár leplezetlenül, halálös ellen-ségek gyanúját távoztok a *kafanából*, avagy retentő hamisan csengő, vállveregető örök barátságot fogadtok, és a röpke kielégülés után mintha sohasem is láttátok volna egymást.

Az ilyen kis gyújtós pillanatok valahogy csiklandósak is, ingerlők, és nemcsak „gyűlöletbeszédet”, hanem hasonlóan rossz szájízt hagyó tolerancia beszédet vagy a megalázástól szintén nem mentes pozitív diszkriminációs frázisokat is hajlamosak gerjeszteni. És nemcsak a nacionalizmus indíthat el ilyen folyamatokat, hanem számos más „...vagy?”-kérdés vagy kijelentés, mely az ember szexuális, vallási, származási, hovatartozási, politikai vagy szakmai identitását pedzi. A végén a nőből „kurva” lesz, a férfiból meg „hülye fasz”; a teljes nem-béli megsemmisítésig tud fejlődni a „dolog”. Erkölcsi szörnyeteget csinál belőled, egy ringyót, egy sehonnait, aki már rég nem ember. Ez még a posztmodern korban is szíven talál: hogy morális tekintetben nem is lennél ember? Rendesen ki tudunk készülni tőle.

Németh Gábor, aki művelt és finom író, és nem szokása az ordináré valóságokban tapicskolni s közben a száját húzogatni, mint némelyeknek, meg nem is bajvivő természetű, sokkal inkább tartózkodó, ezúttal nagyon megemberelte magát, és kihívta a előhívta a prózában a szemlemi gyilkolás hektikus processzusait, melyekért nem kell Szerbiába menni. Mint Eric Berne, a pszichológus írta, hol áldozatok, hol üldözők, hol balekok vagyunk, vagy fölváltva hol ez, hol az, ebben a kultúrában így ütjük el az időt, ki-ki a maga vagy a másik „sorskönyvének” engedelmesskedve.

A regényben olvasható egyes motívumok és kész epizódok, élettörténet-darabkák a régebbi könyveiben is felmerülnek, de ez most mégis nagyon más! Itt most valahogy minden összejejt, mint egy nagy szerelemben. Összesűrűsödött a szétszórt anyag (miután előző prózáiban a szerző keresztbe-kasul bejárta a szétesettség, az elveszettség boldogtalan tájait), az

író megtalálta rajta a fogást, az elbeszélői hang pedig olyan sajátos és tévedhetetlen, mint a páratlan intenzitással megszólaltatott zeneművek esetében. Ez a hang is ismerős az író más munkáiból, de most tisztább, nekiszántabb – kegyelem alatt áll, itt most „igazi” irodalom születik, érzésem szerint, nem csak szöveg.

Érdekes, Németh Gábor éppen akkor találta meg az (egyik) írói identitását, amikor az emberi identitás elvesztéséről írt. És úgy találta meg az évtizedek aprómunkájával felhordott anyagban a fogást, hogy kitakarta a maga legsérülékenyebb pontjait, ugyanakkor a legsértőbb és legfenyegetőbb veszedelemmel szállt szembe. Azzal, amikor emberileg meg akarnak semmisíteni, nem okvetlenül szántszándékkal, hanem csak mert erre jár a világunk kereke. És úgy látszik, hogy ez így van rendjén; mi sem természetesebb, mint megalázni, megvetni, kicsinálni valakit stb.

A cím goromba és kockázatos. Ez a puska csak félrehordhat; ez egy ócska karabély! Nagyot tud durranni. Lehetetlen ma Magyarországon elképzelni jó ízlésű, okos és őszinte, nem sértegetős-sértődős, de nem is akadémi-kusan humánus, azaz képmutató beszédet erre a témára. Ugyan mit segít a „politikai korrektség”, mikor iszonyatosan frusztráltak vagyunk: régi sebek, újabb és újabb sérelmek, tályogok az elfekvéstől, egy beteg (nemzet)test. Akár egy elformolt házasság legvége: már nem lehet természetesen beszélni, nincs az a mondat, mely feloldozhat vagy valóban megindíthat, és minden vita hiábavaló. Németh Gábor a lehető legrosszabb magyar kérdést teszi fel a címben, és úgy felel rá, mint én a szerbeknek: mellébeszél. Hűvös marad egy kicsit vagy nem is kicsit, de nem bántónan ironikus, „a maga módján szarkasztikus”, csöndesen eltörpítő, elmélázó, melankolikus és fájós szívű.

Tulajdonképpen nem a válaszon gondolkodik, hanem a kérdést feszegeti minden oldalról, még a láthatatlan oldalairól is körüljárja, meg akarja érteni, érinteni és ily módon hatálytalanítani, ha lehet. Az attitűd, ha úgy tetszik, a harcmodor olyan szokatlan, hogy a kérdésfeltevő – és mindannyiunkban megbújik egy ilyen típusú kérdés, nem tehetünk róla –, a kérdésfeltevő, aki ő maga is (ez az interiorizáció jelensége meg a híres „azonosulás az agresszonnal”) és minden olvasó, nem tud kibontakozni. Nem megy a játszma úgy, ahogy szokott.

A másmylen attitűd véleményem szerint az irodalmi megközelítés. Tiszta irodalomra gondolok, amiről persze nehéz és kockázatos vallani. Egyszerűen szólva: esztétikai szemlélet, érzéki, szinesztéziás alapú megközelítés, ami nem nélkülözi a szinte fizikai, fiziológias tapintatot, az óvatos kitapintást, kiszagolást; mely a visszafogottság és a túlzás pontos játékaival, a körül- és betekintés körözéseivel elejét veszi a fölös szemantikai durranásoknak, a kellő pillanatban azonban bele mer bocsátkozni az akcióba, és megragadja az anyagot.

A tiszta irodalom, amikor a legjobb formáját hozza, felemelő, pezsgető és friss, és ezzel fekteti két vállra az oly rettenetes, áporodott kérdéseket, mint például a címbe. Olyan attitűd- és szemléletváltást hoz, ami a megoldhatatlan problémák megoldását is képes elősegíteni. Friss, ha elkerüli a bevált, de elhasznált irodalmi eljárásokat, melyek immár agytompítóan hatnak és untatnak. A bibliai allúziók például, amelyek megjelennek ebben a könyvben, nem arra szolgálnak, hogy szép és szent jelentéseket pumpáljanak a szövegbe, hanem váratlanul teremnek, mint egy síron valami különös dudva, amit kár lenne kigyomlálni, hát hadd bokrosodjon, ha túléli. Hogy vannak, elég ok a lét fölötti elcsodálkozásra, amittől egy pillanatra más színben tűnik föl minden. Bár nem jön össze belőlük a keresztény szemlélet, de a kereszténység „nagy elbeszélése” ily módon a föld alól is terem.

Vagy például a posztmodern eljárások (körmonfont kompozíció, írói önreflexió, idézestechnika, rontott nyelv, a lokális szleng ironikus alkalmazása s egyebek) ebben a műben olyan alázattal szolgálják a célt, vagyis egy trauma feldolgozását (mely trauma épp a célba vett lét), hogy elvesztik bűvésztükk-karakterüket, ami miatt a posztmodern irodalmat unalmasnak, üresnek és csalónak szoktuk érezni. Az „eltüntetett technikásság”, ami jellemzi ezt a könyvet, nehéz mesterségbeli tapasztalatszerzés gyümölcse, de nemcsak a „kiírt tollnak”, hanem, szerintem, annak a még nehezebben elérhető tisztaságnak köszönhető, ami a par excellence irodalom adománya és titkos kincse.

Szóval az ominózus kérdésre felelő mű azáltal felelt meg, hogy felelet gyanánt felszabadította az irodalom esszenciáját (már annak, aki hisz benne és szereti, persze), és kitérta a

létet, mely ezúttal is felettebb sebzett, mégpedig úgy, hogy annak összetett és minősíthetetlen, mert annyira *más, más, más* tartalmához képest a nevezett kérdés nevetségesnek, ostobának és rosszindulatúan veszélyesnek tűnik fel, gyiloknak, amire nem lehet és fölösleges is válaszolni.

Belehalni sem kellene persze, bár gyakran megtörténik.

Az ideologikus kérdést dekonstruálja az esztétikai válasz, mondhatni így is.

A kimerevített, dogmatikus identitásképletet felülírja a narratív identitás soktényezős szövevénye, ekként is lehet fogalmazni.

Magyarán ez a regény arról szól, hogy hogyan készül ki egy gyerekember. A nevelődési regény fordítottja. A szocializáció perverzója, mert befogad ugyan a társadalom, de előbb jól kimossa az agyad (lumbálási jelenet!) és kivéséz. Ezt akkor is megteszi, ha nem történik meg a szocializáció, úgyhogy nincs alternatíva, nincs tragédia sem, hanem csak egy (egyéb-ként a légérvilágból ismerős) kiherélő processzus. Amikor már végképp nincs senkinek adott helye, funkciója, szerepe, tehát a mozgékony késő modern, posztmodern társadalomban az identitással való manipuláció és piszkos játék alakítja ki a társadalmi struktúrát, nyom le, emel föl, attól függően, hogyan tudunk vagy nem tudunk gazdálkodni, és miként garázdálkodunk a születéssel adott előnyökkel vagy hendikeppel.

A mi időnkben az identitás nem olyasmi, mint az élet, ami ilyen-olyan, valahogy van, hanem egy „dolog”, amit vallani kell, kiírni, nyilvánítani kézzel-lábbal és papírokkal, vagy amit rád húznak, hogy helyezkedhess és helyezhessenek, és ha nincs ilyen megvallásod vagy elutasítod a plecsnit, akkor le vagy írva, akkor: bukta, akkor te nem tartod be a szabályokat, és gyanúsán settenkedsz a posztok és kasztok közt. Az identitáskérdés ma nem filozófia, hanem politika és metafizika, illetve az utóbbi kettő éktelen kombinációja.

Megszűnt a lehetősége annak, hogy a klaszszikus, felvilágosult vagy humanista emberképpel érveljen az, aki nehezen viseli a (neo)-primitív, redukált identitásképleteket. „*Mindent előlről kell kezdenem*” – szól Németh Gábor könyvének pontos kezdőmondata, mely után az újabb regényirodalom egyik legszebb nyitánya következik. Az eredethez való visszafordu-

lásban magától egymásba forognak a kora gyerekkori és a mítikus ősidő-reminiszcenciák, egyszerre spontánul és a legfinomabb „gondolatzenei” kidolgozottságban. A gyerek „tökéletesen ép őstőnei” és egész-szemlélete, egészben léte az a (lélektani, egzisztenciális és irodalmi) támaszpont, ahonnan elindulhat az eleve (a cím révén kimondottan) fenyegetett élettörténet-narratívába abba a csatába, ahol a személy (a „*vagyok, aki vagyok*”) létjogosultságának gyilkos kétségbevonása zajlik.

A regény kronotoposza annak a nemzedéknek a térideje, mely a szocializmusban nőtt fel, s fiatal felnőttként vágta át a rendszerváltás egy szép új világba, melyre nincs kondicionálva. Mi, akik gyerekként, kamaszként, fiatalként éltük át a szocializmust, másként látjuk, mint a szüleink és a nagyszüleink, akik valamilyen viszonyították, a gyerekeink pedig már elképzelni sem tudják, mi fán terem.

Effejtettük; a nemzedékemből sokan emlékek nélküliek. Valahogy snassz a gyermekkorunkról beszélni; sem háború, sem éhezés, sem ellenállás, sem gazdagság, sem értelmes eszmei kalandok, csak a szürke lepedék, mint Németh Gábor is beszélt erről egy interjújában. Többnyire nem tudjuk megmondani, a szüleink mik is voltak. Mindegy volt, kommunistának mondták-e magukat, vagy titokban szidták a rendszert, magyarnak vallották-e magukat, vagy nem beszéltek ilyesmiről – nem voltak meggyőzőek. Valamit rejtegettek, valahogy simlísek voltak. Valamennyiünket szerepeltettek gyerekkorunkban, talán, hogy szokjuk, miközben maguk sem tudták megkülönböztetni a színjátékot a valóságtól, mi pedig a gyerek ép őstőnével azt érezhettük, hogy valami nem stimmel, otthon is meg az iskolában is önként-önkéntelenül lódtának és hazudnak nekünk, és kötelességül tűzik ki, hogy mi is hazudjunk szépen. Valószínűleg mélyreható pszichés következményei vannak annak, amikor a gyerek hazugságon, tettetésen kapja a szüleit és a tanárait. Korán gyanakodni kezdtünk, sunyi módon, és mi szegyéltük magunkat, amikor rájöttünk, hogy kicsoda a Télapó.

Mitől van ez a kollektív amnézia? Mi az a nagy szürke paca az élettörténeteinken? Mi miért nem tudjuk átadni az élettapasztalatunkat a gyerekeinknek? Hiszen, és Németh Gábor fejezeteket szentel ennek, a „régfi fiúk”, nagyapáink, és a nagyanyáink is, nekünk még

meséltek az életükről, a régi világról, háborúkról és mozgalmakról, harcokról, tanúságot tettek a történelemlről.

Hogyan szakadt meg az átkötés a generációk emlékezete között?

Miért nem tudunk sem az idősebb, szülői, sem a fiatalabb generációval szót érteni? Mint ha a mi életünk évtizedei szóra sem lennének érdekesek, mint ha mi sem lenne igaz belőle.

Az sem lehetetlen, hogy beszélhetünk egy sajtóságos nemzedéki traumáról a szocializmus körülményei között, melynek irodalmi feldolgozása a ma középkorú írók részéről folyamatban van.

A gyerekkor-, diákkorregények, a nevelődési regények kontextusában Németh Gábor könyve a legradikálisabbak közé tartozik, és az ilyen jellegű kortárs művek közül is kiemelkedik. Nem heherészi el a dolgot. Egyenesen az izzó szégyenrétegen keresztül ás le a megaláztatás meg a bűntudat „*kocka-csendjébe*”. Onnan menekül a szabadulás közhelyes és naiv, sőt blőd fantáziáiba és vissza a reménytelenség letisztult síkjára, ahol viszont nem lehet sokáig húzni. A melankólia – ami Németh Gábor írásművészetének élvezhető íze – mentsvár e mentális tájon. Fura szépségekkel és sajtóságon tisztázott érzésekkel – esztétikával – kárpótol.

„Ha évekig nézel valamit, talán megmarad.

Nem felejtet el.

Nem felejtet el az égszínkék háromszöget.

Mintha Istennel szeméznél.”

De nem szépelgő, hanem magával szemben is ironikus és társadalomkritikájában is radikális e könyv. Egy élhetetlen államnak tűnik fel benne ez a hely, ahol lakunk, nem pedig hazának. A sarokba szorítás, a megalázás, a mindennapi kis gyilkos praxis jól begyakorolt nemzeti reflexnek látszik. Az „*itt élned-halnod kell*” hazafias érzésből „pusztíts, ha tudsz!” típusú túlélési paranccsá változott.

A mélyből felébredő „sötét erő” nem szociológiailag determinált, de társadalmi mechanizmusok teszik hatékonyá. Az író felmutatja ennek a „sötét erőnek” az antropológiai adottságát, majd azt is, hogy a közösségben ez hogyan, milyen egyenes és rejtékutakon válik szervezőerővé. Valószínűleg arról van szó, amikor egy társadalom titokban a destruktív és kegyetlen ösztönre alapoz, meghirdeti az egyenlőséget vagy a demokráciát, de amúgy az asztal alatt arra ösztökél, hogy lódd ki az ember-

társadat, tehát tulajdonképpen a lelked és szíved mélyén egyezz bele abba az elvbe, mely a hatalmat működteti.

A jó és a rossz közti hasítás a pszichoanalízis szerint csecsemőkori eredetű, s az egészséges lelki fejlődés az integráció útját járja. Amikor a társadalom nevet ad a jónak s a rossznak, és csoportosan identifikálja, ráadásul túlélési kényszerrel szenvedélyessé fokozza a viszonyulás szükségességét, valószínűleg neurotikus és pszichotikus embertömeget állít elő. Németh Gábor könyvéből egy lelki beteg társadalom képe rajzolódik ki, melyben illúzió az ép magánéleti szféra megléte, mivel ott bizonyos eltolásokkal, sűrítésekkel, reflexek formájában megjelennek ugyanazok a mechanizmusok, mint a nyilvános szférában. Voltaképpen a magánszféra, akár az álom, sokkal frappánsabban és gátlástalanabban „kidolgozza” azt, ami nyilvánosan zajlik. Hasonlóképpen képezi le a gyerek a játékaiban a felnőtté válást.

A békaölési epizód szerintem a kortárs prózairódom egyik csúcspontja. A mikrorealista részletekben dús úttörő tábori környezetbe ágyazva a kisfiúk e mindenkor kegyetlen játéka az abszurd, istentelen, tehát perverz rítus színezetét ölti, mintha a gyerekek lekottáztak volna a játék nyelvén valamit, amit a világból érzékelnek, és előadták volna, amit velük művelnek.

A „zsidó vagy?” a szocialista Magyarországon titkos játék lehetett, a felszínen zajló, legális identitáspolitikai „alantás”, illegális megfelelője, csakúgy, mint az én szülőföldemen, a Vajdaságban a „magyaricás”. Magam is emlékszem a szegényre, amiről Németh Gábor ír. Olyankor gyakran „madzsar”-nak ejtették, és a szánalmasság, kisserűség, vidékiesség melléköntényei kapcsolódtak hozzá. A felszínen „természetesen” jugoszlávok, kommunisták, *pionírok*, a szocializmus elkötelezettjei voltunk, ehhez nem fért szó. Nem fért hozzá kétség, a kétségek lekötöztek az alsóbb szintekre, és ott állóközben, nemzeti viseletben tomboltak.

Emlékszem az égő fülű gyerekbüntudatra, a lesunyit fejre, az „én nem tudom, hova tartozom” szédítő tanácsalanságára és a kényszerű öndefiníciókra. Amikor figyelmeztettek rá, hogy ki vagy, szegény volt, alsóbbrendű „dolog” volt magyarnak lenni.

A szülők hallgattak.

Mi volt a „csúf titoknak” az a légköre, mely

belengte Kelet-Közép-Európát, és hol lezsidózást, hol lemadzsarozást, hol lefasisztázást vagy lekommunistázást eredményezett? És mi volt az az állandó, zavaros, mardosó büntudat, amittől talán máig sem szabadultunk meg? Meg az a tébolyult röhöghetnek, amit Németh nagyszerűen ábrázol, s ami az én gimnazistaéveimet is szakasztott így jellemezte?

„A zsidó pontos metafora a megaláztatokra és megszorítottokra és mindenkire, akit valamilyen általánosítás következményeképp kirekesztettek és megbélyegeztek” – mondja Németh Gábor egy interjúban. Pontos és jól érthető metafora Magyarországon; máshol, más körülmények között más, nem is okvetlenül származást jelentő szó illeszthető a „zsidó” helyébe; a jól eltalált hangsúly a fontos, mikor a szó: akár a kellő pillanatban előrántott fegyver vagy jól irányzott ökölcsapás. Ennek csupán az ellentette az, amikor ugyanaz a szó a szövetség jeleként pendül meg, és cimboraságot, baj- és sorstársiasságot kínál fel; nem veti szét, inkább megerősíti a rendszert.

A társadalmi és a mentális rendszert is. Az utóbbi legalább olyan csalo, mint az előbbi. Egyszerre buta és nagyon is rafinált, ami a közkeletű identitásdiskurzusok zöméről elmondható. Egészen elképesztő ennek a mentális előítélet-rendszernek a tartóssága, a levedlésére való képtelenség, valamint az agressziorral való azonosulás törvényszerűsége. Valóban hetediziglen sújtó átoknak tűnik a „zsidózás” mint metafora és reflex. A gyilkolászás nem a csatatereteken, hanem az utcán, a munkahelyeken és a lakásokban zajlik szavakkal, automatizálódva – és folyik a béka vére.

Végül az ember talán hinni kezd a szerelemben, de erről a dűnamiszról – vannak rá jelek – majd talán a következő regény szól, az „Égő színek háromszög” története, remélhetőleg hasonló összefogottsággal és odaszánással, mint a sárga csillagé, melyben a barátságok és szerelmek szinte mind odavesztek.

Vajon abban a gödörben, amit a gyerek a holocaust-dokumentumfilmben látott? Vagy ahonnan a békát szedték ki az iskolatársai?

„Vízakna volt a fedél alatt. Ahogy fölemelték a kőlapot, látszott, a rejtett oldala tele van meztelen csigákkal. Lógtak róla a csigák, egy-egy az ügyetlenek közül levált, és visszazuhan a bűzbe.”

AZ „ŐSZINTE VÁGYÓDÁS” BETEGE

*Fehér Ferenc Művei 3. Hazatérni.
Művészetfilozófiai írások
Szerkesztette Kardos András
GOND-CURA Alapítvány–Palatinus, 2004.
328 oldal, 2200 Ft*

Nem kis kihívást jelentenek manapság Fehér Ferenc művészetfilozófiai vagy műkritikai munkái. Amennyiben jócskán próbára teszik értelmezői érzékenységünket, nyitottságunkat és figyelmünket. Egyszerre kell ugyanis tág keblűnek mutatkoznunk és résen lennünk. Vagyis hogy jó szimattal el kell választanunk mindazokat egymástól, amik előbb-utóbb úgyszólván elválnának: egyfelől azokat a gondolatokat, a marxista ideológia egyre fojtogatóbb köréből fokozatosan kilábaló praxisfilozófiai alakzatokat, amelyek ma már talán csupán történeti értékkel rendelkeznek; másfelől azokat a szempontokat, amelyek – marxizált Marx ide, öreg Lukács oda – a művészet hívószavának több évezredes félreértés-történetét övezik. S ha vesszük a fáradságot a figyelmes olvasáshoz, s ráadásul a befektetett erőfeszítés és az elnyert intellektuális öröm végegyenlege is kifizetődőnek tűnik – rendszerben is volnánk, célhoz is értünk, elkönyvelhetjük, mi az, ami maradandó Fehér életművéből, és mi az, ami nem. S teheti mindezt ráadásul ki-ki a saját normatív szempontjai, normatív olvasásmódja jegyében, méghozzá, úgy tűnik, nyugodt lelkiismerettel. Ami persze jókora vakságról tehet tanúbizonyságot: úgy szemelgetünk a felkínált cselesznye táblából, hogy nem tartjuk tisztelgetben a vendéglátó gazda munkájának egészét, gondolkodásformáját és pályáivét. Mert ha már úgy döntöttünk, hogy leülünk Fehér asztalához, viselkedjünk vendéghez illő módon. Hiszen nem csupán a marxista, majd posztmarxista Fehér életművének üttöképességéről, aktualitásáról van szó, hanem a mi olvasói intelligenciánkról, kultúránkról is.

S ha az életműsorozat első két kötetét nézzük, akkor kétféle végegyenleg adódik, amely egyúttal kétféle olvasói közérzettel párosulhat: egy rosszkedvűvel és egy jobb kedvűvel. Rosszkedvű lesz ugyanis az olvasó, amikor Fehér Ferenc hatvanas években keletkezett műbírálata-

it olvassa, hiszen minden okosságuk és morális következetességük ellenére ezeknek az íróknak a többségében nem ízlésitéletről van szó, vagy ha igen, akkor annak igencsak szélsőséges változatáról: a közösségteremtő *sensus communis* mozgósításának igénye helyett az ideologikus ítélelhozatal normativitásáról, az (akár eleinte tágasnak is tűnő) értelmezői játéktér mesterséges szűkítéséről. Más a helyzet viszont a szintúgy hatvanas években született Dosztojevszkij-monográfiával, amely talán azért is tágasabb szemléletű, mivel benne a volt Lukács-tanítvány a mester fiatalon félbehagyott (illetve évtizedekkel később sajátosan, a marxista tükrözésesztétika jegyében beteljesített) szellemtudományos regényelméletét gondolja tovább. Ráadásul Fehér itt tényleg Dosztojevszkij regényeit elemzi – ragyogóan, mely értelmezői minőség volna a garanciája, hogy az ökonomikus olvasás során elviseljük (sőt olykor talán még meg is fontoljuk) az ideologikus szövegek szűkös normatíváját – természetesen a jóval tágabb narratíván belül, amely tehát (a fiatal Lukács fordulatával) a „*problematikus modern individuum*” legsajátabb műfajának legeslegdöntőbb kérdéseit veti fel. S ezen a ponton át is térhetünk az életműsorozat harmadik kötetének majd’ felét kitevő Sartre-tanulmányra, a lukácsi regényelméletet és a saját Dosztojevszkij-könyvet továbbbíró monográfiaszerű vállalkozásra, AZ ANTIPIHÜSZISZ ÉS BETEGEI-re, amely nemcsak hogy „*problematikusnak*”, de egyenesen abnormálisnak, „*betegnek*” tekinti másodlagos hősét, a regényíró Gustave Flaubert-t s rajta keresztül modern mindnyájunkat. A hosszú tanulmány elsődleges hőse tehát az öreg Sartre, aki Flaubert személysége és regényművészete kapcsán mérlegre teszi saját gondolkodói pályáját, annak legfőbb dilemmáját: mit kezdhet a természetes életvilágtól (mondhatni: a klasszikus értelemben vett *phüszisztól*) elidegenedett, következképpen egzisztenciális, sőt ontológiai magányra kárkoztatott XX. századi ember a XX. század egyre inkább korrumpálódó közösségi ideológiáival, elsősorban a marxizmussal?

Fehér ezúttal megpróbálja marxista alapon szóhoz juttatni azt, ami a marxizmusból eleddig – pozitív értelemben, tehát nem az eltökélt ideológiakritika jegyében – kimaradt, azaz megpróbálja minél tágábbra feszíteni és minél

mélyebben rétegezni a marxista világ- és individuumszemléletet, marxistaként felfedezni, újra átvilágítani az úgynevezett transzcendentális egót, a többfokozatú sartre-i gondolkodás filozófiai kiindulópontját. Lássuk tehát a direktívát, először általánosabban: „*Nem vész el tehát a fenomenológiai ontológia nagy fordulata, amely egyszerre fogadja el és transzcendálja a Descartes-tól Kantig húzó filozófiai világkorszak beállítottágát: kiindulópontja az egyes, de ez nem a monász atomisztikus léte többé, hanem világbanlét, Mitsein, amely egyszerre tételezi a másikat mint »mítikonstitutívát« és a világot, legalább mint horizontot.*” (9.) Majd lépünk kissé közelebb A CSA-LÁD BOLONDJA című Sartre-műhöz, amely A DIALEKTIKUS ÉSZ KRITIKÁJÁ-nak marxista fordulatán jóval túlról kérdez vissza a pályanyitó egzisztenciálfenomenológiai alapvetésre, A LÉT ÉS A SEMMIRE: „*A Flaubert-könyv kétségtelenül visszatérés [...] a cogitáshoz mint kiindulópont, és ennyiben kifejezője egy belső kielégtelenségnek a korábbi fordulat teoretikus színvonalával szemben, amelynek legnagyobb produktuma A dialektikus ész kritikája volt.*” (24.) Az egzisztencialista gondolkodóként-szépíróként induló, majd egyre „balosabbá” váló s végül saját „balosságát” kritikusan értelmező Sartre saját életpályáján belüli „*kielégtelensége*”, elégedetlensége szerencsésen párosul a marxista Fehér elégedetlenségével, mely kettős elégedetlenség akár egyetlen kérdés formájában is összefoglalható: hogyan lehet praxisfilozófiát művelni transzcendentálfenomenológiai alapon? Nem szakzsargonral kérdezve: miként tarthatjuk tiszteltben a mindenkor egyes sajtószereplőit, szabálytalanságait akkor, amikor éppen egy közös rend szabálykönyvét fogalmazzuk? Nevesítve a bélikéző ellentéteket: mi köze lehet a husserli transzcendentális szubjektum „*életpályájának*” a lukácsi „*osztálytudathoz*”; Husserl kései főművének, AZ EURÓPAI TUDOMÁNYOK VÁLSÁGÁ-nak Lukács TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT-ához; a filozófiai természetű gondo(lato)knak a társadalmi-politikai kollektívizmus utópiájához s főként gyakorlatához? Mondhatjuk persze rezignánsan, hogy nem sok, ámde a kérdés a Fehér-féle feszültségtérben, e végletekig feszített játéktéren mégiscsak él, mert feltehető, sőt felteendő. Az érvényes válasz viszont – érzésem szerint – végképp szétfeszítené az aktivista-kollektivista praxisfilozófia mellett érvelő diskurzust. Nézzünk hát újra egy sóvár kér-

dést: transzcendálható-e a problematikus, sőt beteg individuuum élményvalósága valamely osztálytudatszerűen strukturálódó történeti életvilágyszerűségben? S nézzük rögtön az egyedül érvényes választ: nem. Ami persze bővítenő válasz.

A HEIDELBERGI ESZTÉTIKA fiatal Lukácsa például, noha az „*esztétika normatív élményéről*” beszél, azt olyan „*érvényességi formának*” tekintti, amely „*pontosan úgy eltávolodott az »élettől«, mint*” bármely más művi diskurzus. Tehát határozottan elutasít mindenféle transzcendens természetű választ a fentebb megfogalmazott kérdésre. Ami marad, az a mű, s ez sem kevés, sőt... Hiszen, immár a Sartre-tanulmány szerzőjének – meglehet, egészen az életfilozófus Diltheyig visszautaló – szavaival: „*Az objektíváció, a mű jelentésteli, értékfordozó, gazdagabb, mint az egyedi élet.*” (61.) A kollektivista praxisfilozófia kudarca egyúttal az objektíváció, most elsősorban: a művészi objektíváció lehetősége. A betegségében kivételes, mert művész individuuum helyzeti energiája, objektívációs potenciája persze többféleképpen is értékelhető: lehet mondjuk puhábban, de lehet keményebben is. Lássuk először a puhább változatot – a fiatal (esszéista-művészetfilozófus) Lukács nyomán: a problematikus individuuum, ha rendelkezik objektívációs erővel, akkor képes saját egzisztenciális kudarcát (mint annak idején Kierkegaard) „*esztétikailag megváltani*”, transzcendálni. S nézzük a keményebb ajánlatot – szintúgy a fiatal (kritikai esztétikát körvonalazó) Lukács nyomán: „*az esztétikum tiszta érvényességtana*” nem tűri a transzcendáló módszertani előfeltevéseket, legyen szó akár metafizikáról, akár pszichológiáról. Fehérnél viszont – háttérben az öreg Lukács feldolgozandó testamentumával, például AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTÓSSÁGÁ-val – nem „*esztétikai megváltásról*” vagy esztétikai autonómiáról van szó, hanem az e világi megváltás egyre haloványabb vágyáról: a kollektívizálandó transzcendentális ego munkahipotézisének egyre látványosabb kudarcáról. Mely kudarc nyelvi aspektusait, a marxista praxisfilozófia kudarcának objektívációs formáit Sartre nyomán szépen – a Dosztojevskij-monográfia szolid poétikai elemzéséhez méltó alaposággal – göngyölti fel szerzőnk. Hosszú tanulmánya negyedik fejezetének hőse ugyanis a kommunikatív praxisfilozófus Sartre-t provokáló szépíró Flaubert, aki

gyermekkora óta alapvető nyelvi-kommunikációs nehézségekkel küzd, ámde ezeket a nehézségeket képes esztétikailag objektíválni („megváltani”); akinek számára a nyelv „energeia, és nem ergon”; és akinek „a verbális anyagság, a stúrúság (...a hangzás) számít a szavakban, csupa olyan anyagszerű tulajdonság, amely művésziileg megmunkálhatóvá és megmunkálандóvá teszi”. (120.)

Ugyanakkor a művészet nyelvének mégiscsak közösségi feladata van, s ez a feladat számon kérhető: „...»hajlandó-e« a mű valamiképpen részt venni a kommunikációban, illetve egyenesen annak mintájává válni...” (140.) A nyelv anyaga, mint energiea, előbb-utóbb, valamely kommunikációs közösség ergonjaként, meg kell, hogy feleljen a nyelv (mondhatni habermasi) közösségi ideájának. S ezen a ponton nyilvánvaló lesz a szemléleti rokonság, egyfajta hatásegység Lukács korai regényelmélete, a Dosztojevszkij-monográfia és a Sartre-tanulmány között, amennyiben mindhárom munka hegeliánusan működtetett, transzcendens természetű sóvárgásba, sőt legvégül patetikus megváltáshite torkollik. Jelen esetben eként: „De Sartre (és konstruált hőse, nem a valóságos Flaubert) túllép ezen a pusztán [akommunikatív nyelvi] negatívításon, döntése egy nem mimetikus művészet mellett egyben egy új kozmogónia beharangozása is.” Mert noha „nemet kell mondaní minden olyan kísérletre, amely rég elmúlt korok művészi kommunikációs közösségehez akar visszatérni”, ugyanakkor kipusztíthatatlan bennünk, illetve Fehérben az „*őszinte vágyódás az iránt, amit egy klasszicista mű végkicsengése tartalmazott: egy kor után, amely a műnek »új« létalapot és tisztes beilleszkedést kínál, mely újból, és talán az eddiginél érthetőbben és világosabban, újra a kommunikálódás kora lesz.*” (144–145.) Vagy nézzük e „*vágyódás*” kései visszhangját 1987-ből, immár a „*posztmodernitás Janus-arcának*” kevésbé ismert oldaláról, azon belül a kritikai „*élvezet szolipszizmusának [...] abszolút relativizmusán*” túli „*kommunikálódó*” állásfoglalás esélyeiről: „*S miért ne lehetne a másik [Janus-arc] az egyedi és az általános közötti görög típusú ingadozás: a kritikus vagy az esztétikai diskurzus bármely más résztvevője úgy tiszteleg a mű esetlegessége előtt, hogy közben az élet általános hatalmairól elmélkedik.*” (A POSZTMODERNITÁS STÁTUSA, 259.) Már csak azért is, mivel az alkotói oldalon is felénk fordul a

posztmodernitás Janus-arcának derűsebb oldala: „*Az írók, akik egyre jobban irtóznak a végük nincstörténetek unalmától, melyek valójában nem történetek, hiszen hiányzik belőlük a téma, a cselekmény, a kezdet és a vég, valódi elbeszéléseket keresnek.*” (HAZATÉRNİ, 266.) S hogy ne tűnjön e vágy pusztán elégedetlenkedő, normatív és számonkérő s így üres szólamnak, Fehér meg is nevez néhány „*valódi*” – ugyanakkor ízig-vérig posztmodern – „*témát*”: a holokauszot, a Gulagot, a posztkolonializmust és a nők emancipációját.

Hát igen – láthatjuk az utóbbi szövegrészekből –: az 1973-as tanulmány „*őszinte vágyódásának*” hangja lesz az a sorvezető, amely a későbbiek során is – bármekkorák legyenek az illúzióvesztések – majdhogynem töretlenül kitart, távoli és rezignált visszhangjaként az 1914–15-ös lukácsi regényelmélet még jócskán bizonytalan kimenetelű „*vágyódásának*”, miszerint a regényformát transzcendálni lát-szó Dosztojevszkij műveivel vajon „*valóban kilépőben vagyunk-e a teljes bűnösség állapotából*”, a problematikus individuáumot kitenyészto dezillúziós romantika korából. És míg a fiatal Lukácsnál a flaubert-i ÉRZELMEK ISKOLÁJÁ-val szembeállított dosztojevszkiji regényforma volna a remény letéteményese, addig Fehér szintű reményelvű munkájának hőse: a dezillúziós romantika kulcsfigurája Flaubert marad, igaz ugyan, hogy a „*posztromantikuss fordulat*” praxisfilozófiai összefüggésbe mártva. A nyilvánvaló különbségek ellenére úgy gondolom, hogy az 1914-től egészen 1994-ig húzódo, lényegében töretlen hit: az öreg Lukácstól a fiatal Lukács felé forduló Fehér élethossziglani hitvallása mindenképpen tiszteletre méltó. És még talán úgy is, ha e tiszteletbe jókora cseppnyi szomorúság is vegyül, amennyiben figyelembe vesszük az „*őszinte vágyódás*” mögött *ténylegesen* zajló, profán-politikai (olykor kultúrpolitikai, sőt filozófiai és esztétikai) vágybeteljesítő történetet, az e világi megváltás hosszú távú kommunista kísérletének vérzavaros kudarcát. A Sartre-tanulmány szerzője iránti szomorú tiszteletnyilvánítás egyik legautentikusabb példája a nemzedéktárs és barát Vajda Mihály 1994-es MIT LEHET REMÉLNI? című kegyeleti esszéje: „*Fehér [...] tudat alatt tudatában volt annak, hogy intellektuálisan feladta már a világ átalakítását illető »terveit«, melyekről*

érzelmileg, úgy sejtem, élete végéig nem tudott lemondani? Nem tudott lemondani ugyanis arról, hogy megteremthetőnek kell lenni egy olyan világ-állapotnak, melynek individuuma nemhogy nem »beteg«, még csak nem is »problematikus«. A Dosztojevszkij-könyvben azonban még semmi kétsége sem volt afelől, hogy az emberiség előbb-utóbb ráélt a panceára. Itt már csupán erőlteti ezt a gondolatot.” Vagyis minél beljebb haladunk a kollektivizálhatatlan transzcendentális ego (le)nevelődési regényében, minél mélyebbre tekintünk a megválthatatlan individuum kommunikációs nehézségeinek örvényébe, annál kevésbé tűnik (praktikus értelemben) meggyőzőnek az a bizonyos „őszinte vágyódás”. Hacsak nem talál a vágy magának más tárgyat. Ha a mértékkel rezignálódo praxisfilozófus már nem közönségi csodára vár, hanem példát ad a közös kérdések figyelmes körüljárására.

A kötet egyik ilyen fel-felbukkanó kérdése a filozófiai esztétika lehetőségeinek immár nem direkten, sőt nem is feltétlenül praxisfilozófiai körülbeszélhetősége. Így például a Heller Ágnessal közösen jegyzett 1976-os korai tanulmányban, AZ ESZTÉTIKA NÉLKÜLÖZHETETLENSÉGE ÉS MEGREFORMÁLHATATLANSÁGÁ-ban, amely még a „polgári jelen problematikuságának felismerését” és a „művészet nembeli értékeit megőrző-védő feladatát” (150.) tekinti a filozófiai esztétika egyfajta a priori adottságának, illetve feltételeinek. (Persze lehet, hogy mindez pusztán szótárhasználati sajátosság, ámde ne becsljük alá a választott szótár szerepét, a szótárválasztás morális felelősségét.) A fogalmi-szemléleti (marxista-postmarxista) determináción belül természetesen azért mégiscsak valamely ízlésközösség lehetőségfeltételéről van szó. S ez a szűkebb úgy radikalizálódik, ráadásul önkritikai értelemben is, az 1991-es tanulmányban, A FILOZÓFIAI ESZTÉTIKA ALKONYÁ-ban, ahol szerzőnk Radnóti Sándor és Rüdiger Bubner ajánlatait, azaz a heteronóm természetű műalkotás, illetve az autonóm igényű esztétikai tapasztalat sajátosságait veszi fontolóra. A kérdésessé vált filozófiai esztétika paradigmája Fehér számára természetesen az öreg Lukács munkája, ahogyan azt egy másik, szintűgy a tanítvány Radnóti művészetelméleti könyvét elemző szövegének címe is mutatja: A LUKÁCSI ESZTÉTIKA DEKONSTRUKCIÓJA. A heteronóm (mondjuk marxista) filozófiai esztétika és az

autonóm (elsősorban kanti típusú) kritikai esztétika konfliktusának korai – még az öreg Lukácsal fémjelvezhető egyszerűsítésen inneni – példája a kantianus indíttatású HEIDELBERGI ESZTÉTIKA. Lukács 1910-es években keletkezett művében csakis a többszörös elvonatkoztatás (illetve a husserli „zárójelbe tétel” további radikalizálása, mondhatni a „zárójelbe tétel” zárójelbe tétele) révén előáll „műalkotásnak nevezett értelemképződmény” garantálhatja a transzcendenciában nem feloldódó s így érvényes esztétikát – mind lényegi értelemben, mint a szépség lehető legintenzívebb jelenléte; mind pedig praktikusán, mint a nem-műalkotások esztétikai szemléletének szempontadó rezer-vátuma. Nem véletlenül hivatkozik az 1976-os szöveg szerzőpárosa (a HEIDELBERGI ESZTÉTIKA szerzője által kritizált, vagyis fontosnak tartott) Konrad Fiedlerre, aki szerint „nincs művészet, csak művészetek vannak, a művészet fogalma erőszakos absztrakció”, és akinek a kanti kritika sem elég akkor, ha az még mindig, ha nem is doktrinális értelemben, de filozófia; vagy a mindegyre felbukkanó markáns szólamra, miszerint „a filozófiai esztétikát műkritikával kell helyettesíteni”. (157.) De még a „deduktív művészet-megítélés” ellenlábasa, Adorno esetében is nyilvánvaló az ideologikus, mert ideológiakritikai, tehát bizonyosan filozófiai esztétikai érdekelt-ség: „...nála is világosan láthatók, hogy előszere-tetei (az Új Zene konzekvensen végigvitt racionalizmusa iránt) és ellenszenvi (például Bartók népiessége iránt) milyen mélyen gyökereztek filozófiai értékpremisszában...” (158.) Nincs hát kiút a felvilágosult „racionalizmus mítoszából”, még a negatív dialektika révén sem. Nincs módunk tisztán, úgymond érdekelni nélkül, vagy ha tetszik, pusztán történeti előfeltételezettségünk méltányos és elemző figyelembevételével odafordulnunk a műalkotásokhoz (mostanság a fenomenológiai redukció hermeneutikai önreflexiójának nevezik az ilyet). De lehet, hogy ez legalább Hegel óta így van, ahogyan azt egy másik Fehér-tanulmány címe is mutatja: AZ IDEOLÓGIA MINT DEMIURGOSZ A MODERN MŰVÉSZET-BEN. Nézzük tehát az önmagában érvényes művészeti forma halálának hegeli bejelentését marxizáló tézist: „...amíg a magáértvaló emberiség nem transzparens közeg, nem születik belőle transzparens, mindenki számára azonnal átlátható forma; amíg a magáértvaló emberiség nem konkrét-

plastikus anyag, a ráirányuló teoréma nem képes magát érzéki módon megszervezni, nem jön létre tiszta esztétikai élmény, megismétlődik – újra meg újra – tartalom és forma szakadása”. (177.)

Kétségbeejtő tehát a helyzet, s így nem csoda, hogy „problematikussá”, olykor „beteggé” válnak közben mi magunk is. Ugyanakkor relatív igazságértékű, de éppen ezért érvényes megoldások mégiscsak lehetségesek, például a szociológikus filozófó Max Weberé, akinek nyomán a Fehér–Heller szerzőpáros „egy létező társadalmi réteg, csoport létező ízlésközösségről” beszél, amely „egy a számos közül”, de éppen ez volna „általánosságának, sensus communis jellegének határa, egyben azonban létezésének – mint egy ízlésközösség kifejezésének – elégséges alapja”. (159.) (De fogalmazhatnánk úgy is, Popper Leó és a fiatal Lukács nyomán, hogy a műalkotás közösségi-történeti létmódja a folytonos félreértés. Amit persze értsünk helyesen, azaz ne értsük félre „valamihez képest félreértés”-ként vagy „rosszul értés”-ként!) S ettől lényegesen különbözőt később sem akar mondani Fehér, legfeljebb a közösségre, interszubjektív-kommunikatív módon érvényesülő ízléscsoport kapcsán radikalizálja, azazhogy analitikusan hangsúlyozza a mindenkori műalkotás vagy az autonóm esztétikai tapasztalat kitértettségét, legkoncentráltabban talán „a filozófiai esztétika alkonyáról” szóló szövegében.

A XX. századi filozófiai esztétika alkonyba hajló kibontakozásának meggyőző példája kötetünkben a modern művészet, elsősorban a zene racionalizálásának önbeteljesítő sikertörténete: „A zene tudniillik azért polgári (bürgerlich), ha teljesen racionalizált, mert – s ebben egyetért Adorno és Weber – a folyamatos és önbeteljesítő racionalizáció a legbelső lényege annak a korszaknak, amelyet modernnek vagy burzsoáknak nevezünk.” (WEBER ÉS A ZENE RACIONALIZÁLÁSA, 237.) (De beszélhetünk akár Ionesco dráma művészetének kapcsán is a racionalizálás antinómiáktól terhes történetének végpontjáról, ahol „a racionalitás már nem viszonylagos, hanem úgy, ahogy van, neveltség tárgya. Ennek eredménye, az abszurd dráma már nem vígjáték a műfaj hagyományos értelmében”. – KOMIKUM ÉS RACIONALITÁS, 191.) A zenei racionalizáció persze nem csupán technikai kérdés, hanem a modern szubjektum önértelmezésének-önfelszámolásának dialektikus közege is, s ezt is az újra mindig fogékony Adornótól tudjuk: „A tonalitást Beethoven a

szubjektív szabadságból alkotta újra. A dodekafónia új rendje gyakorlatilag megszünteti a szubjektumot.” (ADORNO ÉS A RACIONALIZÁLT ZENE VISZONTAGSÁGAI, 200.) S mivel még mindig a hegeli „művészet halála” paradigmában mozgunk, itt is, az üvegyöngyjátékká racionalizált modern zene kapcsán is a filozófiai esztétika zsákutcájába futunk: „Az egyetlen gyógyír tehát a filozófiai nevelő, az új zenefilozófus, aki megfejtje a zene titkosírását, és átadja az üzenetet a befogadónak, aki vagy nem hajlandó, vagy képtelen azt egyedül megérteni.” (202.) Sőt durvábban fogalmazva: „Egyetlen út áll nyitva: a zenei kompozíciók technikai elemzések útján kimutatható struktúráit összehasonlítani a korszak reprezentatív filozófiáinak struktúráival.” (206.) A filozófiai esztétika zsákutcájából ugyanakkor mégiscsak egy olyan rejtékajtó nyílik, amely a problematikussá, azon belül zenehallgató, modern individuum „összinte vágyódásának” jegyében egyenesen a DOKTOR FAUSTUS-ban visszavont IX. SZIMFÓNIA-ra nyílik, mely zenemű a Fehértől megszokott, szimpatikusan patetikus („... azokkal együtt, akiket átölelünk, és akik átölelnek bennünket...” tanulmányzárlat analitikus meghosszabbításában az önfelszámoló racionalizálás érvényes maradványáról, a gátolt kommunikáció minimumának tényleges esélyéről árukkodik: „A zene ebben az értelemben csakugyan kommunikáció: a matematikával együtt az egyetlen legyetemes nyelv. Ez talán a zene racionalizálásának legnagyobb igazolása. S ez az oka annak, hogy a IX. szimfónia visszavonására tett kísérlet (például Adrian Leverkühn esetében) miért jelenti mindig a nyugati zene programjának megsemmisítését.” (245.)

A filozófiai esztétika által adoptált s így racionalizált művészet részleges kudarca végső soron azt a kommunikálható tudást kínálja, amely egyúttal a kommunikáció megannyi nehézségét rejtje magában: az „esetlegessége tudatában lévő emberi állapot” (247.) nem is annyira modern, mint inkább – Fehér 1987-es tanulmányának hívszóval – posztmodern tapasztalatát. Ami éppenséggel lehetne a minél tágabb körű kommunikációs közösség: az egymást megértő, tisztelő és elfogadó s így talán szerető embertársakból („testvérekből”) álló schilleri–beethoveni közösség hiánya és a közösség utáni „összinte vágyódás” modern kori betegségének ha nem is gyógyító főzete, de enyhítő széruma.

Bazsányi Sándor

VANNAK-E MÉG VAGY MÁR POLGÁROK IDEHAZA?

Laki Mihály–Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*
Osiris, 2004. 271 oldal, 2680 Ft

A könyv kérdőjeles címe bizonytalanságra utal, aminek számos forrása lehet. Így mindenképp előtt az, hogy azt sem tudjuk biztosan, mit jelent maga a két szó. Érdeemes tehát legalább futólag érinteni a fogalomalkotás múltját, amire a szerzők kevés szót, huszonkét sort vesztegetnek csupán (32–33.). Holott az első és különösen a második fejezet egészét, a könyv közel ötödrészét igényes, jól átgondolt elméleti és történeti fejtegetések alkotják. A vállalkozó fogalmát Joseph A. Schumpeter abban a sajátos szerepben határozza meg, amely „nem más, mint a vezető szerep a gazdasági életben”. Ennek két fontos attribútuma van szerinte: a kockázatvállalás, valamint hogy ezt a felelősséget a termelési tényezőknek a termék előállítására céljából történő egyesítése érdekében vállalják egyesek magukra. Schumpeter így módon szakít tehát a XVIII. századi közgazdasági tradícióval, mert egyértelműen megkülönbözteti egymástól a vállalkozót és a tőketulajdonost (a tőkést). Ugyanakkor szemernyi kétséget sem hagy az iránt, hogy olyan ethosz teremti meg a vállalkozót, amire vezetői ténykedése során vagy annak eredményeként tesz (tehet) valaki szert. A tőketulajdonosi pozíciót és a vállalkozó szerepét összevetve mutatja ki e sajátos szellemi beállítottság szükségességét: „az örökölt tulajdon önmagában nem jelent egyben vállalkozói szerepet is”. Majd hozzáfűzi: ez a vállalkozói típus „a polgárság gazdasági és kulturális világának központi és egyben legerőteljesebb eleme, akiben a polgári illem, üzleti szorgalom és életforma ideálja testesül meg”.¹

Persze már Max Weber is ugyanezt gondolta évtizedekkel korábban, amikor kijelentette: a vállalkozók olyan „kapitalista szellemmel” telítettek, „az élet kemény iskolájában felnevelkedett, szigorúan polgári nézeteket és »alapelveket« valló emberek, akik egyszerre óvatosan és merészen, főleg azonban józanul és állhatatosan, tántoríthatatlanul és fenntartás nélkül szentelték magukat az ügynek”. Az úgy nem más, mint maga az üzlet, amely

kapitalista formájában azt jelenti, hogy: „itt az ember van az üzletért, nem pedig fordítva”.²

A vállalkozók – Weber „pozitív privilégiumokat élvező nyereség, illetve kereset szerinti osztálya”³ – már ez okból is *par excellence* polgárok. A polgár szó azonban egyidejűleg is zavarbaejtően sok dolgot jelenthet. „A »polgárság« (Bürger-tum) kifejezést – szögezi le Weber – a társadalomtörténetben három, egymástól különböző értelemben szokás használni. Lehet egyfelől osztálykategória: a »polgárság« mint osztály sajátos gazdasági helyzetüknél fogva speciális érdekekkel rendelkező embereket foglal magába. [...] Politikai értelemben a »polgársághoz« tartozik valamennyi állampolgár, vagyis a »polgár« ebben az értelemben meghatározott politikai jogok alanyaként definiálható. Végül rendi értelemben vett – vagyis a nemességgel és a proletariátussal szembeállított – polgárság »a vagyon és a műveltség embereiből« tevődik össze; rendi értelemben polgár a vállalkozó, a járadékos és egyáltalán mindenki, aki valamilyen felsőfokú képzést kapott, ami társadalmi presztízt biztosít a számára, és lehetővé teszi, hogy a rend színvonalán éljen.”⁴

Nem azért idéztem ezt a két, mondhatni klasszikus fogalommeghatározást, hogy felmondjam a leckét, és még kevésbé, hogy számon kérjem azt a szerzőkön, hanem csupán amiatt, hogy érzékeltessem a kötet címében jelzett dilemma gondolati kontextusát. Azt, amiről a szerzőpáros, amely eredetileg szerzőhármas volt, de Vajda Ágnes időközben meghalt, a könyv első bekezdésében így szól. A munka a nagyvállalkozókról szól, és arra keresik benne a szerzők a választ, hogy „a piac térhódításával történelmileg igen rövid idő alatt megizmosodott hazai tőke csupán a vagyonosok új osztályát teremtette-e meg, vagy ennél mélyrehatóbb változásokról volt és van szó, amelyek révén a hazai nagyvállalkozókkal egyszerűen az ezredforduló magyar társadalmának mintaadó új polgári rétege is színre lépett”. (7.) A kötet végén a kérdésre úgy felelnek, hogy: igen is, meg nem is. Hiszen: „a közép- és nagyvállalkozók színre lépésével megjelentek a klasszikus értelemben vett polgárosodás kétségbevonhatóan jelei”. (229.) A vizsgálat tárgya, ilyenformán, leírható akár a polgárság első társadalomtörténeti jelentésében foglaltak szerinti értelemben is. A szerzőkkel egyetemben nyugodtan mondhatjuk tehát ezek után, hogy megint van végre gazdasági értelemben vett „polgárságunk”, ami pedig – történeti viszonylatban – (Weber szerint) állítólag a Nyugat egyedüli sajátja. Igenlő a szerzők e kérdésre

adott válasza akkor is, amikor a Weber-féle polgárságtírász harmadik elemére, a rend színvonalán élő, egyúttal rendi tudattal bíró polgárság kategóriájára térünk át. Az új keletű hazai polgárosodás egyedüli deficitje, úgy tűnik tehát, a közbülső weberi fogalommal kifejezett polgári minőség, a politikai értelemben vett polgári ethosz és viselkedés hiányában vagy fejletlenségében áll csupán. *„Eredményeink azt igazolják, hogy az ezredforduló hazai nagyvállalkozói tevékenységeik és életük csaknem minden szegmensében készen állnak a rájuk váró mintaadó társadalmi szerep betöltésére – egyetlen lényeges terület kivételével, ez pedig jelenlétük a communitas politicában [...] A politizáló polgár számára ma még kevés hely adatik [a politikai közösségben].”* (229.)

Közgazdász és szociológus (az eredeti felállításban rajtuk kívül még egy statisztikus) fogott össze, hogy a vállalkozás (közgazdasági) és a polgáriság (társadalomtörténeti vagy szociológiai) szférájára egyaránt kiterjedő vizsgálatnak vesse alá az ezredforduló hazai vállalkozóinak elitjét. A tematikai teljességre törekvés ellenére végeredményben az a szolid kutatói kérdésfelvetés szabja meg a gondolatmenetet, hogy miként fest valójában a vitathatatlanul létező vállalkozói kör tudati és erkölcsi arcéle, és milyen ethosszal a tarsolyában jutott fel a csúcsra, ahol abba (is) kapaszkodva veti meg tartósan a lábát. Ez az érdeklődés teljesen egybecseng a Schumpeter és Weber által már megfogalmazott és a korábbiakban idézett megállapításokkal, hogy ti.: milyen többletre van szüksége a tőketulajdonosnak a vállalkozóvá váláshoz, továbbá, mi teszi igazi polgárrá a vállalkozót. E kérdéseket egyenként veszik szemügyre a kötet szerzői, midőn a vállalkozói karriernek még 1989 előtt, tehát nem kimondottan piaci feltételek közt ható potenciális mozgatórugóit derítik fel. Rámutatnak a családi (kis)vállalkozás, valamint a szocialista állami (szövetkezeti) tulajdon vállalataiban ekkor szerzett munkatapasztalatok és nem utolsósorban a szakirányú *középiskolai* képzettség (amit inkább csak kiegészített a műszaki felsőoktatás) nagy, sőt döntő szerepére a szelekció folyamatában. E kérdéseket taglalják a szerzők könyvük harmadik, negyedik és ötödik fejezetében.

Az az empiria, helyesebben az a forrásanyag, ami a könyv dokumentáris alapját adja, nem más, mint negyvennyolc nagyvállalkozóval ké-

szített interjú szövege. Mivel csupán néhány órás beszélgetésekre kerülhetett sor az alaposan megindokolt (22–31.) elvek szerint kiválasztott (és az interjúra késznek mutatkozó) hazai nagyvállalkozók kötetbeli reprezentánsaival, ha jól sejtem, csak néhány száz, legföljebb egy-két ezer oldalnyi szöveg rejti magában a könyv tényanyagát. De miféle tényekről lehet itt egyáltalán szó?

Laki és Szalai nem az ún. kemény tények szociológiai és közgazdasági nyelvén igyekezett leírni és megérteni a vizsgált jelenséget; nem azt az utat járták tehát be, melyet a téma korábbi szociológus kutatói (Tóth István János, Lengyel György, Róbert Péter és mások) rendre követni szoktak. Ők ugyanis főként vagy kizárólag survey felmérések számszerű adatait, valamint a jövedelmi elit megragadására szolgáló statisztikai adatbázisokat használnak vizsgálataikban. Kuczai Tibor kivételével nem is igen próbálkozott ez ideig senki életút-elbeszélésekre alapozni a vállalkozók szociológiai megközelítését. Igaz, ha valakit történetesen a vállalkozói ethosz vagy a némileg sajátos polgári értékek, egyszóval: a csoportidentitás kérdése foglalkoztat, nincs más választása, mint megpróbálni kihámozni a vallott értékeket és az önképet, hogy rekonstruálhassa ezt az identitást; ehhez viszont az életút-elbeszélések nyújtják a legbecsesebb és úgyszólván az egyedüli információt.

Mindazok a tények, melyek Laki és Szalai könyvében szerepelnek, ilyenformán egytől egyig maguktól az érintettektől származó, a vállalkozók önvallomásaiból kiemelt (és gyakori hosszú idézetek formájában közrebocsátott) adatokból keletkeznek. Ezek a tények pedig kivétel nélkül arról szólnak, hogy miként látja magát (múltját és jelenét) a vagyon erejénél, illetve a kivételes rendelkezési hatalmánál fogva a vállalkozói elitbe tartozó társadalmi csoport vagy kör. Laki és Szalai azt és annyit mond el csupán a mai magyar nagyvállalkozókról, amit és amennyit ők maguk el kívántak és el tudtak mondani önmagukról. Ez a leplezetlenül subjektív látószög nincs azonban teljesen híján az ellenőrizhető tényeknek (e kontroll fontosságáról külön is szólnak a szerzők az 51–52. oldalon). A központi gondolatmenet ennek ellenére nem a körül a kérdés körül forog, hogy mi az „igaz” és mi a „hamis” az interjúalanyok beszédében. Hiszen az életút-elbeszélések épp abban segítenek, hogy megismerjük e társa-

dalmi csoport értékrendjét és identitását. Mely utóbbiak behatóbb ismerete nélkül nem lehet ugyanis megválaszolni azt a kérdést, hogy polgárok-e már napjaink vállalkozói.

A posztmodern textualizmus egy a könyvben követettől eltérő elemzési stratégiát is felkínál ugyanakkor. Ha valaki már úgymint narratívák tükrében kémleli a szociológiai realitásokat, miért ne vizsgálhatná kizárólag magát a narratív identitást. Ez esetben a kutató az „értelmezés közösségét” igyekszik rekonstruálni, mivel tisztázni szeretné, hogy „melyek azok a narratív sémák, amelyek segítségével a vállalkozók értelmet adnak saját élettörténeli eseményeik során”.⁵ A külső „valóság” fogalma itt jól érzékelhetően háttérbe szorul, mivel a kutató megvan róla győződve, hogy az életút-interjúkban feltáruló egyéni élet csak eszköz a narratív identitás létrehozásának tisztán szellemi (diszkurzív) folyamatában.

Van vagy lehet némi szerepe a szakmai előéletnek is abban, hogy Laki és Szalai nem ezt az utóbbi utat járja. Laki Mihály egy korábbi, a mostanailag rokon tárgyú monográfiájában az 1990-es évtized kisvállalkozásait reál (köz)gazdasági problémaként vette szemügyre; igaz, adatai tekintélyes része már akkor interjúszövegekből származott. Ezért is jelentheti ki, hogy munkája „kétféle szöveg keveréke”. Amin azt érti, hogy adva van egyrészt a szerzői szöveg mint interpretáció, „a magyarországi magánvállalkozói magatartás, az ezt befolyásoló környezeti hatások egyik lehetséges leírása és értelmezése”. S adva vannak másrészt a dokumentumok, valamint az „interjúkból származó szöveghordalékok”, melyek: „Csupán azt illusztrálják, hogy állításaim nem mondanak ellent bizonyos tapasztalatoknak.”⁶

Eddigi munkásságát tekintve Szalai Júlia Lakinál is határozottabban kötődött a kemény adatokra alapozott társadalomkutatási gyakorlathoz. Ha felütjük az egészségügy szociológiájának szentelt monográfiáját, akkor azt látjuk: Szalait az intézményrendszer közgazdasági és szociológiai feltételrendszere, közelebről a „(részben hierarchikusan egymásra épülő) pénzbeni elosztási folyamatok vizsgálata” foglalkoztatja.⁷ E kíváncsiság kielégítéséhez pedig táblázatokba foglalható temérdek statisztikai vagy statisztikailag értékelhető számszerű adat feldolgozásán át vezet az út.

Mindenki, akit valamennyire érdekel a va-

lóság, az életút-narratíva forrásanyagát továbbra is a szövegen túli valóság leírására és értelmezésére igyekszik majd kiaknázni. Ami több mint üdvözlendő törekvés. Mégis: ha egyszer már tudjuk – mert erről a tudásról sem lehet teljesen elfelejtkezni –, hogy a forrás hangsúlyozottan szöveg, mely e minőségében nem valamely rajta kívüli valóság közvetlen mimetikus tükröződése vagy pusztá kifejeződése, mindenképp számot kell vetni a narratív identitásképzés kényes problémájával is. Ha nem is azért csupán, mert történetesen ez érdeklé a kutatót, de főként azért, mert magának a forrásnak az elemzése (és ez irányú kritikája) világhíthatja meg, hogy milyen értelemben és milyen (tág vagy szűk) keretek közt referál egyáltalán az életút-interjú a „valóság” tényeire. Ha hiányolok egyáltalán valamit munkájukból, az ennek a forráskritikai elemzésnek az elodázása. Ezt a hiányt nem pótolja ugyanis a függelékben olvasható, a nagyvállalkozói mélyinterjúk pszichológiai elemzésének szentelt értékes írás sem, amely Kő Natasa nevéhez fűződik.

Lássuk azonban, hogy miként épül fel a könyv gondolatmenete. Ahogy előzőleg már utaltam rá, három fejezet foglalkozik a vállalkozóvá váláshoz vezető út szociológiájával. Nekem mint társadalomtörténésznek különösen két mozzanat tűnt érdekesnek: a speciális szakképzés, valamint az állami vagy szövetkezeti tulajdonú gazdasági szervezetek (vállalatok) menedzseri pozícióiban szerzett tapasztalatok döntő hozzájárulása vállalkozóink későbbi karrierjéhez. Részben talán azért is, mert némi történelmi analógiát (bár nem egyszerűen csak kontinuitást) vélek felfedezni ezeken a pontokon. A XIX. század végi, XX. század eleji magyar nagyvállalkozók, közülük is kivált a zsidó származású üzletemberek (és tőketulajdonosok) esetében szintúgy megfigyelhető volt a szakirányú (de nem feltétlenül egyetemi szintű) képzettség rendszeressége. A különbség főként az, hogy akkor még a Kereskedelmi Akadémia, a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas években pedig jobbra a műszaki középiskolák (a technikumok) töltötték be ezt a múlhatatlanul fontos, a vállalkozói rekrutáció megalapozó szerepet.

Ami a menedzseri tapasztalatok vállalkozóvá szocializáló funkcióját illeti, ott az az érdekes, hogy nem jelentett szembeszökő hátrányt leendő piaci vállalkozóink szempontjából, ha

mégoly alaposan beleágyazódtak is a szocialista gazdaságba, sőt a párttagság sem számított e tekintetben gátló tényezőnek. Nem célszerű tehát a kontinuitás fogalmát erőltetni, hogy mondjuk a már korábban is legális kisvállalkozói előéletben találjuk meg a nagyvállalkozói karrier előfeltételét.

További három fejezetben ecseteli Laki és Szalai a vállalkozástörténet szorosabban vett közgazdasági problémáit. Elsőként a tulajdonszerzés mítoszoktól körülvevett, sőt olykor kriminalizáló felhanggal terhelt kérdését veszik közelebről is szemügyre. Ebből az derül ki, hogy nem egy, de több egymástól eltérő módja létezett a tulajdonszerzésnek (ami cáfolja a róla táplálni szokott mitikus képet); eközben arra is fény derül, hogy a mintába bekerült vállalkozói kör némileg kivételt képez. Hiszen a hazai nagyvállalkozók zöme multinacionális cégekhez kötődik, a jellegzetes magyar vállalkozó ellenben kis- és közepes méretű vállalatok tulajdonosaként vagy részvényeseként mutatkozik.

Ezt követően a tőke, vagyis a vállalkozás működtetését elemzik a szerzők; éppúgy megvizsgálják a vállalkozás indításának egymástól érzékelhetően elkülönülő szakaszait, mint azt, hogy milyen hatással vannak vállalkozóinkra az országban ténykedő külföldi versenytársak. Érdekes az a megállapításuk, mely szerint az utóbbiak inkább katalizátorként, normatív ideálként, semmint valaminő gátként vagy destruktív erőként hatnak rájuk. Ez ellentmondani látszik számos (különösen a politikai baloldal értékeit képviselő) szociológus (főként Szalai Erzsébet) e témában kifejtett álláspontjának.

S így érkezünk el végül a polgárosodás, valamint a vállalkozás közti lehetséges kapcsolat megvitatásához, ahhoz a kérdéshez, hogy „*végül is, polgárok-e vagy sem az ezredforduló hazai nagyvállalkozói*” (173.). Ennek során az interjúkból kikerekedő önértékelés és önkép, a vele szorosan összekapcsolódó „tények” vizsgálatára helyezik a hangsúlyt azért, hogy ráleljenek a vállalkozás polgári viselkedésformáit, az utóbbin azokat a racionális viselkedésformákat értik, amelyeket Weber találó módon (ahogy korábban is idéztük) így fejezett ki: „*itt az ember van az üzletért, nem pedig fordítva*”. E racionalizmus határozott nyomait vélik felfedezni a mintába került nagyvállalkozók narratíváiban. Ezt követően futó pillantást vetnek a vál-

lalkozók családi életére, melynek kapcsán szintén arra következtetnek, hogy a család is „nyugatosodott”, s ennek megfelelően jól igazodik a vállalkozói racionalitás követelményeihez. A polgárosodás további két dimenziójában – a közéletben, vagy ahogy ők nevezik, a „*publikus terekben*” való aktív jelenlét, illetve a fogyasztás és az életmód teremtette rendi különállás terén – azonban már kevésbé látszanak kitűnni nagyvállalkozó hőseink. Ennek alapján jelent ki végül Laki és Szalai: „*Az új polgár azonban még magának is alig hiszi el új pozícióját: sem saját maga, sem mások nem polgárként, hanem vállalkozóként tartják őt számon. Az új polgárnak tehát nincs polgári önképe és – ezzel szoros összefüggésben – nincs polgári öntudata.*” (229.)

Vitathatatlan, hogy tézisük, amit komoly tudományos bizonyítékok támasztanak alá a könyvben, fontos kiinduló- és vitapontja lesz a következőkben az ezredforduló magyar kapitalizmusát illető szociológiai (majd történeti) diskurzusnak. Engem mindenesetre meggyőztek a szerzők könyvük igazáról, egy apró kritikai megjegyzést ennek ellenére tennék tételükkel kapcsolatban.

Amikor polgárosodásról elmélkednek, kivétel nélkül mindig a polgár, a polgári és a polgárosodás történelmi fogalma merül fel náluk mint norma és viszonyítási pont. De létezik-e még vajon manapság bárhol a (fejlett) világban az a fajta polgár és polgári minőség, melyről elméleti terminusokban Weber, Schumpeter és további mások, történetírói szinten pedig (hogy most kizárólag magyar példát említsek) egy nemrég megjelent tanulmánykötet szerzői beszélnek?⁸ Nem kellene (kellene volna) a térben (és az időben horizontálisan) is tájékozódni a polgár fogalom tényleges jelentését és szociológiai megjelenési formáit illetően? Már pusztán azért is, hogy biztosak legyünk benne, miszerint valóban meg lehet feleltetni egymásnak a ma vállalkozóitól elvárt (vagy elvárható) polgáriságot és azt, ami a fogalom történelmileg specifikus tartalmát is adta. Mindez persze megkövetelné, hogy számba vegyék a kontinuum polgári (kapitalista) fejlődést élvező Nyugat mai vállalkozóit, valamint az ismert polgári értékekhez és mentalitáshoz fűződő viszonyukat. E vizsgálattal, egy ilyen szempont figyelembevételével azonban adások maradnak a szerzők.

A VÁLLALKOZÓK VAGY POLGÁROK? a mai magyar

szociológiai, sőt társadalomtudományi gondolkodás csúcsteljesítményei közé tartozik. A munka hasonlóan nagy hatást tett rám, mint a kérdésvetéseiben és az előadás módjában egyaránt hozzá különösen közel álló valamikori nagy mű, Losonczy Ágnes életműkönyve.⁹ Ez a hatás részben abból (is) adódik, hogy mindkét szociológiai munkát erőteljesen átítja a történeti szemlélet, ami már oly mértékben kiveszetti napjaink mainstream szociológiájából. Ettől bizonyára nem teljesen független, hogy Laki és Szalai könyve ráadásul élvezetes olvasmány is, ezáltal üdítő kivételnek számít a tengernyi technicista nyelven írt szociológiai tanulmány között. Miközben Laki Mihály és Szalai Júlia remélhetőleg és bizonyítva sok olyan olvasót hódít vissza, aki egy ideje már leszokott a szociológia olvasásáról, munkájuk arra is jó példát ad, hogy mely problémákról milyen nyelvi és retorikai eszközökkel lehet hatásosan, a legszűkebb szakmai berkekben tágabb körben is érdeklődést keltve szociológiai tanulmányt írni. S ez dicséretnek sem utolsó dolog.

Jegyzetek

1. Joseph A. Schumpeter: A VÁLLALKOZÓ. In: Lengyel György, összeáll.: A VÁLLALKOZÓ. TÖRTÉNETI GAZDASÁGSZOCIOLÓGIAI VÁLOGATÁS. Szociológiai Füzetek 28., 1982. 41–42. és 45.
2. Max Weber: A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME. Gondolat, 1982. 74., 75.
3. Max Weber: GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM. A MEGÉRTŐ SZOCIOLÓGIA ALAPVONALAI. I. SZOCIOLÓGIAI KATEGÓRIATAN. Ford. Erdélyi Ágnes. KJK, 1987. 305.
4. Max Weber: GAZDASÁGTÖRTÉNET. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Ford. Erdélyi Ágnes. KJK, 1979. 252.
5. Kiss Tamás: ERDÉLYI VÁLLALKOZÓ (ÖN)KÉPEK. In: Kovács Éva, szerk.: A GAZDASÁGI ÁTMENET ETNIKAI TÁJKÉPEI. TLA–PTE–BTK KI, 2004. 122.
6. Laki Mihály: KISVÁLLALKOZÁS ÉS SZOCIALIZMUS UTÁN. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, 1998. 11.
7. Szalai Júlia: AZ EGÉSZSÉGÜGY BETEGSÉGEI. KJK, 1986. 36.
8. Sebők Marcell, szerk.: SOKSZÍNŰ KAPITALIZMUS. PÁLYAKÉPEK A MAGYAR TÖKÉS FEJLŐDÉS ARANYKORÁBÓL. KFKI Csoport–HVG, 2004.
9. Losonczy Ágnes: AZ ÉLETMÓD AZ IDŐBEN, A TÁRGYAKBAN ÉS AZ ÉRTÉKEKBEN. Gondolat, 1977.

SOKSZÍNŰ KAPITALIZMUS

Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából

Szerkesztette Sebők Marcell

HVG Kiadói Rt., KFKI Csoport, 2004. 256 o., á. n.

A magyar lakosság 1989-ben felnőtt része, a mai harmincöt–negyven évesek és idősebbek az iskolai történelemórákon, az egyetemeken és főiskolák politikai gazdaságtan és tudományos szocializmus kurzusain csakúgy, mint a marxizmus–leninizmus esti egyetemen évtizedeken át jórészt azt tanulták, hogy a „*kapitalista: olyan személy, akinek tőkéje van, ill. termelési eszközök vannak a tulajdonában, és ezt a helyzetet bérmunkások kizsákmányolásával minél nagyobb haszon szerzésére használja fel: tőkés*”.¹ Ugyanitt azt hallhatták, hogy a „*burzsoázia, polgárság: a kapitalista társadalom uralkodó osztálya, az alapvető termelési eszközök tőkés tulajdonosaiból áll, akik a termelési eszközök birtokában a bérmunkásokat kizsákmányolják, s az általuk megtermelt többlet kisajátításával biztosítják munka nélküli jövedelmüket*”.²

A könyv közönségsikere (az első kiadás hetek alatt elfogyott, a recenzió írásakor már nyomták a másodikot) is jelzi, hogy mind többen elégedetlenek a belénk plántált, a világlátásunkat és érzelmeinket ma is befolyásoló ilyen *szövegekkel*. A térségünkben hagyományosan népszerű kapitalizmusellenes nézetek³ hívei például megkérdézhetik: miért éppen ezek váltak az alapvető termelési eszközök tulajdonosaivá? Miért ők vonnak el tartósan profitot a munkásaiktól, miközben más kizsákmányolók tönkrementek? Mit kezdenek a szerzett haszonnal? Érdeklődéssel olvashatják a könyvet azok is, akik szerint a tőkésnek nem dologtalan kizsákmányoló, hanem az „*alkotó rombolás*”⁴ kulcsfigurái, „*az élet kemény iskolájában felnevelkedett, szigorúan polgári nézeteket valló emberek*”.⁵ A *kulturális tényezőre*⁶ is figyelő vállalatimaga-tartás- vagy gazdaságielit-kutatók számára is fontos adalékokkal szolgálhatnak az elődők élet- és vállalkozástörténetei.

A könyv Gyáni Gábor előszavával (igen színvonalas összefoglaló tanulmányával) indul. A magyar kapitalizmus legendás figuráinak nevei a fejezetcímek, ők a húsz–harminc oldalas történetek főszereplői. A tizennégy tanulmányból hatot Halmos Károly írt, a többin Klement Judit két tanulmánnyal, továbbá Bácskai Vera, Csík Tibor, Erdész Ádám, Fehér György, Jávor

Kata osztozkodik. Egy tanulmány Vörös Károly írásai alapján készült.

A kötet nem tervezett kutatás eredményeit adja közre. A résztvevők nem egyeztették a megfigyelés, az adatgyűjtés és az adatelemzés módszereit. A szerkesztők „*a monarchiabeli modernizáció és polgárosodás sajátos jellemzőit, az 1867-es kiegyezést megelőző és követő gazdasági életben tevékenykedők lehetőségeit, a vállalkozások különböző formáit*” bemutató „*jellegzetes életutak*”, „*pályaképek*” írására kérték fel a „*modern szemléletű történeti kutatásokat végző*” szerzőket.⁷ Az irodalomjegyzékekből kiderül, hogy a pályaképirók többsége hozott anyagból dolgozott, de ellenőrző, kiegészítő forráskutatást is végzett. Ez azzal is összefüggethető, hogy valószínűleg korlátozták a történetek terjedelmét. A szerzőket igyekeztek továbbá meggyőzni arról, hogy „*ne csak a szűk szakmai közönség számára mondjanak el történeteket, hanem egy tágan értelmezett »közönség« érdeklődését is felkeltsek*”.⁸ A SOKSZÍNŰ KAPITALIZMUS megfelel a szerkesztők ama szándékának is, „*hogy a gazdasági élet sokféle területén tevékenykedők jelenjenek meg a kötet hasábjain*”.⁹

A közreadott történetekből etnikai vagy vallási egyformaság nem olvasható ki. A főhősök svájci, cseh, német, norvég paraszt-, kézműves- vagy értelmiségi családok fiai, zsidó iparosok, kereskedők leszármazottai vagy a birtokaikat korszerűsítő magyar nemesek és arisztokraták. Bárhonnan indultak is, *ezen a tájon* építették fel vállalatbirodalmukat: „*a honi kapitalizmus valójában a zsidó, a német és a többi bevándorolt (nem magyar), valamint a nemesi eredetű elemek osztatlan és közös műve volt*”.¹⁰

A magyar történelem dicstelen szakaszaiban oly divatos eredetkutatás helyett az életút fontos állomásaira, fordulópontjaira hangsúlyt helyező tanulmányok szerkezete és tartalma számos hasonlóságot mutat. Szerzőik kivétel nélkül úgy vélték, hogy a főhősök teljesítménye csak a családtörténet, az elődök ismeretében értelmezhető. A pályautakból összegyűjthetjük a sikeres kapitalistává és polgárrá válás jellegzetes állomásait, mozzanatait.

A magyar kapitalizmus híres alakjai közül néhányan a társadalom mélyrétegeiből, a reménytelenül szegények és elesettek világából érkeztek. Ilyen volt Krausz Simon, a bankár. Gyáni Gábor hívja fel a figyelmünket arra, hogy a kötet hősei közül Kner Izidor és Havel Lipót pályája tartalmaz „self made man”-kar-

rierre utaló elemeket. A történetek többségének azonban fontos eleme a több generációt magában foglaló, nem tervezett „rákészülés”. A sikeres kapitalisták használják és újrarendezik az apák és nagyapák családjában felhalmozott szellemi és kapcsolati tőkét és mentalitást. Az üzletmenet és a vállalatirányítás egyes elemeit a paraszti kézműves ősöktől leshették el. Gregensen Gudbrand ősei „*birtokkal rendelkező földművesek*”, Kornfeld Zsigmond édesapja „*egy kis szeszfőzde haszonbérloje volt*”. Zsolnay Miklós „*eredetileg rőföskereskedő Péccsett*”, a Haggemacher testvérek apja, nagyapja molnár volt. A tudástöke szerzésének és hasznosításának módozatait inkább az iskolázott értelmiségi szülők és nagyszülők példái szolgáltathatták: Ganz Ábrahám apja református kántortanító volt Svájcban, Wahrmann Mór első ismert őse pesti rabbi. A nemesek és az arisztokraták családjai is felhalmoztak, közvetítettek irányítási, vezetési készségeket: idősebb Darányi Ignác „*jóságigazgatóként gróf Teleki Józsefné birtokait is irányította*”, gróf Károlyi Sándor apja, Imre pedig (elégge különös menedzseri tevékenységként) „*a szabadságharc kitérősekor nemzetőrséget szervezett, felállította a Károlyi huszárezredet*”.

A tízennégy főhős közül hatan érettségiztek, majd tanultak tovább a felsőoktatás valamelyik intézményében. A másik tanulási pálya: az elemi iskola utáni szakiskola mesterlevéllel. Egy olyan időszakban, amikor a lakosság közel fele nem tud írni és olvasni, ez jelzi, hogy a XIX. század nagykapitalistái az átlagosnál iskolázottabb emberek voltak. Az átlagosnál magasabb iskolázottságuk egyik fontos oka, hogy a múlt század sikeres kapitalistái szinte kivétel nélkül elvándoroltak a vidéki, falusi világból. Városlakók lettek, nagy üzleti sikereiket többnyire a viharosan fejlődő Budapesten aratták.

A vándorlás azoknak is módot adott a családalapítás előtti *iskolán kívüli tanulásra*, tapasztalatszerzésre, akik már városokban nőttek fel. Míg Ganz, Havel, Gregensen vagy a Haggemacher fivérek vándorlásuk során sokféle munkát vállalva tanultak és jutottak el a szülőföldjüktől keletre fekvő Magyarországra, ahol le is telepedtek, addig a magyarországi kisvárosokból, nemesi kúriákból indulók külföldi és hazai munkahelyek, iskolák sorát bejárva kerültek vissza – főként Budapestre. Útjaik számos állomásán tapasztalták a fejlett Nyugat, de legálábbis a Monarchia fejlettebb tartományainak

üzemi viszonyait, munkakultúráját, a jog-, a pénzügyi és bankrendszer és főként a piac működését. Havel Lipót, aki már Pesten született, „előbb Kasseliknél, a neves pesti építőmesternél volt 10 hónapig segéd, majd Bécsben és más ausztriai városokban töltötte vándoréveit. Pestre hazatérve csaknem három évig ismét Kasseliknél dolgozott – immáron másodpallérként, majd másutt pallérként, és – az építőiparban nem szokatlan módon – emellett önállóan is vállalt munkát”.

Az elődök által felhalmozott készségek, az iskolában vagy az iskolán kívül szerzett tudás fontos adalékok, ám önmagukban nem magyarázzák a későbbi sikert. A vállalatok és a munkaszervezők váltogatásánál, a vándorlást rendszerint a házasság és a tartós letelepedés követi. Hőseink többnyire módos családokból házasodnak, ahol a feleség pótlólagos tőkét, kapcsolatokat hoz a vállalkozásba. Krausz Mayer például mint egy terménykereskedés alkalmazottja „feleségül vette Löwy Bernát Amália nevű 22 éves leányát. Löwy Bernát és testvére, Izsák – akik Újpest első »gyarmatosai«, vagyis a település honfoglalói közé tartoztak, és annak tehető lakói voltak – közösen működtettek bőrgyárat (manufaktúrát) Újpesten”.

Az előtörténetek, készülékek fontosabb elemei valószínűleg a sikeres nagytőkésekénél jóval szélesebb körben is megfigyelhetők lennének. Több, a kötetben szereplő vállalkozás hosszú ideig nem is indult komoly növekedésnek. Ganz Ábrahám 1846-ban huszonhat-harminc főt alkalmazott, „1885 elején még mindig 60 munkással dolgozott”. Találkoztunk olyan esettel is, amikor az első, növekedni nem tudó vállalkozás megingott vagy tönkrement.

A stagnálással, megingással jellemezhető kisvállalkozói életpályaszakaszok is indokolják a kérdést: ha az előző generációktól kapott minták, az iskolában, majd a munka közben tanultak és tapasztaltak növelik az esélyét, de önmagában nem magyarázzák a sikert, akkor mi kellett még ahhoz, hogy hőseink kiemelkedjenek a kézművesek, kiskereskedők, bankhivatalnokok világából?

A kiugráshoz, a vállalat gyors növekedéséhez vezető egyik fontos tényező volt, amikor a vállalkozó új, piacképes termékkel, szolgáltatással jelentkezett. Ganz Ábrahám cége akkor indult gyors növekedésnek, amikor meggyőzte vásárlóit a kéregöntésű vasúti kerék előnyeiről. Jelentős dinamizáló hatása volt a Neuschlosz testvérek vállalatánál, hogy új építési techno-

lógiával előállított mezőgazdasági épületeket szállítottak vevőiknek.

Különösen előnyösnek bizonyult, ha az innovációt, az új terméket vagy szolgáltatást az állam (állami vállalatok, önkormányzatok, közbeszerzéssel foglalkozó állami hivatalok) vásárolta meg. A költségvetésből finanszírozott vasútépítés, folyamszabályozás, a középületek építése, a bürokrácia működésének korszerűsítése számos vállalkozás növekedését gyorsította. Kner Izidor „szisztematikusan összegyűjtötte az érvényben lévő nyomtatványmintákat, és azok jegyzékét megküldte a környékbeli községeknek. Így az első 1892-ben kiadott lista 170 tételt tartalmazott, hat évvel később már 1500 nyomtatványt kezelt a nyomda... 1888-ban újszerű ötlettel lepte meg vevőkörét, kiadta az állandóan raktagon tartott községyi nyomtatványok mintatárát. A 265 oldalas mintatár 612 nyomtatvány kicsinyített mását mutatatta be... Mindegyik minta mellett ott volt a nyomtatványt elrendelő törvénycikk vagy rendelet száma, így a kötetet még az is a napi munkát megkönnyítő segédkönyvnek tekinthette, aki nem tartozott a gyomai nyomda megrendelői közé”.

Az újítás vagy az állami megrendelés előnyös hatásait máshol a szerencse pótolta, növelte. A Hagenmacher testvérek sörgyárai jórészt azért tudták gyorsan növelni a termelésüket, mert a filoxérajárvány okozta borhiány miatt a fogyasztók jelentős része sört kezdett el inni.

Első látásra az asszimiláció jelének, a dzsentri majmolásának tűnhet, hogy a kapitalizmus legendás alakjai közül számosan földet, kastélyt vásároltak, nemritkán azzal az ambícióval, hogy új földesúrként mintabirtokot hoznak létre. A tőkésosztály tagjai e tranzakciók során bizonyára keresték a követendő viselkedési mintákat, ám a szerencsés vagy gondos ingatlanbefektetések – és persze -eladások – jelentősen növelték a vállalkozásaik tőkeállományát. Fedezetül szolgálhattak például az újbab beruházási hitelek felvételéhez.

A mintabirtokosi ambíciók jelzik azt is, hogy a sikeres nagykapitalisták nem csupán profittermelő masinaként működtek, vagy képzelték el magukat, hanem növekvő gazdasági hatalmukat a társadalmi folyamatok és a politikai döntések befolyásolására is fel kívánták használni. Itt különbséget kell tennünk a kivételes történelmi helyzetekben viselkedésük és a szokásos politikában való részvételük között.

A könyvben szereplő tizennégy nagykapita-

lista közül nyolcan 1848–1849 után születtek, vagy ebben az időben még gyerekek voltak. Az akkor már felnőttkorúak többnyire nemcsak rokonszenveztek a forradalom és szabadságharc törekvéseivel, de a maguk módján résztvevők is voltak. Ganz Ábrahám a forradalmi hadsereg ágyúszállítójaként alig úszta meg a börtönt. Gregensen egy műszaki alakulat tisztje volt, a német eredetű feledő Zsolnay Miklós beállt nemzetőrnek.

A nagytőkések azonban igazából 1867 után jelennek meg a politikai életben. Darányi Ignác és Károly Sándor a birtokos nemesség és az arisztokrácia régi hagyományát követték, amikor politikusi pályára léptek. Az alsóbb néposztályokból érkezők sem maradtak semlegesek: Wahrmann Mór országgyűlési képviselő, Kornfeld Zsigmond a Főrendiház tagja volt. A közvetlen politikai döntéshozatallal egyenértékűnek tartották a részvételt a (mai szóval) civil szervezetek, szakmai, egyházi és városi egyesületek munkájában. A gazdagokkal, a kizsákmányolókkal szembeni ellenérzések is igyekeztek csökkenteni. A könyvben számos példát találunk arra, hogy érzékelték az égető szociális problémákat, ám a megoldást nem a társadalmi rendszer forradalmi átalakításától, hanem az adakozástól, szponzorálástól, a gyári viszonyok humanizálásától remélték. Kner Izidor cikkeiben „*sürgette a szakoktatás fejlesztését, az inasnyűzés megszüntetését, s fellépett a tisztességtelen verseny ellen*”. Hagenmacher Henrik „*alapította a Bethánia református árvaházat, amely a második világháború idején megsemmisült. Műgyűjteményének jó részét a budapesti Iparművészeti Múzeumnak ajándékozta*”. Ganz Ábrahám végrendeletében „*Kétezer forintot hagyományozott a vállalat munkásainak betegpénztárára, néhány száz forinttal támogatta a budai női kórházat és a budai tűzoltópénztárat*”.

A tanulmányok hősei nem voltak paraziták. Gyarapodásban mért sikerüket nem a tétlen és haszontalan szelvényvagdosás, hanem a kemény, céltudatos munka és életvitel, a gyakran kockázatos üzleti döntések és a szerencse együttes hatása magyarázza. Gyáni Gábor hívja fel a figyelmünket arra, hogy a sikeres kapitalisták sokfelől érkező, de meglepően hasonló életstratégiával és mentalitással jellemezhető társadalmi csoportja nálunk nem Buddenbrookokból állt. Itt nem voltak sok generáción keresztül építkező családok. Az első világhábo-

rú után fontos piacaikat, gyártelepeik egy részét veszítve, később a zsidótörvények által működésükben ellehetetlenített, a holocaust által megtizedelt, a háború utáni államosítás során hatalmukat, vagyonukat veszített kapitalista családok eltűntek a magyar közéletből és gazdaságból.

Talán csak itt van hiányérzetünk: szeretnénk többet tudni arról, hogyan éltek túl a nagykapitalista családok tagjai a Horthy-rendszer utolsó éveit, majd az antikapitalista önkényuralmi rendszerek évtizedeit. Átmentettek-e készségeket, tudást az 1989 utáni újrakezdéshez?

Mindez nem csökkenti a könyvnek a magyar közgondolkodást gyógyító hatását: segíthet az új piaczgazdaság vállalkozóinak társadalmi, gazdasági szerepeik formálásában, a piacon kevésbé sikeres olvasóknak pedig a bevezetőben idézett marxista-leninista szövegek felejtésében.

Külön említést érdemel a könyv elegáns külalakja, a kort idéző világos tipográfia, továbbá az illusztrációkat válogató Jasovszky Katalin és Tomsics Emőke bravúros teljesítménye, a korról a szöveggel egyenrangú mennyiségű és minőségű információt hordozó képanyag.

Jegyzetek

1. A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA III. Akadémiai, 1979. 740.
2. ÚJ MAGYAR LEXIKON 1. kötet (A–C). Akadémiai, 1960. 397.
3. Hívószavak: karvalytőke, bankárkormány, kiprivatizál, lenyúlja az állami vagyont stb.
4. Schumpeter: A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ELMÉLETE. VIZSGÁLÓDÁS A VÁLLALKOZÁSI PROFITRÓL, A TÖKÉRŐL, A HITELRŐL, A KAMATRÓL ÉS A KONJUNKTÚRACIKLUSRÓL. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
5. Max Weber: A PROTÉSTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME. Gondolat, 1982. 74.
6. Például: CULTURE MATTERS. HOW VALUES SHAPE HUMAN PROGRESS. Ed. Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington. Basic Books Member of the Perseus Books Group. New York, 2000.
7. A szerkesztő ajánlása 11. oldal.
8. Uo.
9. Uo.
10. Gyáni Gábor: ELŐSZÓ, 17.